

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO IX. **1**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

IX. letnik Ljubljana 1961 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka:

- R. Ogrin: Iz vrhniške preteklosti — Stran 1
S. Vrišer: Posvetna baročna plastika v severovzhodni Sloveniji —
Stran 5
I. Slokar: Začetki tobačne industrije v Ljubljani — Stran 16
J. Jenko: 90-letni jubilej gorenjske proge II. — Stran 20
F. Goršič: Mejaštvo in organizacija vinskih gora — Stran 31
M. Mušič: Ferdo Seidl o svojem življenju in delu — Stran 36
J. Šašel: 1707 let star napis iz Emone — Stran 55
D. Zelinkova: Slikano usnje v Sloveniji — Stran 58

ZGODOVINSKO BRANJE:

- B. Marušič: Studi goriziani XXV.—XXVI. — Stran 64

Na ovitku:

Ptuj, pogled na mesto z gradu (Foto M. Vidmar)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino —
Predstavnik Jože Sorn — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in
uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv) — Tekoči račun pri Mestni hranilnici
ljubljski št. 600-12/606-1-3-75 — Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

IZ VRHNIŠKE PRETEKLOSTI

RAFAEL OGRIN

Ko so se naselili Slovenci na kraju, kjer je stal nekdanj Nauportus, so prišleci našli tam, kjer se je svet začel dvigati, razvaline rimske utrdbe, nižje ob Ljubljani pa ostanke starega rimskega naselja.

Ker je bilo novo naselje vrh izvirov Ljubljanice, so ga imenovali Vrhnik; razvaline na hribu so imenovali Gradišče ali kratko Hrib, kraj ob Ljubljani pa Breg. Breg in Hrib deli še danes potok Klis. Najrodovitnejša zemlja je ležala med Bregom in Hribom ob Vaškem potoku, ki se izliva v Klis. Tu je zrasel tretji, kmečki del Vrhnik, Vas.

Ime Vrhnik se pojavi v listinah šele v začetku XIV. stoletja. Vendar je gotovo, da je tam, kjer se je končala važna trgovska cesta in od koder se je odpravljalo blago dalje po Ljubljani, nastalo naselje vsaj tako zgodaj kot Ljubljana.

Kljub trškemu sodniku in sejmom pa je ostala še nadalje dolga vas, ki je stala ob Stari cesti in ob Vaškem potoku. Vas in Breg sta bila zemlja deželnega kneza, Hrib pa je bil cerkvena last. Tu se je okrog farne cerkve zbralo nekaj malih kmetov in bajtarjev.

Valvasor piše, da so leta 1325 gospodovali na Vrhniku Šempetrski gospodje in da je zadnji tega rodu umrl leta 1370. V ohranjenih listinah pa se imenujejo ob tem času Vrhniški gospodje, tako leta 1300—1308 Geyselprecht, leta 1318 Henrik in Gotfrid Vrhniški, leta 1408 pa Albreht Vrhniški.¹

Tudi ljudsko izročilo vé za vrhniške graščake. Njihov grad naj bi stal »sred Ulake planine nad Zgornjo Vrhniko«.²

Albreht Vrhniški, morda zadnji tega rodu, je bil bistriški nadarbenik in je leta 1408 prodal samostanu desetino na Vrhniku in sicer na Vasi in na Bregu, dalje v Verdu in na Mirkah za 24 goldinarjev, ki mu jih je moral samostan izplačevati vsako leto do smrti. Ta znesek je po svoji smrti namenil za blagor svoje duše in za duše svojih prednikov.³

Tedaj je bila Vrhnik že podložna neposredno Habsburžanom. Desetina je bila fevd, ki so ga dobili Vrhniški gospodje, bržkone še preden je Ulrik III. iz rodu Spanheimov

podaril leta 1260 ves desni breg Ljubljanice od izvira tja do Podpeči z vasema Verd in Mirke vred bistriškemu samostanu. Albreht je prosil najprej vojvodo Viljema, Viridinega sina, da mu prodajo dovoli. Ker je Viljem še pred izdajo kupnega oziroma darilnega pisma umrl, je pismo potrdil njegov brat Leopold, vojvoda Notranje Avstrije. Po desetini, od katere je dobival bistriški samostan dve tretjini, župnik na Vrhniku pa eno tretjino, kar je veljalo do kmečke odveze leta 1850, se lahko sklepa, da so bile tedaj še vse vrhniške kmetije pod deželnim knezom in da je šele pozneje nekaj teh kmetij prišlo v druge roke.

Posestva deželnega kneza, ki so bila razdeljena na županstva, je upravljaval vicedomski urad v Ljubljani. Več županstev skupaj pod posebnim oskrbnikom je tvorilo urad. Tak urad je bil v začetku XVI. stoletja v Rovtah in je obsegal županstva Vas na Vrhniku, Gornja Vrhnik, Dolnji in Gornji Logatec, Hotedršica z Ravnikom, veliko županstvo z vasmí Medvedje brdo, Hlevni vrh in županstvo Zažar, torej vse vasi, ki so bile pozneje pod logaškim gospodstvom. To se je raztezalo od Drenovega griča pri Vrhniku do Godoviča in od Sv. Jere na Hrušici do Št. Jošta.⁴

V prvi polovici XVI. stoletja so bili deželni knezi zaradi turških bojev v stalni denarni stiski in so zato svoja posestva zastavljali ali dajali v najem. Tako je Ferdinand I. dolgoval Erazmu pl. Scheyerju, stotniku v Senju, na plači in za vzdrževanje posadke v Senju, Otočcu, Starem gradu in Jablanici 10.000 gld in mu namesto plačila zastavil urad v Rovtah.⁵ Urad se je tedaj razdelil na dva urada, Logatec in Rovte. Po Scheyerjevi smrti leta 1547 mu je sledil sin Franc. Za njim je imel oba urada v zastavi najprej vicedom Jurij Hofer, nato sta prišla urada v roke idrijskega upravitelja Urbana Ainkhürna in leta 1591 v roke njegovega sina Jurija. Urban Ainkhürn je okrog leta 1587 sezidal logaški grad. Juriju je sledil Adam Moškon. Tako so se vrstili zastavniki drug za drugim in izkoriščali gospodstvo. Upravo

so prepuščali svojim oskrbnikom. Sami so skrbeli le za to, da so se jim dohodki pravočasno izplačevali. Seveda so oskrbniki skrbeli tudi zase in stiskali podložnike, povečevali jim tlako in jih trdo kaznovali. Leta 1603 so se podložniki pritožili nadvojvodi Ferdinandu, ki je njihovi pritožbi ustregel in naročil vicedomu Kobenchlu, da se logaški podaniki ne smejo obremenjevati preko mere in stare navade.

Vendar tudi podložniki niso bili ovčice, kakor si jih navadno predstavljamo. Tako je oskrbnik Serinc leta 1588 poročal vicedomu Bonhomu, da se v logaških gozdih vse vprek seka. Začeli so podaniki deželnega oskrbnika Volka grofa Thurna iz Križa. Sekali so ponoči. Ker se niso upali spraviti les naravnost na trg v Ljubljano, so ga prepeljavali po Ljubljanici do lga, kjer so ga prodajali. Nje so posnemali logaški podaniki na Vrhniki z izgovorom, da so oni še bolj upravičeni sekati les kot pa tuji podaniki, ki ne plačujejo logaški gosposki ne najemnine ne davka.⁶

Nadvojvoda Karel Štajerski in njegov sin Ferdinand II. sta v začetku XVII. stoletja prodala skoraj vsa svoja posestva na Kranjskem.⁷ Že zastavniki teh posestev so redkokdaj zapustili čiste račune. Vse pa so preskili novi lastniki, med njimi tudi knezi Eggenbergi, ki so leta 1624 kupili logaško gospostvo.

Eggenbergi so bili iz Radgone in so bili sredi XV. stoletja neznatni kramarji v Gradcu, kjer so se ukvarjali tudi z menjavo denarja. Pod cesarjem Friderikom III. je bil eden izmed njih predstojnik kovnice denarja in si je s kovanjem manj vrednih novcev nabral ogromno premoženje. Nato so hitro napredovali, postali so plemiči, baroni, knezi, v tridesetletni vojni celo vojvode Krumlovski na Češkem. Ivan Ulrih in njegov sin Janez Anton sta bila deželna glavarja na Kranjskem od leta 1602 do 1649. Antonov sin Ivan Seifrid in vnuk Ivan Anton Jožef pa od leta 1673 do leta 1714.⁸

Kot deželni glavarji niso pozabili na svojo osebno korist. Leta 1650 so imeli kar šest zastavljenih gospostev v svoji lasti: Lož, Postojno, Šteberk, Planino, Logatec in Belo peč. Na Štajerskem so bili po višini davkov na četrtem mestu. Na Češkem so imeli poleg mnogih gradov še 311 podložnih vasi. Po bogastvu so presegali bržkone celo Celjske grofe.

Svojo visoko službo so izrabljali in kakor tudi nekateri drugi kranjski velikaši, na primer Auerspergi, ostajali z dajatvami dolžni vicedomu. Zastavljena gospostva so namreč

plačevala vicedomskemu uradu tako imenovani urbarni davek, deželni blagajni pa druge davke. Že leta 1625 so odpisali Ivanu Ulrichu 1965 fl. Od leta 1624 do 1635 je bil spet v zaostanku za 6702 fl. Pet gospostev, med njimi tudi Logatec, je dolgovalo vicedomu tedaj skupno 19.756 fl. Ta znesek se je kot »neizterljiv« odpisal. Kakor pripominja takratni vicedomski seznam, je bilo upanje, da se bo odpisalo tudi 44 fl 43 kr, ki so jih dolgovali tudi trije pogorelci-podložniki na Igu. Po naslednjem vicedomskem seznamu zaostankov za leto 1645 do konca leta 1669 so Eggenbergi zopet dolgovali na dajatvah za svoja posestva Lož, Postojno in Logatec skupno 14.396 fl. Kdaj je bil ta znesek odpisan ali plačan, nisem zasledil. Okrog leta 1700 ni bilo več dolgov.⁹

Ko je Ivan Anton Eggenberg prodal gospostvo Lupoglav baronu Brigidu, se je celo zavezal, da ga bo štítil za neplačane davke. Leta 1717 je umrl zadnji Eggenberg, star 13 let. Njegova mati je nato njih posestva na Kranjskem, Logatec, Planino in Šteberk prodala Kobenclom. Tem so sledili leta 1825 grofi Koroniniji in leta 1846 knezi Windischgrätzi. Z njimi se je končalo logaško gospostvo nad Vrhniko.¹⁰

Poleg logaškega gospostva pa je imelo svoje podložnike na Vrhniki še nekaj drugih gospostev in graščin.

Knezu Eggenbergu je bilo leta 1622 podeljeno dedno točajstvo na Kranjskem. Z njim je bil v zvezi poseben fevd, ostanek nekdanjega velikega posestva gospodov Črnomaljskih. Ti so bili prvi dedni točaji na Kranjskem. To čast so izgubili zaradi »upora in izdajstva«, ki so ga zagrešili pod Ferdinandom II. Tako pravi dedno pismo, s katerim je bil ta fevd oddan Eggenbergom. Upor in izdajstvo Črnomaljskih je bila bržkone njih pripadnost k luteranstvu, zaradi katere so se tudi izselili iz dežele. Fevd je bil skrajno malenkosten. Njegovo imenje je bilo ocenjeno s 3 fl 18 kr in 1 pf in je obsegalo $2\frac{1}{3}$ kmetije na Vrhniki, v Landolu in Mirni peči. Na Vrhniki je bila le ena tretjina kmetije in 16 domcev, ki so bili večinoma na sedanjem Cankarjevem trgu in v rokah Kalinov, Hofmanov in Garzarolijev. Zanimivo je, da so dedni točaji oddajali te domce v fevd s fevdnimi pismi, pisanimi na pergamentu.¹¹

Nadalje je knez Eggenberg kupil leta 1699 še tako imenovano Kalinovo imenje, obstoječe iz dveh kmetij, sedem domcev in bajt.

Svoje podložnike so imeli na Vrhniki še graščine Čemšenik, Črnelo, Bokalce in Ore-

hek. Ob rektifikaciji leta 1756 je bilo posestno stanje na Vrhniki takole:

	Kmetije	Domci	Bajte
Logatec	5 ½	102	6
Dedno točajstvo	⅓	16	
Kalin. imenje	1 ½	6	1
Čemšenik		2	2
Črnelo	1		
Bokalce	3		
Čeplje	1 ¾	5	2
Škof. palatinat	1 ¾	25	2
Orehek		1	
Skupaj	14 ⅝	155	13

Graščini Črnelo in Čemšenik pri Dobu sta bili nekoč last Lambergov Črnelskih, pozneje sta prišli v last Apfaltrerjev, ki so ju prodali Andriolijem in Rasternom.

Graščina Bokalce, ki je bila last baronov Strobelhofov, nato grofov Lambergov, je imela tudi imenje Čeplje, imenovano po majhnem dvorcu pri Glinici pod Toškim čelom, s katerim so Strobelhofi združili še vrhniški urad nekdanjega dragomeljskega gospostva, ki je bilo leta 1584 last Volka grofa Thurna iz Križa.

Gospostva Bokalce in Čeplje, Črnelo in Orehek so bila v začetku XIX. stoletja že v meščanskih rokah, le Čemšenik so imeli še vedno baroni Rasterni.¹²

Ko se je logaško gospostvo oddalo Scheyerju v zakup, je vicedomski urad izvzel deželsko sodišče za ta okoliš, ki je bilo tedaj na Vrhniki. Sodišče je ostalo na Vrhniki, kjer so bile velike zaloge žita, vina in drugega trgovskega blaga, ki se je tu pretovarjalo. Vicedomski urad je bil mnenja, da je deželsko sodišče potrebno na Vrhniki zaradi stalnih sporov med trgovci in tovarniki. Deželski sodnik je imel 52 fl plače, od tega 20 fl za vzdrževanje sodnega sluge in še nekaj drugih dohodkov kot stojnino na cerkvenih proščanjih, gostnino pri nadzorstvu gostiln in delež od denarnih kazni. Že leta 1574 je nižjeavstrijska komora dovolila, da se odda deželsko sodišče vicedomu Hoferju, tedanjemu zastavniku logaškega gospostva, v zastavo in je zato naročila, naj se ocenijo dohodki deželskega sodnika in zastavniku poviša zastavna vsota. Vendar je tedaj deželsko sodišče še nadalje ostalo na Vrhniki.¹³

Znana sta dva deželska sodnika na Vrhniki, Urban in Ivan Flach. Urban je bržkone sezidal hišo na Bregu, danes Cankarjev trg št. 8. Nad hišnimi vrati je še danes hišno znamenje, sestavljeno iz črk V in L (Vlah) in z letnico 1554.¹⁴

Ivan Flach je bil eden izmed znanih luterancev na Vrhniki in prijatelj bistriškega

priorja Gregorja, ki je bil zaradi luteranstva odstavljen. Ta mu je dal v najem velik kos zemljišča pod samostansko zgradbo za skrajno nizko najemnino 1 fl 30 kr. Da je bila ta glede na velikost zemljišča res premajhna, dokazuje to, da je samostan pozneje to najemnino povišal na 12 fl. Tedaj so plačevali bistriški podložniki za celo kmetijo le 7 fl najemnine. Imel je v najemu tudi žago v Verdu. Poleg Ivana Flacha so znani kot vrhniški luterani le še Ivan Hofman, Krčmar in Mihael Perko.¹⁵

Močno razširjeni pa so bili tedaj na Vrhniki štiftarji. Leta 1584 je dobil deželski sodnik Ivan Flach nalog, naj zasliši štiftarje, ki so hoteli na Košaci sezidati cerkev. Ko si je bil ogledal njihov shod sodnikov brat Krištof, rudarski sodnik v Idriji, so ga ženske napodile s kamni, za kar jih je hujskala žena župana Jelovška. Tudi deželski sodnik Ivan Flach si je ogledal shod na Košaci, kjer se je v soboto, 1. decembra 1584 zbralo ob mraku nad 300 oseb. Kakih 56 zamaknjencev se je premetavalo po tleh, da jih je bilo groza gledati, je poročal sodnik. Ko se je ta vračal s holma, so vrele še vedno nove množice na Košaco.¹⁶

Štiftarje so sicer uradno zatrli, njihova zamisel pa ni zamrla. Nekaj let pozneje, okrog leta 1640, je na Košaci že stala cerkev sv. Trojice, »kraljica vrhniška«, kakor jo imenuje Cankar. Sezidali so jo Vrhniciani s prostovoljnimi darovi, za vzdrževanje pa so ji darovali travnik, na katerem se je lahko nakosilo do 10 voz sena.¹⁷

Prav ta čas so mali ljudje na Vrhniki pridno trebili Košaco ali kakor so jo imenovali, »Košatico«, in si delali majhne laze. Na Vrhniki je bilo leta 1765 kar 110 takih lazov, ki so bili njive siromakov.¹⁸

Leta 1591 je Ivan Flach kot deželski sodnik prisostvoval predaji logaškega gospostva Juriju Ainkhürnu. Take predaje so se vršile javno v prisotnosti podložnikov in županov. Prebralo se je pismo deželnega kneza, s katerim je pozival k pokorščini novemu gospodarju in prisotni so jo morali obljubiti.

Ivan Flach je bil tedaj dvojni sodnik, deželski in trški na Vrhniki. Kdaj je vicedomski urad predal deželsko sodišče logaškemu zastavniku, ni znano. Bržkone okrog leta 1600.¹⁹

Poleg Ivana Flacha so v XVII. stoletju kot trški sodniki znani po listinah še:

- 1618 Gašper Aluina,
- 1619 Jurij Schebrele ali Schubrele,
- 1638 Jurij Kunstl,
- 1645—1652 Gašper Hlebec,

1662 Hieronim Hofman,
1681 J. Garzarolli,
1692 Franc Garzarolli.

Podatki so skopi, ker vrhniški trški arhiv ni ohranjen.²⁰

Po ohranjenih listinah o posebnih pravicah drugih kranjskih trgov se lahko sklepa, da so tudi vrhniški tržani imeli pravico, voliti vsako leto svojega sodnika in imeli v lahkih kazenskih zadevah sodno oblast prve stopnje. V Državnem arhivu LRS je ohranjen načrt Vrhniko, narisane med leti 1770 in 1790, kjer je zarisan sramotni steber, ki je stal na sedanjem Cankarjevem trgu.²¹

Tržani so imeli pravico, da so o svojih trških zadevah sami odločali. Sodniki s svojimi prisledniki so nadzorovali težo kruha, žitne in vinske mere ter skrbeli za varnost pred ognjem.

Glede najemnine, davkov in drugih dajatev so ostali tržani podložni svojim gospodvom, ki so sodila tudi v civilnih, zemljiških zadevah. Težje kazenske zadeve je obravnavalo deželno sodišče, sprva na Vrhniko, pozneje pa v Logatcu.

Nadalje je imela Vrhniko pravico do določenega števila letnih sejmov in bržkone do enega sejma vsak teden. Sprva so bili letni sejmi ob nedeljah in praznikih, zlasti ob cerkvenem proščenju. Leta 1770 pa so bili sejmi ob nedeljah in praznikih prepovedani in prestavljeni na delovne dni.

Veliko dela so imeli sodniki zaradi lege trga ob glavni cesti, po kateri se je prenašalo ali prevažalo trgovsko blago in premikalo vojaštvo. Tovorniki so zakrivili marsikatera kazniva dejanja, ki jih je moral obravnavati nato sodnik. Odpirali so na primer sodčke, ki so jih prenašali in pili iz njih vino, primanjkljaj pa dolili z vodo. Kradli so žito in manjkajočo težo nadomeščali na ta način, da so žito namočili v vodi, da se je napelo. Nadalje so si tovarniki drug drugemu odjedali zaslužek, zaradi česar so nastali prepiri, ki so se čestokrat končali s pretepom. Trški sodnik je imel nalog, da tovarnike za taka dejanja strogo kaznuje; za to mu je pripadla tretjina denarne kazni. Seveda je krivec moral povrniti tudi škodo.²²

Močno je zaposlovalo sodnike tudi vojaštvo, ki je zelo pogosto korakalo skozi Vrhniko ali pa prezimovalo v njej in v okoliških vaseh. Skrbeti so morali za njihovo prehrano, prenočišča in prevoz prtljage. Bila je to divja soldateska, pred katero ni bilo varno ne življenje ne imetje tržanov. Leta 1718 so na primer vojaki ubili županovega sina Štefana Jelovška in pisarja logaškega gospodstva Feliksa Jamška.

Pozimi ob snežnih zametih so morali sodniki skrbeti, da je bila cesta do Logatca prehodna za tovarnike in njihovo živino. Zato so morali preskrbeti tlačane za kidanje snega.

Leta 1562 je poročal vicedom Hofer na nižjeavstrijsko komoro, da imajo podložniki tega dela dežele veliko gotovine in živine. Le majhen del Vrhničanov je kmetoval, večina je tvorila, čolnarila in pretovarjala blago iz skladišča na čolne in obratno. Za prenos tovara od Vrhniko do Trsta so tovarniki zaslužili leta 1624 v letnem času od 1 fl 12 kr do 1 fl 20 kr. Če pa so šli prazni v Trst in tvorili blago nazaj grede, pa so zaslužili 2 fl do 2 fl 20 kr. Pri tedanjih cenah, ko je veljalo kosilo 12 kr, bokal navadnega vina pa 6 kr, samo življenje ni bilo drago; zato pa so bili dražji drugi predmeti (tekstil, železni izdelki itd.). Pilo se je takrat mnogo: župnik, sodnik, župan, vsi so imeli gostilne, tihotapili so vino in kaj neradi plačevali vinski dac od iztočene pijače. Dacarji so imeli veliko dela in pisanja, da so izterjali zaostanke.²³

Poleg sodnika je imela Vrhniko še mitničarje in poštarje, o katerih pa bi bilo treba govoriti posebej.

OPOMBE

1. Selumi, Arhiv II p. 245 in Komatar. Ein Copialbuch des Klosters Freudenthal — MMK 1900, 50. — 2. Franc Svetličič, Ukleti graščak, DiS 1903/600. — 3. Drž. Arhiv Vrhniko je Stara Vrhniko. Sedanje ime te vasi je prestava iz nemščine: Alt Oberlaibach. V vrhniških matičnih knjigah so v latinščini pisali »ex superiore Verchnik«. Na sklepu poročne knjige za leta 1764 do 1785 so našete farne vasi z nemškimi in slovenskimi imeni, med njimi »Dorf Alt Oberlaibach oder Gorenja Verchnik«. Nemško ime je nastalo pač zaradi tega, ker Nemci niso mogli prestaviti krajevnega imena Gornja Vrhniko z Ober Oberlaibach. — 4. Drž. Arhiv Slovenije (DAS), Bistriški urbar 1729 III. — 5. in 6. DAS, Vicedom. arhiv, fasc. 46. Urbar urada Rovte iz 1552 in zastavno pismo. — 7. O logaškem gospodstvu gl. DAS, Vic. arh., fasc. 54/1 do 21. — 8. DAS, Vic. arh., fasc. 58 a. — 9. O Eggenbergih gl. Carniolia 1840-42. VI. Murko. Denar, str. 72; Klunov arhiv I. — 10. Davčni zaostanki: DAS, 5. imenijska knjiga in Vic. arh., fasc. 54 a in 52. — 11. DAS, Dežel. deska IV, fol. 475. — 12. Dedni uradi DAS, Guber. arh. et Dežel. glavarstvo. — 13. DAS, Rekt. akti Ob. V. 4, 285, 287, 295, 297; I. Kr 2 in 121. Dežel. deska V., VII. — IX. — 14. DAS, Vic. arh. 54/2 in 4. — 15. DAS, Vic. arh. 129 b. — 16. Gruden, Verske razmere bistrškega samostana v reformacijski dobi; DAS, Urbar bistr. samostana iz 1659. — 17. Stifterji: DAS, Stan. arh., 289 a fol. 1671-1684. — 18. Škof. arh., listina z dne 31. 5. fasc. Vrhniko I. — 19. DAS, Vic. arh. 54/6. — 20. DAS, Vic. arh. 54/11. — 21. Matič. knjige v vrhn. far. arhivu; DAS, Sta. arh., fasc. 294 a in b. 305 b. — 22. DAS, Cesta Lj. — Trst, mapa XIII/1. — 23. DAS, Stan. arh., fasc. 295 a/2247 do 2249. — 24. DAS, Stan. arh., 500 b/1175.

POSVETNA BAROČNA PLASTIKA V SEVEROVZHODNI SLOVENIJI

SERGEJ VRISER

Na ozemlju severovzhodne Slovenije (na Štajerskem in v Pomurju), ki mu je baročna doba naklonila množstvo kiparskih umetnin, najdemo poleg prevladujoče večine cerkvenih tudi nekaj del nesakralnega značaja. V pričujočem sestavku podajam kratek umetnostnozgodovinski pregled teh del, kakor so nastajala po kronološkem redu in se delijo po svojih funkcijah v različne skupine.

Nahajališča profane baročne plastike so v severovzhodni Sloveniji izključno gradovi in dvorci. Že razmerje med številom cerkva in številom fevdalnih stavb nam pove, zakaj so profana dela v manjšini, razen tega je v sami vrsti baročnih in barokiziranih gradov razmeroma malo takih, ki bi vključevali v svojo notranjščino, zunanjšino ali neposredno okolje tudi plastiko te vrste. Kot vemo, se je fevdalna družba na naših tleh posluževala za potrebe reprezentance v izdatni meri likovnih pridobitev baroka. V plemiških bivališčih, ki so bila preurejena ali na novo pozidana v drugi polovici XVII. in v XVIII. stoletju, so se nam ohranili pomembni spomeniki arhitekture, slikarstva in kiparstva. Vendar je zadnja od naštetih umetnostnih panog zastopana pretežno s plastičnim okrasom grajskih kapel, torej z deli sakralne tematike, kolikor pa gre za profano plastiko, so to največkrat štukature, torej dela uporabne umetnosti, povezane s plastiko. Le v nekaj primerih imamo opravka z izrazitimi figurativnimi kiparskimi stvaritvami posvetnega značaja.

V našem pregledu si moramo pomagati brez arhivskih podatkov, le s pričevanjem del samih. Plastike danes mnogokje niso več na svojih prvotnih mestih in z mnogimi je ravnal čas zelo neusmiljeno. Vendar je mogoče vsaj po fragmentih popisati nekdanje stanje.

Naše gradivo moremo razdeliti v tri skupine: vrtna plastika, plastika stopnišč in plastika kot okras za fasade. V prvo skupino smo uvrstili poleg izrazitih vrtnih kiparskih dekoracij, ki so stale sredi zelenega okolja, še plastiko z ograj in vrtnih portalov. Razlikovati bi mogli dalje še med skulpturami, ki so bile postavljene v že urejeno okolje, in takimi, ki so nastale sočasno z ureditvijo parka in so se torej po svojih mestih podrejele določenemu ureditvenemu načrtu.

Kot najstarejši v naši vrsti bi omenili kiparski okras gradu *Gornja Radgona*, kjer so danes ohranjene štiri kamnite glave, ostanki poprsij. Fotografija iz dvajsetih let našega

stoletja nam pove, da je bilo teh poprsij vsaj šest, morda tudi več. Stala so na nizkih stebrih kamnite ograje in so flankirala pot pred vhodom v grad. Ob času posnetka je bilo pet plastik še razmeroma dobro ohranjenih, šesti je manjkala glava. Poprsja so predstavljala dve ženi v dekoltiranih oblekah in s pričeskami druge polovice XVII. stoletja, dalje dva moža z dolgimi lasmi in bradatega starca s turbanu podobnim pokrivalom in s krznem ovratnikom. Ohranjene glave izpričujejo precej sumarično kiparsko obdelavo in ne kažejo individualnejših portretnih znakov. Danes tudi ni več mogoče ugotoviti, ali je šlo morda za alegorične upodobitve. Med profanimi plastikami, ki jih hočemo naštet, bi sodila ta dela po starosti na prvo mesto, namreč v drugo polovico XVII. stoletja, po umetniškem izrazu pa k povprečnim dosežkom dekorativnega pomena.

V prvo skupino se uvrščajo tudi kipi iz grajskega parka v *Slovenski Bistrici*. Tu so se ohranila tri poprsja in dve figuri v celi postavi. Spričo obsega parka se zdi zelo

Slovenska Bistrica, kip Herakleja v grajskem parku, druga polovica XVII. stol.

verjetno, da je bilo svojčas tam še več figur. Poprsja so danes že poškodovana, bolje ohranjena sta kipa, ki predstavljata Herakleja in Merkurja, priljubljeni figuri baročnih vrtov. Antični silak razkazuje v mirujoči pozi mišičasto telo, Merkur je vojščak v barokizirani rimski vojaški noši. Obe figuri sta v bistvu zvesti kamnitemu bloku, iz katerega sta bili izklesani, značilni elementi baroka, razgibano oblačilo, patetično dvignjeni pogled in poza Merkurja govorijo za čas nastanka ob koncu XVII. stoletja. Avtor plastik je neznan, bržda bi ga pa smeli iskati med številnimi štajerskimi umetniki izven Slovenije, ki so v drugi polovici XVII. stoletja krasili s podobnimi plastikami avstrijske vrtove in ki so jih naročila vodila tudi v naše kraje.

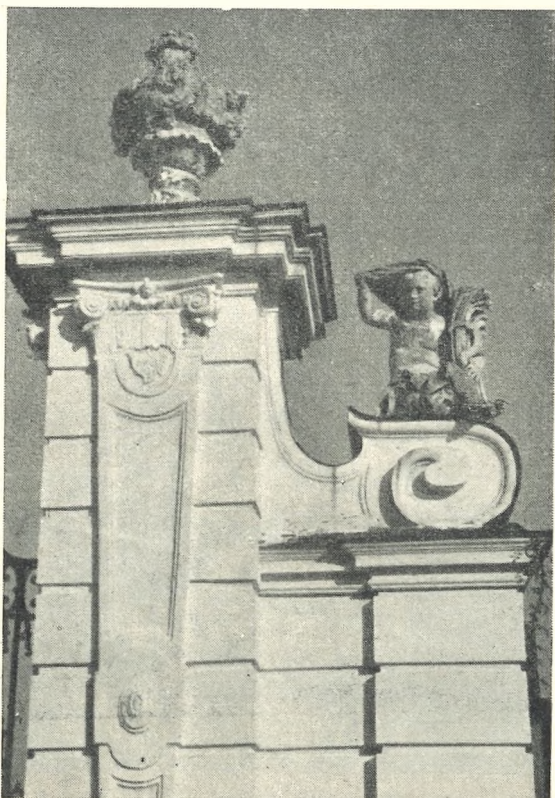
V Sevnici je barok ublažil utrdbeni značaj grajske stavbe in poživil s kiparskimi deli ploščad pred vhodom v grad, dvorišče in grajski park. Na ograji pred vhodom sta se ohranila dva sedeča leva z grboma, ob severni stranici dvorišča stoji kamnit vodnjak, ki ima obliko človeške glave. Obraz kaže favnovske poteze, iz zašiljenih uhljev štrli akantovo listje in tudi na čelu je podobna ornamentika. Druge plastike so močnejše po-

škodovane in niso več na prvotnih mestih. Na ograji ploščadi najdemo fragmente dveh ležečih levov, v parku sta stali še dve živalski figuri. Prva predstavlja sedečega psa. Njegova glava se zdi skoraj karikirana in prehaja ob uhljih in gobcu v rastlinske motive. Zanimiva je tudi druga figura — debela krastača. Teraso zahodnega trakta gradu krasita dve košarici s cvetjem in dve ornamentalni tvorbi plamenaste oblike. Ohranjena baročna dela izvirajo iz XVII. stoletja, za njegovo drugo polovico bi se izrekli tudi ob kipu Marije z detetom, ki stoji danes pred severnim traktom gradu.

V vrtu graščine *Majšperk* najdemo dve baročni figuralni skupini na novejših podstavkih. Tudi tukaj je segel neznan kipar po priljubljeni motiviki časa. Upodobil je dve pastirski sceni: v prvi vidimo dečka pri igranju flavte, ob njem drugega, ki sedi in posluša, med obema počiva pes. V pendantu sta stoječ muzikant-trobentač in njegov sedeči poslušalec, med dečkoma se je utaboril kozliček. Deli razodevata povprečno kiparsko znanje in ju ne bi spravljali v zvezo z neznanim avtorjem Janeza Nepomuka ob cesti pred graščino. Verjetno se zdi, da izvirata plastiki iz tridesetih let XVIII. stoletja, ko so delali tudi na graščinski stavbi.

Štajerska graščina, pri kateri je prišla vrtna plastika do polne veljave, kakovostna umnostna enota, h kateri so ubrano prispevale svoj delež arhitektura, skulptura in hortikultura baročne dobe, je *Dornava* pri Ptujju. O njenem konceptu in stavbni rasti je spregovoril N. Šumi v ZUZ V/VI (1959); na tem mestu hočemo dopolniti znanje o spomeniku le s prispevkom o dornavski plastiki. Kiparski okras obdaja graščino tako rekoč od vseh strani. Podobno, kakor je storil Šumi pri opisu dornavskega koncepta, hočemo naštetih plastike, kakor se prikazujejo sprehajalcu, ki prihaja v Dornavo z juga po glavni aleji. Še prej pa omenimo štiri svetniške figure, ki obdajajo ali bolje, so obdajale graščino s štirih strani izven grajskega vrta. Ob cesti pred vstopom v alejo stoji kip *Immaculate*; to je pričetek osi, ki poteka skozi ves koncept ter se končuje na severu daleč izven vrta z drugo sakralno figuro. Os vzhod—zahod sta vzdrževala dva svetniška kipa, eden, ki je stal v današnjem naselju Dornava, in drugi, še ohranjeni Janez Nepomuk, sredi polja zahodno od gradu.

Številne plastike sprejmejo gledalca pred glavnim vhodom. Tu so najprej figure glavnega in dveh stranskih notranjih portalov vrta pred graščino. Na stebrih glavnega portala opazimo na najvišjih mestih figuri psa

Dornava, detajl levega vrtnega portala, srca XVIII. stol.

in panterja, ki se vzpenjata in pridržujeta rokokojski kartuši z grboma. Levo in desno od obeh stebrov sedita na volutah ograje dva gola dečka z rogoma cvetja v rokah. Na stranskih portalih, ki vodita v prednji vrt, sta na desni strani upodobljeni otroški postavi Pomladi, deklice s kito in košarico cvetja, in Poletja, deklice z žitnim snopom in srpom. Na desni strani najdemo z grozdem okrašenega dečka Jesen, njemu nasproti pa dečka Zimo, ki se zavija v ogrinjalo in drži v rokah ogrevalnik. Vsi stebri vrtno ograje so okrašeni s kamnitimi vazami: izmenično sta podana dva tipa kelihom podobnih posod, na ogelnih stebrih in ob portalih so večje vaze rokokojske, plamenaste oblike. Bogato plastične so zlasti štiri vaze obeh notranjih portalov, njihovi ročaji imajo obliko bradatih starčevskih obrazov. Razen vrtnih portalov je okrašen s plastikami tudi balkon glavnega graščinskega portala. Dve figuralni skupini, postavljeni na balkonski ograji, predstavljata levo dva dečka pri petju, desno deklico z lutnjo in dečka, ki venča muzikantinja s cvetjem. Na oglih balkonske ograje stojita dve rokokojski vazi.

Na dvoriščni strani graščine moramo najprej omeniti plastiko fasade glavnega poslopja in dveh stranskih traktov. Na čelu fasade opazimo kip stoječega Herakleja in dve cvetni vazi. Na slepih balustradah dvoriščnih traktov so razmeščene velike kamnite vaze dveh vrst. Po štiri na vsakem traktu imajo kelihasto, po dve trebušasto obliko. Tudi te vaze so plastično ornamentirane, med ornamentiko pa so vpletene človeška obličja s smejočimi se in resnobnimi izrazi. Portal ograje, ki loči dvoriščni prostor od parka, krasita dve sedeči, na pol razgaljeni figuri. Če sodimo po telesih, gre za moški osebi; v dvignjenih rokah sta nekdanj držali atribute ali pa so to geste pozdravljanja. Danes bi figuri ikonografsko ne mogli določneje opredeliti. Stebri te ograje nosijo plitke vaze s cvetjem.

Ko stopimo v park, smo sredi skupine figur. Pred nami je fontana — plitek bazen s skalnatim otočkom, kjer Neptun s trizobom zabada vodno pošast. Žival ima ribje telo in prašičjo glavo, ob njenem boku je pes, ki jo grize za plavut. Okoli vodnjaka je stalo v krogu dvanajst figur na nizkih podstavkih. Danes jih je na svojih mestih le še šest, druge so v skladišču graščine. Te figure so v proporcijah izraziti pritlikavci, kratkih teles in močno razvitih glav. Po noši je mogoče presoditi, da gre za upodobitve različnih komičnih tipov iz stanov tedanje družbe. Kipi so naslednji: 1. žena z mesnatim licem

in opičjimi usti. Oblečena je po modi zgodnjega XVIII. stol., na glavi ima fontangeo. — 2. mož z alonge-lasuljo, ki se zadaj spleta v kito. Oblečen je po modi zgodnjega XVIII. stol., na glavi ima širok klobuk. — 3. gologlav mož z lasuljo, v modni obleki XVIII. stol., z ovratnico - jabotom, ki gleda iz razpetega telovnika. — 4. debeluh v preprosti meščanski obleki zgodnjega XVIII. stol. Na glavi ima klobuk, v roki pismo. — 5. plemič v noši zgodnjega XVIII. stol. z dolgo lasuljo in klobukom. Dokolenski justaucorps ima prepasan z ešarpo, desnico drži v mufu. — 6. brkat mož v preprostejši kmečki obleki z odpetim telovnikom. Z roko prijema za klobuk na glavi. — 7. mož v vojaški ali lovski noši prve polovice XVIII. stol. s krajšo suktno in škornji. Prepasan je z dvema torbama, v levici drži klobuk. — 8. brkat vojak - konjenik s turbanom. Oblečen je v huzarsko nošo XVIII. stol., preko ramen ima ogrnjeno atilo, ob boku mu visi široka konjeniška sablja. — 9. debeluh v polmeščanski noši prve polovice XVIII. stol. s klobukom. Dolge lase ina spete s pentljo. — 10. plešast mož s starikavim obrazom v harlekinski obleki z naškrobljenim ovratnikom. — 11. debelušna žena v alp-

Dornava, figura iz cikla pritlikavcev, prva polovica XVIII. stol.

ski kmečki noši. Na glavi nosi klobuk (krajci so danes odbiti), v dvignjeni desnici je nekoč držala neznan predmet. — 12. plemič z brčicami in dolgimi lasmi, oblečen po modi druge polovice XVII. stol. Preko kratke suknje, okrašene s pentljami, padajo krajci jabota. obut je v visoke škornje, ob strani mu visi kratka sabljica.

V širšem krogu je v tem delu parka razporejenih še šest figur. To so kipi antičnih mislecev. Figure so izdelane v naravni velikosti in imajo ob vznožjih vklesana imena: HIPPOCRATES, DIOGINES, THEOPHRAS, ARISTOTELES, HOMERVS, SENECCA. Kipi predstavljajo bradate starce v valovito nagubanih oblačilih in ogrinjalih ter z znaki svojega stanu v rokah. Hipokrat ima v roki knjigo, na glavi klobuk, podobno je opremljen Teofrast, ki drži v drugi roki še steklenico, Seneka in Aristotel nosita turbanom podobni pokrivali, slednji tudi krzveno ogrinjalo, oba držita v rokah knjigi. Diogenes in Homer sta gologlava, zavita sta v močno razvilhrani halji, zapestja rok, ki so držala atribute, so odbita.

Po poti nekdanje aleje dospemo do dveh cvetličnih paviljonov, kjer se je ohranilo pet rokokojških vaz: od tam vodi pot še k za-

ključnemu kiparskemu delu v parku — severnemu vrtnemu portalu. Podobno kot pri glavnem vhodu sta na notranjih stebrih figure dveh vzpenjajočih se živali, psov s heraldičnima kartušama, na zunanjih dve pokončni vazi.

S svojim kiparskim okrasom — osemindesetimi figurami, če odštejemo dekorativne vaze, od katerih pa so mnoge domiselne kiparske umetnine — se uvršča Dornava med naše najvidnejše spomenike baroka. Kot sem že omenil, je skulptura Dornave družno z drugimi panogami umetnostne dejavnosti pripomogla do ostvaritve baročnega ansambla, ki mu lahko poiščemo sorodnosti in vzore le izven meja slovenske pokrajine, v sosedni Avstriji. K razložitvi koncepta in stavbnega razvoja je prispevala omenjena razprava N. Šumija dovolj jasnosti. Enako kot arhitektura pa je tudi dornavska plastika, ki se nam prikazuje danes kot uglašen del graščinske celote, nastajala v etapah in pod različnimi dletji. Za to govore namreč plastike same. Po času nastanka in po njihovem kiparskem rokopisu bi jih mogli deliti v tri skupine. V prvo, najstarejšo, sodi vsekakor ciklus pritlikavcev, v drugo figure antičnih modrijanov, ostali opus bi postavili v tretjo, najmlajšo dobo.

Med našimi spomeniki so dornavski kipi pritlikavcev nedvomna posebnost (nekaj plastik tega žanra se je ohranilo še v graščini v Vipavi), če pa razširimo iskanje primerjav na dežele izven Slovenije, vidimo, da ti kipi niso osamljeni, celo več, da se uvrščajo med kar številne plastike te vrste, med tako imenovane »vrtove pritlikavcev« (Zwerggärten), ki jih je baročna doba posejala po raznih krajih Evrope. Za nas je vsekakor najtehtnejše avstrijsko gradivo. L. 1951 je dr. G. Guggenbauer iz Linza napisal daljšo razpravo pod naslovom Zwerggärten.¹ V tej razpravi so naštetih in hkrati razvrščenih po skupinah avstrijski vrtovi s pritlikavci. Pisec navaja tri skupine, od katerih je za nas najzanimivejša prva. Tu so omenjeni samostanski vrtovi v Gleinku, Lambachu in Garstenu v Gornji Avstriji, kjer so med leti 1715–20 postavili plastike pritlikavcev. Po zapiskih je ugotovljeno, da jih je izklesal kipar Wuntschler iz Linza, vendar so le nekateri kipi njegove originalne zamisli in gre v glavnem za plastične kopije motivov iz zelo priljubljene baročne publikacije Augsburger Zwergenbuch. Le-ta prikazuje na 50 tabelah bakroreze pritlikavih mož in žena, opremljene s šaljivimi verzi. To delo je izšlo leta 1715 v Augsburgu, ki je bil tedaj središče južnonemške grafične produkcije. Tipi v

Dornava, figura iz cikla antičnih osebnosti, prva polovica XVIII. stol.

knjigi imajo vsak svoje šaljivo ime in poklic (n. pr. »Nutsch Mollof, ein vürnehmber lappländischer Landsherr und oberster Landkuchelmeister auf der Insel Deserta, Liendl Schneckenfirst des Wienerischen Nachtkönigs Magazinvizierer« itd.). Prikazani so dalje komični liki iz vsakdanjega življenja, n. pr. novopečeni plemič-trgovec, ogrski huzarski polkovnik, turški paša itd. Dr. Guggenbauer omenja nato še dve skupini pritlikavcev: prva od teh je po njegovem mnenju starejša od zgornje in ne kaže potez poljudnega humorja avgsburške knjige, marveč je bližja vplivom baročnega dvornega gledališča, druga je značilna zaradi pester motivike, v kateri se deloma že kažejo slovanski vplivi. Pisec pripominja, da se je prav z avgsburško knjigo udomačilo kopiranje figur po predlogah, inventivnejše delo pa je pričelo zamirati.

Omenjena razprava je za naše raziskovanje nadvse koristna, saj smo z njo — kot kaže — odkrili izvor motivike komičnih dornavskih figur. To je namreč avgsburška knjiga škratov iz l. 1715. Kot pravi Guggenbauer, je originalna izdaja danes precejšnja redkost, pomagati pa si moremo z reprodukcijami iz te knjige in s posnetki plastik iz Gleinka, objavljenimi v razpravi. Iz avgsburške knjige izvirajo risbe, ki predstavljajo Nutscha Mollofa, njegovo ženo Porcelano Kinkank in dekle Margl Woltzenhouberin, »Mayr-Thirn auf der grossen Olmb im Zillerberg, 12-jährige Braut«. Od teh treh figur sta vsekakor dve zastopani tudi v dornavskem parku. Porcelana Kinkank je pritlikavka z močno spačnim licem in z razkošno, dekoltirano obleko. S prav neznatnimi spremembami najdemo ta lik v dornavski figuri, ki smo jo opisali pod št. 1. Debelušna Margl Woltzenhouberin je upodobljena v kratki ljudski noši z životcem in predpasnikom, na glavi ima širokokrajni klobuk. Med našimi kipi najdemo ženo v enakem oblačilu in v enaki pozi v figuri št. 8. Če pogledamo še posnetke pritlikavcev iz Gleinka, ki jih je kopiral Wuntscher iz avgsburške knjige, opazimo kar precejšnjo podobnost s številnimi možmi s klobuki v Dornavi. To bi nas opogumilo k domnevi, da so še druge dornavske figure posnete iz istega likovnega in literarnega vira. Ta vir je bil izredno popularen in dostopen in štajerski fevdalec si je mogel taka dela naročiti tudi pri mojstru svoje dežele. Ker gre le za kopije po predlogah iz drugega desetletja XVIII. stoletja, še ne pomeni, da bi morale biti plastike prav iz tega časa, saj bi se mogel kopist-kipar zvesto držati teh predlog, četudi je delal

pozneje. Vendar se zdi vabljiva misel, da so dornavska dela le nastala že v 20 letih, torej v času, ko so bili v modi prav vrtovi s plastikami po avgsburških vzorcih, še pred dokončno »attemsovsko« ureditvijo parka, da so morda nekoč ta dela stala tudi v drugačnem, bolj teatraličnem okolju, sredi vegetacije, kar je bila priljubljena baročna navada, in da jim je šele zadnji dornavski arhitekt odkazal današnji prostor okoli vodnjaka. Po kiparskem rokopisu in tehnični obdelavi se te figure razlikujejo od drugih dornavskih skulptur.

Čas je do danes že močno naglodal in s patino poenotil oblikovne značilnosti posameznih del. V primerjanju nadrobnosti pa se nam vendar zdi, da so tudi med plastikami antičnih veljakov in drugimi figurami nekatere razlike. Prve so šibkeje že v zasnovi, njihovi kontraposti so okorni in gubanje oblačil je pri nekaterih podano brez domiselnosti. Drugačen, velikopoteznejši pa je kiparski prijem n. pr. pri figurah s portala s kartušama, obeh skupinah na balkonu in svetnikih. Dasi imamo pred seboj ikonografsko zelo različne like, odmeva iz njih ista govornica, skladnejša, bolj izbrušena, delo

Dornava, figura iz cikla pritlikavcev, prva polovica XVIII. stol.

umetnika večjega kiparskega znanja. Iz povedanega bi se dalo zaključiti, da moremo poleg kiparja pritlikavih figur računati še z dvema dobama in dvema avtorjema. Najkvalitetnejša dela so nastala zadnja; v ta opus sodijo nedvomno tudi dekorativne rokokojske vaze ob kipih na ograji. S to skupino je dobil kiparski okras Dornave v 40 letih, a še verjetneje okoli sredine XVIII. stoletja svojo dokončno podobo.

Po dosedanjih proučevanjih nam še ni mogoče izreči končne besede o neznanih avtorjih. Kamnita, vsem vremenskim neprilikam izpostavljena plastika povzroča nasploh pri ugotavljanju avtorstva večje težave kakor lesena, četudi večkrat preslikana skulptura v zaprtem in pokritem prostoru. Zanesljivo je za sedaj mogoče trditi, da kažejo dornavske plastike s portalov, torej prej omenjena najmlajša skupina, izrazito sorodnost s figurami stopnišča pred cerkvijo na Ptujski gori (angela z rokokojskima kartušama, Janez Nepomuk). Ena in druga dela pa bi mogli postaviti v bližino graškega kiparskega središča, v obdobje Jožefa Schokotnigga, Filipa Jakoba Strauba in sodobnikov. To središče je najverjetneje imelo pri oblikovanju baročne profane plastike na slovenskem Štajer-

Dornava, kip deklice z balkona graščinske fasade, sreda XVIII. stol.

skem odločilen vpliv. V podstavek *Immaculate* sta vklesani črki J. S.: Način pisanja in prostor, kjer sta nameščeni, ne vzbujata vtisa, da gre za inicialki avtorja in bi ju prej imeli za začetek nedokončanega napisa.

V skupino z vrtno plastiko smemo prišteti tudi plastični okras z nekdanjega vrtnega portala gradu *Borl* pri Ptujju. Portal je danes ohranjen le v fragmentih, bil pa je okrašen s figuraliko — putti in ornamentalnimi motivi okoli heraldičnih kartuš.

Naslednje poglavje — plastika stopnišč — ustreza tudi kronološki razvrstitvi naših spomenikov. Pomuditi se hočemo v dveh fevdalnih stavbah slovenske Štajerske — v *Mariboru* in *Novem Celju*. Če smo imenovali Dornavo baročni ansambel, primer sožitja različnih likovnih dosežkov iste dobe, potem bi veljalo navesti *mariborski grad* kot primer, kjer je barok z arhitekturo, slikarstvom in kiparstvom skladno dopolnil starejšo gotsko in renesančno umetnostno rast in nadel njeni dostojanstvenosti še vedro reprezentančno lice. V prv s plastičnim dekorjem graškega stopnišča je ta rast izzvenela v kakovostnem finalu.

Enako kakor v Dornavi opuščamo na tem mestu starejšo zgodovino mariborskega gradu — podala sta jo že E. Fabrici l. 1935 in J. Curk v *Kroniki* l. 1959² — in se vključujemo vanjo šele pred sredino XVIII. stoletja, ko je dal tedanji lastnik grof Brandis pozidati stopniščno stavbo in jo okrasiti s plastiko. To je bila zadnja faza barokizacije gradu, ki je poleg zunanjega videza spremenil že v drugi polovici XVII. stoletja tudi notranjščino in dobil svoj osrednji prostor — viteško dvorano. Ta dvorana je potem narekovala nadaljnjo umetnostno dejavnost: reprezentančno središče je potrebovalo primerne stranske prostore, ki bi uvajali prišleca v grajski ambient. Ugoditi je bilo treba težnjam po učinkovitosti in vsaj v danih možnostih uporabiti element njenega stopnjevanja. Take težnje so bile s pridom uresničene v dornavskem konceptu, spričo starejše stavbne osnove pa so se mogle v mariborskem gradu uveljaviti le v mejah možne adaptacije. Določneje: pot, ki je s stopnjevanjem likovnih učinkov vodila v dvorano, je bila razmeroma kratka. Glavna vloga pa je bila pri tem poverjena kiparju. Pot se je dejansko pričevala na današnjem Grajskem trgu, kjer je stal med kapelico in upravno zgradbo (današnja kavarna) do l. 1871 glavni portal, razgibana arhitekturna tvorba z bogatim rokokojskim ornamentom okoli vhoda in na volutah počivajočo atiko. Vrh portala je kronala plastika ležečega leva (danes nad

Maribor, kip Diane na grajskem stopnišču, sreda XVIII. stol.

vhodom v muzej) med dvema vazama s cvetjem. Za glavnim portalom je sprejela prišleca bogato štukirana fasada stopnišnega rizalita, okrašena z aliančnima grboma lastnikov, nato njena obokana veža in slednjič stopnišče, ki vodi v nadstropje z arkadami in viteško dvorano.

Stopnišče je v spodnjem delu dvoramno in vodi na širok podest, od koder dospemo po krajših stopnicah v nadstropje. Obdaja ga masivna kamnita ograja v obliki prepletajočih se izžlebljenih pasov, akantovega listja in školjčnih motivov. Na ograji in v stenskih nišah stoje figure, stene in strop oživlja lahkotna rokokojska vitica. Ob vloh na stopnišče sta dve večji figuralni skupini: na levi počiva boginja Ceres, ob zglovi ima rog obilja, dva dečka ji prinašata cvetje. Na desni leži Diana, ob nogah in v naročju ima znake lova, tulec pušic in lok, v njenem spremstvu sta dva psa. V nišah zidu so štiri figuralne skupine, v vsaki vidimo dva dečka, ki z raznimi opravili simbolizirata letne čase: pomlad — dečka pri okopavanju vrta in nabiranju cvetja, poletje — dečka pri žetvi in ribolovu, jesen — prvi deček stiska v majoliko vinski grozd, drugi se odpravlja na lov s sokolom, zima — deček v dolgem plašču in kučmi se greje pri ognju, drugi se ukvarja z malim topičem. Razen teh niš je šest drugih, dve v veži pred vhom in štiri na stopnišču. V njih stoje fantastične rokokojske vaze. Sredi obilice rocailleskih oblik zasledimo na vazah tudi figuralne motive in sicer: vazo s ptico na vrhu, vazo s sovo, ki drži v kljunu netopirja, vazo z veverico, dalje vidimo med ornamentom te vaze glavo purana, cvetje in človeški obraz, ki ga grize kača, vazo s ptičjo glavo in polžem. Peta in šesta vaza sta brez figur.

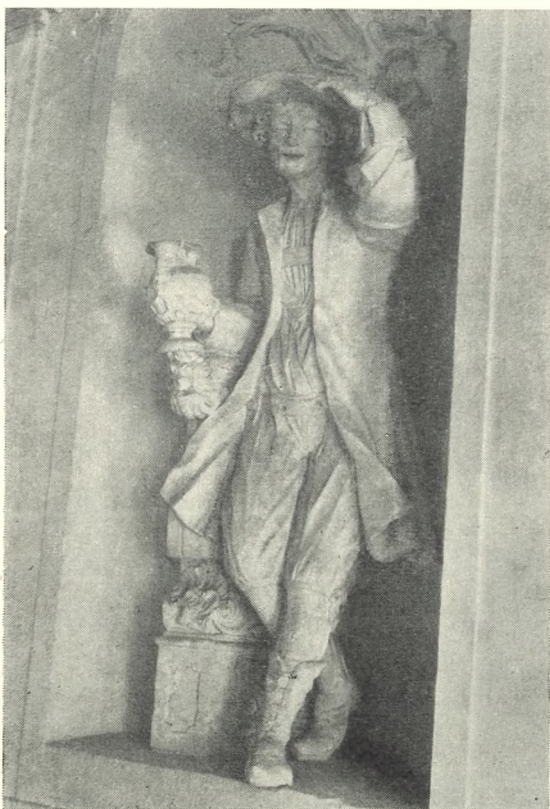
V srednjem delu stopnišča počivata na poševni ograji dve deški figuri. Globus in

daljnogled nam povesta, da gre za alegoriji geografije in astronomije. Na oglih ograje je razmeščenih štirinajst otroških figur — alegorij različnih poklicev: lov — deček s torbo in zajcem, ribolov — deček z ribo in ribiško posodo, sadjarstvo — deček pri obiranju sadnega drevesa, kletarstvo — deček z natego, pomorstvo — deček z Neptunovim trizobom, pošta — deček s poštnim rogom, farmacija — deček s steklenico za zdravila, balistika — deček s topovsko kroglo, kotomerom in sodom smodnika, kozmetika — deček s posodico za mazila, kmetijstvo — deček s koso, slikarstvo — deček s paletom, kiparstvo — deček z dletom in kladivom, glasba — deček s flavto, ples — deček s kastanjetami. V zaključnem delu stopnišča v prvem nadstropju se ustavimo še pred dvema kipoma v naravni velikosti: v levi niši se kmet v razpeti delovni obleki in z metlo v roki utrujeno naslanja na kaneliran stebriček, njegov sosed v desni niši, oblečen v praznično kmečko nošo se odkriva in nas z majoliko v desnici pozdravlja. Tudi na loži vzhodnega trakta gradu najdemo dve plastiki. To sta sedeča leva s košato grivo in topovskima krogla in v šapah, ki varujeta stranski vhod v viteško dvorano.

Maribor, Poletje — figuralna skupina na grajskem stopnišču, sreda XVIII. stol.

Med doslej naštetimi deli vzbuja mariborska plastika posebno pozornost. V mislih imam predvsem ležeči figuri boginj. Upodobljeni sta kot ženi plemiške družbe, v elegantni pozi, z modnima pričeskama in ogrlicama, obdani z draperijo, ki telesi bolj odkriva kot zakriva. Figuri sta smiselno vkomponirani v prostor na ograji, ugajata po smelem konceptu in obravnavanju formalnih detajlov (izraz lic, roke, poudarjanje telesnih oblik pod oblačilom). Tudi stoječi putti na ograji so zavzeli reprezentančne drže in niso razgibani otroci, ki jih poznamo z atik naših oltarjev, marveč nam z umirjenimi kretnjami in oficialnim nasmeškom ponujajo svoje atribute. Živalnejše, intimnejše razpoloženje vlada v nišah z Letnimi časi, ki jim odgovarja dinamična oblika rokokojskih vaz. Od drugih figur se razlikujeta kipa obel kmetov, Delavnik in Praznik. Močnejši naturalistični poudarek, proporciji in nekoliko okorne drže postav so v nasprotju z dovršeno, heroizirano telesnostjo obel boginj. Zdi se, kot bi bili na delu dve roki. Vendar je govorica celotnega kiparskega dekorja enovita. Tematska pestrost od mitologije do alegoričnih prikazov poklicev in ved, ki so tudi

Maribor, kip kmeta na grajskem stopnišču, sreda XVIII. stol.

znanilci družbenih preobratov svojega časa (n. pr. alegorije gospodarskih panog, zdravstva itd.), in slogovna značilnost, kjer se srečuje v bistvu še visokobaročna, dinamična, a zajetna figura z naprednejšimi znaki — rokokojskimi ornamentami, oboje daje grajskemu stopnišču mikaven pečat posvetne umetnine in za pokrajino značilnih stilnih pojavov okoli srede XVIII. stoletja.

Zaman iščemo v Mariboru podatke o avtorju. Rahlo upanje, da smo se mu približali, vzbudijo črke H. G. V. B. na ovratnici psa iz Dianinega spremstva. Vendar je skoraj izven dvoma, da to niso inicialke kiparjevega imena. Na enak način so okrašene ovratnice psov na številnih podobah, ki jih vidimo n. pr. v lovskem muzeju v Gradcu. V vseh primerih se inicialke ujemajo z imeni fevdalcev, lastnikov slik. Ostane nam torej le primerjava z deli onstran meje. E. Fabrici je videl v suvereno začrtanem obrisu in čutnem izrazu boginj Ceres in Diane sorodnosti z opusom Rafaela Donnerja in menil, da bi utegnil biti naš avtor učenec Donnerjeve šole. S tem bi seveda prišla v poštev vrsta avstrijskih kiparjev. Fabricijevo dokaj površno označbo še ni bilo mogoče podkrepiti s tehtnejšimi dokazili. Res nam tudi primerjava z najbližjimi t. j. graškimi deli za sedaj ne more nuditi zadovoljivih rezultatov, dasi je bilo pregledano precej spomenikov profanega kiparstva. Tako moramo nadaljevati iskanje avtorja mariborske plastike na širšem teritoriju. Pri tem delu bo vsekakor treba poglobiti naše proučevanje avstrijskega gradiva, bržkone pa bo treba tudi počakati na nove izsledke naših sosedov, saj opus njihovih kiparjev še daleč ni ves raziskan.

Z graščino *Novo Celje* omenimo drugo stopniščno plastiko na našem ozemlju. Plemiška rodbina Gaissruck je med leti 1754—60 pozidala sedanje poslopje, ureditvena dela pa so se nadaljevala še do 70 let stoletja.³ Tudi v Novem Celju so se v sozvočju izrazile različne umetnostne dejavnosti baroka. Medtem ko je mariborsko stopnišče z arhitekturo in plastiko, s členitvijo prostora in izraznostjo njegove skulpturne spremljave še močno vezano na izročila prve polovice XVIII. stoletja in je v času, ko se je stopnišče dokončavalo, torej okoli sredine stoletja, v bistvu le rocaille vtisnila celoti naprednejši videz, je stopnišče v Novem Celju značilnejši predstavnik druge polovice stoletja. Prostor stopnišča, ki se v dveh rokavih vzpenja v tretje nadstropje, je v primeri z mariborskim preprostejši, treznejši, stene obdajajo le plitki pilastri s štukiranimi kapiteli in rokokojskim ornamentom, ograja je

železna, paličasta in le plastike počivajo na njenih kamnitih vogalih. Danes kipov ni več na stopnišču, bili so belo poslikani in so skupno s prostorom ustvarjali ambient, v katerem je bilo čutiti bližino klasicizma.

Na podstavkih je počivalo osem lesenih figur, ki se danes hranijo na stopnišču Narodnega muzeja v Ljubljani. Figure predstavljajo na pol ležeče muze in parke v razgibanih pozah, obdane z bogato draperijo fantazijskih oblačil in ogrinjal. Nekatere od njih imajo modne, druge antične pričeske. Po gestah bi mogli soditi, da so figure nekoč držale v rokah atribute, a zapestja so bila domala pri vseh poškodovana ali odbita in pozneje popravljena.

Na prvi pogled spoznamo, da je osem ženskih postav ustvarila roka spretnega umetnika-rezbarja, če sodimo po formalni dognanosti, nedvomno prvega med avtorji naše profane plastike. V osmih variantah je kipar upodobil težavni motiv z na pol ležečo figuro. Pod obilico gub se odčrtavajo skladne konture vitkih teles, figure gestikulirajo z eleganco in tudi obličjem je znal umetnik izvabiti življenjski izraz. V teh plastikah je nekaj rokokojske gracilnosti, element, ki se v domačih delih skoraj ne pojavlja. Ta poteza pa je v novoceljskih delih mestoma že podana z drugo, klasicistično. Slednja ni morda pri vseh figurah enako izrazita, toda pri nekaterih telesih je že v konceptu čutiti, kako se baročna dinamika umika umirjensemu življenju; ponekod napovedujejo to gube po antiki posnetih oblačil, ponekod kar obličja.

Prepletanje baročnih in klasicističnih značilnosti nas v Novem Celju mnogo močneje kakor v Mariboru spomni Rafaela Donnerja, od njega pa najdemo tudi pot k zadnjemu pomembnemu kiparju baročne Štajerske — Vidu Königerju. Temu kiparju, ki je zaključil vrsto svetlih imen in prav ob koncu baroka dodal štajerski plastiki nov vrh, je posvetila znanost že mnogo pozornosti. Tako nam je sporočen Königerjev obširni opus, ki je nastajal med l. 1755 do 1792.⁴ Na tem mestu ne bomo naštevali njegovih nadržbnosti, dotakniti se ga bo treba ob drugi priliki — v posebni razpravi, ki naj zajame vsa Königerjeva dela na slovenskem in hrvatskem ozemlju. Kiparjevo ime ni v zgodovini Novega Celja nikjer omenjeno, če pa postavimo ves kiparski okras te graščine — plastike stopnišča, pred portalom in v kapeli — poleg znanih Königerjevih stvaritev, ni težko povedati, kdo je njihov avtor. Novo Celje se uvršča med mojstrova dela iz konca 60 ali začetka 70 let. (Primerjati je vredno stop-

niščno plastiko s figurami božjega groba v graškem Mavzoleju). V istem času je Königer izdelal figuralno svetniško skupino v Petrovčah, tako imenovane Petrovske križe, kjer je vklesal tudi svoj podpis.

S Königerjevim delom v Novem Celju prehajamo k tretji skupini, v katero smo uvrstili plastiko s fasad dveh štajerskih graščin. Kipa pred portalom v *Novem Celju* stojita sicer na posebnih podstavkih in nekoliko odmaknjena od arhitekture, vključujeta pa se v kompozicijo portala, ki predstavlja z visokima pilastroma in balkonom najmarkantnejši člen glavne fasade.

Kipar je upodobil v nadnaravni velikosti dve atletski postavi, Anteja (po starih virih Samsona) in Herakleja. Mišičasti telesi obeh bajeslovnih junakov sta zmerno razgibani s kontrapostom, kretnjami rok in vihranjem ogrinjal. Gre za monumentalno demonstracijo moči, za psihično in fizično reprezentiranje, za sprejem prišleca, ob katerem se zdi, da so se akcije figur pravkar umirile. Podobno vlogo imajo n. pr. nadnaravne figure gradu Eggenberg pri Gradcu. Že pri stopnišču smo omenili, da so novoceljske plastike značilno delo Vida Königerja. Isto moremo ponoviti ob kipih pred portalom. Tip bradatega obraza, nadržbnosti stoje, draperija itd. govore zanesljivo za tega mojstra. Heraklej kaže izrazito sorodne poteze s figuro istega junaka na vodnjaku v graški Bürgergasse št. 1. Novoceljske figure je vsekakor treba prišteti h Königerjevim vidnejšim stvaritvam.

Drugo plastiko, ki sodi v našo skupino, najdemo v *Betnavi pri Mariboru*. Plastični okras dvorca je skromen. Zleknjena, enonadstropna fasada ima na čelu srednjega, paviljonskega dela dve kamniti figuri. Na poševnih straneh čela posedata debelušna dečka — vrtnarja s klobukoma, škropilnicama in grabljami. Figuri simbolizirata vrtnarska opravila in sta imeli namen, da že

Novo Celje, stopniščna plastika, delo V. Königerja, 1760—70

pred vstopom v stavbo opozorita gosta na letno depandanso mariborskih fevdalcev. Slednji so prezidali in preuredili betnavski dvorec v 80 letih XVIII. stoletja, kipa močno spominjata na ležeči deški figuri z mariborskega stopnišča, zato bi bilo mogoče, da sta nastali še pred adaptacijo Betnave v sredini stoletja in da sta delo istega mojstra kot plastika v gradu.

Ob zaključku hočemo v pregledu profane plastike omeniti še eno delo, ki je izven teritorija naše Štajerske, vendar v njeni bližini in tako rekoč danes edino na svojem ozemlju — portal gradu v *Murski Soboti*. Njegova arhitekturno-plastična kompozicija je nastala verjetno v 20 letih XVIII. stoletja. Stopničasto poglobljeni portal z bogato jermenasto ornamentiko flankirata dva stebra, ki ju v zgornji polovici zamenjata figuri atlantov — nosilcev kapitelov in masivnega ogredja, ki se nad portalom razvije v balu-

Murska Sobota, figura atlanta z grajskega portala, prva polovica XVIII. stol.

strado balkona. Pred seboj imamo izrazito arhitekturno plastiko. V zmernem napreznju moči se kažeta telesi z vsemi nadrobnostmi mišičevja, z obraznih potez pa je razbrati prej razmišljanje kot fizični napor.

V obširni publikaciji o madžarski baročni plastiki se je Maria Aghazi posvetila tudi kiparju soboškega portala.⁵ Po imenu ni znan, ta portal pa ni njegovo edino delo. Iz te publikacije je razvidno, da je število portalov z atlanti na Madžarskem kar precejšnje, prav z našim delom pa je v nedvomni zvezi portal palače Grasalkovich v Budimpešti. Pri nas je ta kvalitetna plastika osamljena, primer povezave z umetnostjo sosednje madžarske pokrajine, katere baročni kiparji so verjetno večkrat gostovali v Pomurju, a je poznejši čas skoraj povsem zabilisal njihove sledove.

Izven naštetih skupin stoji še premična profana plastika. Pod to razumemo kiparske izdelke, ki so podobno kakor slike sodili k opremi — inventarju grajskih stanovanj. Pravzaprav smemo plastiko te vrste le domnevati, spregovoriti pa bi utegnili o njej arhivi, predvsem zapuščinski akti, kjer se poleg drugega navajajo tudi umetnine. Tako sta n. pr. omenjena v popisu inventarja gradu *Pukštajn* pri Dravogradu iz l. 1741 figuri boga Janusa in Justicije, »alles mit guedten guld't verfasst und von Bildhauer arweith«.⁶

*

Dosedanji izsledki pri raziskovanju baročne plastike v severovzhodni Sloveniji so nam pripomogli do jasnejše predstave o njenem razvoju in končno tudi do njene opredelitve v glavnih obrisih. Privedli so do zaključkov, da sta v XVIII. stoletju porasla število in umetniška zmogljivost domačega kiparskega kadra do tolikšne mere, da je le-ta postal odločilni oblikovalec v umetnostni tvornosti svoje stroke. Vse to velja za opus domačih kiparjev; ti so bili avtorji štajerske sakralne plastike. Posebno mesto pa zavzema v našem gradivu plastika, ki je nastajala v fevdalnem okolju, torej našeta profana dela. Kot smo videli, gre tu skoraj izključno za »gostovanja«: pri izbiri umetnika je odločala stopnja ugleda, zven njegovega imena, plemstvo v naših krajih je bilo rodbinsko povezano z drugimi avstrijskimi pokrajinami in tudi po tej poti so mogla prihajati priporočila za delo tujih kiparjev. Domačinom ni nudil fevdalec pri urejevanju svojega doma mnogo zaslužka. Ni težko sklepati, da je vladalo prepričanje o manjši umetniški zmogljivosti domačih kiparjev. Spričo pogosto kar ša-

blonskega dela na cerkveni plastiki je bilo tako mnenje za večino mojstrov tudi upravičeno. Tako so bili pri profanih delih udeleženi gostje. Njihova skulptura je prinesla — podobno kakor sočasno profano slikarstvo in arhitektura — nekaj odmevov likovne govornice dvorskega, oficialnega baroka. Našemu, iz neoficialne smeri izhajajočemu kiparskemu premoženju so dala ta dela mnogovrstnejši izraz in mestoma tudi nadil svetovljanstva.

Vendar je jasno, da ne gre v naših primerih za vrhunske stvaritve na področju oficialne baročne smeri. Ustvarili so jih kiparji, pri katerih je prej čutili poljudnejše pristopanje vsebinskim in oblikovnim konstantam oficialnega baroka. Tu je treba povedati, da je ta poteza — za razliko od italijanskih in francoskih sodobnikov — nasploh lastna velikemu številu, tudi kakovostno prvim avtorjem oficialnih, dvorskih del v alpskih in srednjeevropskih pokrajinah. Razložljiva je z razpoloženjem in še iz gotike izvirajočo rezbarsko popularnostjo v omenjenih pokrajinah, ki ju niso mogli povsem zasenčiti niti vzori in šolanje v Italiji ali Franciji. Slednjič pa so med umetniki oficialnih del še kakovostni razločki. Poljudnejši značaj naših profanih stvaritev bi si zato upali razložiti še drugače. Njihovi avtorji so bili bržkone po večini kiparji deželnih središč, ki jim je specifičnost položaja v provinci — na eni strani razmeroma manj številna in manj zahtevna naročila podeželskega plemstva, na drugi strani množina cerkvenih naročnikov — izoblikovala poklicno prožnost in prilagodljivost v obe smeri. Diferenciacija med umetniškim potencialom teh ustvarjalcev in Dunajem ali Münchnom, da govorimo o dveh najbližjih središčih dvorske umetnosti, seveda ni težavna in po-

stavlja provincialne umetnike na drugo mesto. Njihov opus pa se občutno dviga nad nivo kiparjev drugih manjših krajev in je tudi jasno oddvojen, ko opredeljujemo regionalno ustvarjalnost slovenskega dela Štajerske. Profana baročna plastika na naših tleh pomeni redke posebnosti, ki niso odjeknile v razvoju domačih delavnic.

Ob koncu pregleda še konservatorska pripomba. Rekli smo že, da ni bila usoda v preteklosti tem spomenikom nič kaj naklonjena. Mnogo plastik je danes močno poškodovanih in mnoge so romale v skladišča, prostori, za katere so bile namenjene, pa so izgubili znaten del svojega zgodovinskega mika. Vendar bi bilo še mogoče marsikaj rešiti in popraviti. Vso spomeniško skrb nujno zahteva edinstveni koncept parka v Dornavi, v hortikulturno urejeno okolje bi bilo treba postaviti plastike v Slovenski Bistrici in Gornji Radgoni. Izkušnje so pokazale, da zahteva izdatnejše zavarovalne ukrepe kot doslej še grajsko stopnišče v Mariboru. Pričujoče vrste so bile vsekakor napisane tudi z namenom, da opozorijo na spomeniško dragocenost, ki nam ne sme propasti.

OPOMBE

1. Dr. Gustav Guggenbauer: Zwerggärten, Zeitschrift für oberösterreichische Geschichte, Landes und Volkskunde, 12/1931, str. 109—117.
- 2. Erwin Fabrici: Die Burgen der Stadt Marburg, mit besonderer Berücksichtigung des Treppenrisalites an der jetzigen Burg, München 1935.
- Jože Curk: Mariborski mestni grad, Kronika VII/1, str. 30—36.
- 3. Dr. Novostraschetzky: Stiriens Eden. Das Santhal und die Umgebung von Neu-Cilli in der südlichen Untersteiermark, Wien 1847.
- 4. E. Andorfer: Veit Königer und seine Werke, Graz 1925.
- R. Kohlbach: Steirische Bildhauer, Graz 1956.
- 5. Maria Aghazi: A barokk szobraszat Magyarországon, Akadémiai Kiado, Budapest 1959.
- 6. Drž. arhiv LRS, podružnica Maribor.

ZAČETKI TOBAČNE INDUSTRIJE V LJUBLJANI

IVAN SLOKAR

Domovina tobaka je Amerika, kjer so ga že davno kadili. Kmalu po odkritju Amerike je prišel v Evropo. Pripisovali so mu čudežno zdravilno moč. Od začetka XVI. stoletja dalje se je uživanje tobaka za kajenje in za njuhanje razširilo po vsej Evropi do Indije. Nič niso zalegle zadevne državne in cerkvene prepovedi. Njegov zapeljivi narkotični vonj in njegov vpliv na živčni sistem, ki ima za posledico strast, da se ji uživalec ne more zoperstaviti, sta predstavljala gonilno silo, ki ji vse prepovedi niso bile kos. Povsod, kjer je bila preskrba s tobakom redno ovirana ali predraga, se je razvilo tihotapstvo, ki je bilo v tej panogi najbolj privlačno in donosno.

Naraščajoča potrošnja tobaka je napotila državne uprave do tega, da so jo izkoriščale kot vir dohodkov. Tako je postal tudi v Avstriji regal deželnega kneza.

Do leta 1670 je bil uvoz tobaka in njegova gojitev prosta, toda podvržena plačilu 40 krajcarjev za cent. Od tega časa dalje so se pa dajali privilegiji za uvoz in trgovino s to rastlino.

Leta 1678 je dobil konzorcij Janez Krištof Liscatin in Domenico Donadoni izključno pravico za trgovino s tobakom v notranjeavstrijskih deželah proti plačilu zakupnine v znesku letnih 2400 goldinarjev.

Cesarski patent z dne 20. maja 1701 vsebuje prve kodificirane določbe o tobačnem monopolu, ki naj bi ga država izvajala v lastni režiji ali pa ga dajala v zakup. Do izvedbe teh namenov pa ni prišlo in je namesto tega bila predpisana s patentom z dne 5. oktobra 1704 posebna davščina na tobak. Pobiranje te davščine je bilo oddano v zakup od januarja 1705 do marca 1723. S patentom z dne 11. marca 1723 je prevzela država sama upravo tobačnega monopola pod vodstvom posebne direkcije na Dunaju in posebnih administracij za razpečavanje tobaka v glavnih mestih dežel. Postavljene so bile državne tobačne tovarne v raznih mestih, med temi tudi v Gorici. Dovoljeno je bilo namreč le državnim tobačnim »manufakturam« predelovanje tobaka za potrošnjo.¹

Državna uprava ni imela trgovsko zadosti izurjenih strokovnjakov za opravljanje tega ogromnega posla in je doživela popoln neuspeh. Že leta 1725 je prešla zopet na sistem zakupa, ki so ga prevzeli razni konzorciji. S cesarsko odločbo z dne 4. decembra 1748 je dobil pobiranje tobačnega davka v notra-

njeavstrijskih deželah v zakup Jožef Pingitzer za dobo 10 let od 1. januarja 1749 dalje.²

Uživanje tobaka za njuhanje in za kajenje je bilo že zelo razširjeno. Celo v najbolj neplodnem delu skalnatega Krasa so se napol izstradani prebivalci navadili na uživanje tobaka, kar je njihovo bedno življenjsko raven znatno znižalo.³ Zakupnikom je škodovalo v prvi vrsti tihotapstvo tobaka, ki je bilo v polnem razmahu. Da bi ga zatrli, so morali zaposlovati veliko število uslužbencev. Ti iblajtarji (Ueberreuter) so imeli daljnosežne kontrolne pravice in so opravljali stroge hišne preiskave, ki so razburjale posebno kmečko prebivalstvo. Ob priliki takih hišnih preiskav je prišlo leta 1753 v Stični do kmečkega upora, pri čemer je bilo ubitih nekaj iblajtarjev in vojakov. Leta 1755 je prišlo do enakega kmečkega upora tudi v Cerkljah. Taki izgredi, ki so imeli za posledico dolge kazenske postopke, so grenili zakupnikom sicer zelo donosni posel.

Množile so se pa tudi pritožbe proti brezobzirnemu postopanju zakupnikov.

Še pred potekom Pingitzerjeve zakupne dobe so se zanimali kranjski deželni stanovi za prevzem tobačnega relutuma in so stavili 18. julija 1758 zadevne predloge.⁴ S patentom z dne 18. decembra 1758 je bil stanovom poverjen zakup tobačnih dohodkov za dobo 20 let proti plačilu relutuma v znesku letnih 50.000 goldinarjev.⁵ S 1. januarjem 1759 so stanovi prevzeli od Pingitzerja vse zadevne posle.

Takoj nato so stanovi postavili lastno tobačno tovarno v Ljubljani, ki naj bi predelovala surovo tobačno listje v tobak za njuhanje in za kajenje. Tehnološki proces je bil takrat naslednji: tobačni listi so se sortirali, nato sušili, drobili in končno mleli. Drobili so tobak v stopah, mleli pa v mlinih. Tobačni mlini so bili podobni stopam ali pa mlinom z mlinskimi kamni.⁶

V ta namen so vzeli stanovi v najem Garzarollijev mlin na Poljanah in ga preuredili v tobačno tovarno. Bila je *prva tobačna tovarna v Ljubljani*.⁷

Deželni stanovi so imeli izključno pravico za prodajo in za predelavo tobaka. Imeli so zaradi tega pravico, da prepovedo vsako že obstoječo zasebno tobačno tovarno in ustanovitev novega takega obrata. Ta pravica je bila tembolj utemeljena, ker se je istega leta 1759 lotil postavitve zasebne tobačne tovarne ljubljanski župan, trgovec Franc Matevž

Perr, velik špekulant, ki se je na raznih gospodarskih področjih udejstvoval pod zaščito izključnih privilegijev. Leta 1742 je odkupil od Marka Antona Perizhofa izključni privilegij za sajenje murv za svilorejo, leta 1745 je dobil izključni privilegij za kuhanje pepelike v državnih gozdovih tolminskega distrikta in leta 1748 je nameraval prevzeti propadlo Nogarinijevo tovarno steklenih biserov v Rušah, ki je imela izključen privilegij za 20 let.

Navzlic vsem izključnim privilegijem je Perr zabredel tako globoko v dolgove, da mu je bil leta 1758 na njegovo prošnjo dovoljen dvoletni moratorij. V tej stiski si je nameraval pomagati s tobačno trgovino in industrijo. Bržkone ni vedel za izključne pravice, ki so jih imeli stanovi v pogledu tobaka, ker se je leta 1759 lotil postavitve svoje tobačne tovarne v Ljubljani. Svojo hišo je imel Perr na Cesti na grad števil. 3 pri cerkvi Sv. Florjana. Vzel je v zakup hišo ne daleč od Sv. Florjana, za tobačno tovarno in skladišče tobaka. Podoba je, da se je za predelovanje tobaka posluževal ročnih mlinov, ker ni bilo v bližini Sv. Florjana nobene mline na vodni pogon. Uporaba ročnih mlinov je pa bila s patentom z dne 7. aprila 1717 strogo prepovedana, da bi se preprečilo tajno predelovanje tobaka brez plačila tobačnega davka.

Ko je začela Perrova tovarna obratovati, se je znižala prodaja tobaka iz stanovskih skladišč tedensko za okoli 100 gld, zaradi česar so mu stanovi 20. septembra tovarno ustavili. Navzlic temu je postavil Perr posebno lopo za prodajo tobaka, kar so mu pa stanovi 19. novembra tudi strogo prepovedali. Perr navaja v svoji pritožbi z dne 11. decembra 1759, da nima ne mline ne stop in da zaradi tega ne more škodovati stanovski tovarni, ki ima mlin in stope in zaposluje tako številen personal.

Tudi nadaljnje ponovne pritožbe mu niso pomagale, ker ni mogel pristati na plačilo letnih 4000 goldinarjev, ki so jih zahtevali stanovi za dovoljenje trgovanja s tobakom. Končno so mu plačali stanovi dne 6. septembra 1760 za naprave za predelovanje tobaka 129 goldinarjev in 32 krajcarjev, prevzete od njega. Razen tega so mu plačali 75 goldinarjev, ki jih je on plačal za zakup hiše, v kateri je imel skladišče in tovarno.

Perr je umrl 13. aprila 1762 in nad njegovim premoženjem je bil otvorjen stečaj.⁹

Pričakovanje stanov, da bo zakup tobaka zelo donosen, se ni uresničilo. Vpeljali so poseben tobačni davek, ki se je repartiral na vse prebivalce, kar je vzbujalo veliko

nejevoljo posebno pri tistih, ki niso bili potrošniki tobaka. Največje preglavice je delalo poleg tega še tihotapstvo, ki je slejkoprej cvetelo. Stanovi so imeli tudi težave s plačilom zakupnine.¹⁰

Spričo vseh teh težav in finančnega neuspeha so sklenili stanovi že v začetku leta 1762 opustiti tobačno tovarno s koncem istega leta. Februarja 1762 so odpovedali zakupno pogodbo glede mline in izplačali lastniku Janezu Tomažu Garzaroliju zakupnino za leto 1762 v znesku 200 goldinarjev. Junija istega leta so odslovili strokovnega tobačnega delavca (Tabakfabrikant) Matija Mikluša in mu izplačali kot odpravnino enoletno plačo v znesku 200 goldinarjev.¹¹ Isto usodo je doživel bržkone tudi »Tabakfabrikant«¹² Janez Filip Germanshauser, ki je dobil 26. aprila 1763 meščanske pravice.

Tako je po triletnem obratovanju prenehala prva tobačna tovarna v Ljubljani.

Ta neuspeh nikakor ne preseneča. Javna roka v tistih časih ni bila kos industrijskim in komercialnim nalogam obširnih podjetij. Ni bilo še ne tehnoških ne komercialnih učnih zavodov za vzgojo vodilnih kadrov. Agilni podjetniki, ki so se sami izurili v vseh potankostih ene ali druge produkcijske ali trgovinske panoge, se niso stavljali na razpolago javnopravnim korporacijam za vodstvo njihovih podjetij, temveč so raje izkoriščali svoje špekulativne sposobnosti v rentabilnejšem samostojnem udejstvovanju.

Kranjski deželni stanovi so bili kmalu pozabili svoj neuspeh na mnogo enostavnejšem področju. Svojo leta 1724 ustanovljeno suknarno na Selu pri Ljubljani so vzlic temu, da je imela zaradi izključnega privilegija monopolistični položaj, končno leta 1747 prodali zasebnemu kapitalistu. Tudi mestni magistrat ljubljanski je prodal 1746 svojo majolikarno zasebnemu podjetniku.

Enako slabe izkušnje je napravila državna uprava z upravljanjem tobačnih zadev po deželnih stanovih tudi v drugih deželah. Iz tega razloga jim je te posle odvzela in dala septembra 1763 tobačne dohodke v vseh deželah v zakup družbi Adam Dechau et Comp. in sicer od 1. januarja 1764 naprej. V cesarskem patentu z dne 1. februarja 1764 je naveden kot razlog za to odločitev, da se administracija po stanovih ni obnesla. Uveden je bil zopet monopol, ki se je dajal v zakup.¹³ Konzorcij Adam Dechau et Comp. je prišel že v prvem polletju v težave. Nato je od julija 1764 do decembra 1769 vodila tobačni monopol državna kameralna administracija sama, toda očitno z nezadovoljivim uspehom, ker so ga v letih 1770 do aprila

1783 dobile v zakup židovske družbe Löwel Hönig & Comp., Arnstein, Schuller in Moses & Löwel Hönig.¹⁴ Ti zakupniki so nameravali tobak tudi predelovati. Pred letom 1772 je dal lastnik mлина na Glincah tem judom (denen Juden) svoj mlin v zakup, nakar so ga ti adaptirali za tobačno tovarno.¹⁵ Tako je komaj 10 let po prenehanju stanovske v Ljubljani nastala v neposredni bližini Ljubljane nova tobačna tovarna na Glincah. Po poteku zakupne dobe zadnjih zakupnikov je postala tovarna na Glincah državna.¹⁶ Patent z dne 8. maja 1784 je odredil, da bo država sama opravljala vse posle tobačnega monopola po posebni direkciji na Dunaju, ki bi imela v glavnih mestih dežel, tako tudi v Ljubljani, svoje administracije.¹⁷

Tobačna manufaktura na Glincah je zadnjič omenjena leta 1804.¹⁸ Kmalu nato je bila ukinjena, ker omenja Hoff leta 1808 na Glincah mlin ob Gradaščici, kjer je bila prej tobačna tovarna.¹⁹ Obstajala je ta tovarna torej najmanj 32 let.

Za časa Napoleonove Ilirije je bil sedež uprave tobaka in soli pod vodstvom generalnega ravnatelja v Trstu, medtem ko je bil v Ljubljani le en directeur particulier.²⁰

V tem času se omenjajo med tobačnimi izdelki za kajenje prvič tudi cigare (cigaros).²¹

Po prenehanju francoske okupacije je dobivalo tobačno skladišče v Ljubljani tobak od tobačne tovarne na Reki.²² Pozneje je dobavljala glavna tobačna tovarna v Hainburgu na nižjeavstrijski meji proti Bratislavi fine vrste tobaka za njuhanje in za kajenje, nekatere vrste tobaka za njuhanje pa tobačna tovarna v Fürstenfeldu na Štajerskem.²³

Na postavitve nove tobačne tovarne v Ljubljani dolgo časa ni nihče mislil. Šele prometna revolucija, ki se je začela z dograditvijo železniške zveze Ljubljane s severom leta 1849, je sprožila to vprašanje, ker se je s tem za ljubljansko prebivalstvo nekoliko zmanjšala možnost zaslužka. Nadaljnje poslabšanje položaja se je pričakovalo od podaljšanja železniške zveze do Trsta. Na te posledice so začeli misliti že leta 1850, torej 7 let pred dograditvijo te zveze. V začetku tega leta je sprožila finančna uprava v Ljubljani vprašanje, če ne bi kazalo postaviti v Ljubljani tobačno tovarno, ki naj bi absorbirala odvečno delovno silo. Posebno se je razmotrivalo, če bi bila Ljubljana za to primerno mesto. Rezultat je bil pozitiven iz raznih stvarnih razlogov. Erar je dobival tobačno listje z Ogrskega in iz Amerike. Ogrski tobak bi se dovažal do Zaloga po cenenih vodnih poti. Tudi cena za

prevoz ameriškega tobaka preko Trsta v Ljubljano bi bila znatno nižja kot prevoz preko Hamburga v Avstrijo. V Ljubljani so bila na razpolago primerna poslopja, zadostno število delovnih moči in potreben papir. Mezde so bile v Ljubljani nižje kot v drugih večjih mestih. Šota in premog sta bila poceni in tudi drva cenejša. Potrebnihih profesionistov je bilo tudi dovolj.²⁴

Na to je reagiral članek v Novicah, ki navaja poslopja, ki bi prihajala v poštev za tobačno tovarno in sicer:

1. Maličevo poslopje bivše suknarne na Selu,
2. Baumgartnerjeva hiša v Gradišču (danes Emonska cesta št. 2),
3. Cekinov grad v Šiški (danes Muzej narodne osvoboditve),
4. Trpinčev grad na Fužinah,
5. Grad pod Turnom (Tivoli),
6. Grad barona Codellija blizu Udmata,
7. Hiši števil. 66 in 67 v Krakovem (Danes Kladezna ulica 24 in Gradaška ulica 6 in 8).

Člankar apelira na vse tiste, ki imajo zadeven vpliv, naj priporoče Ljubljano kot sedež nove tovarne, da se obudi novo upanje za zaslužek, ki se je v zadnjem času mnogim družinam silno zmanjšal. Posebno da bi bilo to tovarno privoščiti Krakovskemu ali Trnovskemu predmestju, ker stanujejo ravno tam tiste družine, ki so živele »od nakladanja« in ki bodo prišle ob zaslužek, ko bo odprta železnica do Trsta.²⁵

Ta razmotrivanja so ostala brezuspešna, ker je preživljala Avstrija po marčni revoluciji leta 1848 neprenehoma težke preizkušnje kot revolucijo na Madžarskem, vojno v Italiji, krmsko vojno 1853 do 1856, vojno v Italiji 1859 in končno vojno proti Nemčiji in Italiji 1866.

Medtem je bila železniška zveza Ljubljane s Trstom leta 1857 odprta, nato se je začela graditi gorenjska železnica od Ljubljane do Trbiža, ki je bila odprta ob koncu leta 1870.

Položaj za delovno ljudstvo se je v Ljubljani še poslabšal, ko je leta 1858 pogorela rafinerija sladkorja na Poljanah, ki je po bombažni predilnici in tkalnici zaposlovala največje število delavcev.

Šele proti koncu leta 1870 je finančna uprava v Ljubljani sprožila pri finančnem ministrstvu ustanovitev tobačne tovarne v Ljubljani. Ljubljanski občinski svet je na svoji seji z dne 11. oktobra 1870 sklenil, nasloviti na finančno ministrstvo nujno peticijo, ki opozarja na veliko število brezposelnih. Na svoji seji z dne 8. novembra 1870 je nadalje sklenil, da bo mesto, za primer, da

se erar odloči za postavitev tobačne tovarne, stavilo v ta namen brezplačno na razpolago potrebno zemljišče in sicer kompleks med Tržaško cesto in železniško progo. Pri tem so računali, da bo tovarna zaposlovala do 3000 delovnih moči.

Tudi zbornica za trgovino in obrt se je na seji z dne 4. novembra 1870 zavzela za postavitev tobačne tovarne v Ljubljani.

Da se ne bi začetek obratovanja zavlekel do dograditve novih tovarniških poslopij, je centralna direkcija tobačnih tovarn na Dunaju vzela 23. decembra 1870 v najem prostore v poslopju bivše rafinerije sladkorja in jih je adaptirala tako hitro, da je začela tovarna obratovati v teh provizoričnih prostorih že 16. marca 1871.²⁶

OPOMBE

Kratici: DAS — Državni arhiv Slovenije, Ljubljana, MALj — Mestni arhiv Ljubljanski.

1. Darstellung der österr. Monarchie in statistischen Tafeln II. Jahrgang 1829 (lithographiert); DAS, Vicedomski a I 90; Oesterr. Staatswörterbuch; DAS, Camera in reprezentanca fasc. XLVIII 1748—1755 pars. I; DAS, L. A. F. alt 533. — 2. DAS, Camera in reprezentanca fasc. XLVIII 1748—1755 pars. I. — 3. B. Hacquet, Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, 1801, str. 59. — 4. DAS, Camera in reprezentanca, fasc. XLVIII pars I in II. — 5. DAS, Stanovski registri 1744—1771, fol. 425. — 6. MALj, Reg I, fasc. 1; DAS, L. A. F. alt 533 ab, Camera in reprezentanca, fasc. XLVIII 1755-1761 pars II. — 7. St.

Kees, Darstellung des Fabriks u. Gewerbewesens im österreichischen Kaiserstaate vorzüglich in technischer Beziehung, Wien 1820/24, Anhang zur Beschreibung der Fabrikate, str. 93. — 8. DAS, L. A. F. 1759, 1760, fasc. 533 a; MALj, Reg I, fasc. 1. — 9. DAS, Stam. a., alt 533 ab, Camera in reprezentanca, fasc. XLIII 1755—1761 pars. II, Vicedom. a. I 90; MALj, Reg I fasc. 1. — 10. MALj, Reg. I. fasc. 1; DAS, Stanovski registri 1744—1771, fol. 516 in 537. — 11. DAS, Stanovski registri 1744—1771, fol. 516 1742, fol. 537, Stan. a. alt 533 a; MALj, Reg. I, fasc. 1; DAS, Camera in reprezentanca, fasc. XLVIII pars. III. — 12. MALj, Sodni protokoli in knjige prejemkov in Reg. I, fasc. 19. — 13. DAS, Camera in reprezentanca, fasc. XLVIII pars. III, Patentbuch 1764 No. 9 in No. 18, Stanovski registri 1741—1775, fol. 570; MALj, Reg. I fasc. 1. — 14. Darstellung der österr. Monarchie in statistischen Tafeln Jahrgang II 1829 (litografirano). — 15. DAS, Gub. a. Publico-politica lit. M No. 11; Land-Krainerischer Schematismus 1775 und 1767; Neuer Instanzkalender 1780 und 1782. — 16. Darstellung der österr. Monarchie in statistischen Tafeln II. Jahrgang II. 1829 (litografirano). — 17. MALj, Reg. I, fasc. 1. — 18. Radics, Krain im Leipziger merkantilen Adressbuch vom Jahre 1804, Argo 1893. — 19. Hoff, historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogtume Krain, Laibach 1808, I., str. 71. — 20. Beiträge zur Geschichte der französischen Zwischenregierung in Illyrien v Mitteilungen des histor. Vereins für Krain 1851, str. 25—26. — 21. Carniola N. V. 1911, str. 559. — 22. DAS, Gub. a., 1815 No. des Einreichungsprotokolls 522 in 2581. — 23. Darstellung der österr. Monarchie in statist. Tafeln II. Jahrgang 1829 fol. 24. — 24. Laibacher Zeitung z dne 16. IV. 1850. — 25. Novice 1850, str. 71. — 26. MALj, Zapisniki sej mestnega sveta, Laibacher Tagblatt od 27. XII. 1870, od 16. III., 27. III. in 22. IV. 1871. Laibacher Zeitung od 12. okt. in od 12. nov. 1870.

90-LETNI JUBILEJ GORENJSKE PROGE

JOŽE JENKO

II.

(Nadaljevanje)

KDO BO ZMAGAL?

Že takoj v prvem odstavku naše naloge smo omenili, da bomo opisali tekmovanje o nadaljevanju prestolonaslednika Rudolfa železnice od Beljaka posebno pa od Trbiža dalje. Kajti ta odsek je obenem tudi priključni del naši gorenjski progi. Zberimo najprej podatke za že zgrajeno kanalsko progo Trbiž—Pontabelj v nadaljevanju preko avstrijsko-italijanske meje do Vidma (Udine). Še do leta 1866 se je navduševala štajerska, koroška, tržaška in goriška trgovinska zbornica za progo Haag—Leoben—Beljak—Videm. Kmalu pa je zamenjala progo Beljak—Videm s predilsko varianto Beljak—Gorica. Koncesija za Rudolfovo železnico je vsebovala pogoj, da se mora zgraditi na vladno zahtevo tudi proga Beljak—Trst ali pa do kake druge obalne točke v zvezi s progo proti državni meji v smeri Vidma. Po izgubljeni vojni l. 1866 je bila Avstrija po mirovni pogodbi dolžna zgraditi to progo. Toda nobeni pogodbeni stranki se ni mudilo dovršiti obvezni del proge na svojem ozemlju, kajti otvoritev kanalske proge zabeleži zgodovina na dan 30. oktobra 1879.³²

Dne 29. novembra 1869 je sklenil upravni svet Rudolfove železnice, da zaprosi za koncesijo za gradnjo proge do Jadrana iz Trbiža v Gorico, torej za predelsko inačico. Toda poslanska zbornica na Dunaju ni bila naklonjena temu projektu.³³ Štiri leta kasneje pa je bila zamisel dne 23. aprila 1873 med tremi drugimi predlogi v poslanski zbornici ugodno sprejeta.³⁴ Tudi jeseni l. 1875 najdemo predilsko progo v programu tistih glavnih prog v dolžini 530 km, za katere je bil predlagan proračun v znesku 76,5 milijona gold.³⁵ Taki predlogi so se ponavljali še večkrat; tako n. pr. l. 1877, ko je finančni minister v zbornični seji, ko so obravnavali arlberško progo, zatrjeval, da ne bo vlada odobrila te gorske proge, če se definitivno istočasno ne reši predilsko vprašanje.³⁶ Predilska proga ni bila pozabljena niti potem, ko je avstrijski cesar dne 7. maja 1883 tržaški deputaciji kategorično iz vojaških razlogov odklonil, da bi se kdaj ta proga zgradila.³⁷

Iz povedanega materiala sledi, da sta bili dve smeri že zaprti. Preostala je proga Beljak—Trbiž—I. jubljana. Bilo je meseca julija 1868, ko je upravni svet kljub resnim nadlogam in skrbi, kako naj delo že gradeče se proge na Zgornjem Štajerskem in Koro-

škem napreduje, razpravljal o projektu nove železnice, ki naj se priključi na omrežje južne železnice. Ker je bila vlada pripravljena komercializirati progo Ljubljana—Trbiž, je upoštevala prošnje gospodarskih in deželnih ustanov vojvodine Kranjske in hotela rešiti in zboljšati propadajoče fužinarstvo in nazadujočo obrt. Kajti le na ta način je bila dana možnost, da se v sklopu z že obstoječimi progami po želji in prizadevanju upravne družbe prestolonaslednika Rudolfa železnica podaljša proti jugu.³⁸

Toda voda ni tako hitro tekla, kakor so želeli prosilci. Poslanska zbornica je dobrohotno in naklonjeno obravnavala vladni predlog. Dne 9. julija 1868 je bil izdan zakon, ki vsebuje pogoje in ugodnosti za gradnjo železniške proge Ljubljana—Trbiž z zvezo in priključkom na prestolonaslednika Rudolfa železnico. Zakon vsebuje 5 členov. Najprvo določa člen, da se mora pri podelitvi koncesije za gradnjo in obratovanje proge Ljubljana—Trbiž s priključkom na obstoječo južno železnico zajamčiti državna garancija za 5% čistega donosa v srebru za glavnico, ki je bila stvarno potrebna in faktično porabljena pri izgradnji. Vsota gradbene-napravne glavnice se poviša in določi na 1.200.000 gold. za vsako miljo (7,56 km). Določbe drugega člena urejajo način odplačevanja. Temu sledijo ugodnosti pri oprostitvah plačevanja davkov in kolekov za dobo 9 let od obratovanja dalje in za čas gradnje. Te olajšave veljajo tudi za naknadno novo predpisane davke. Četrty člen naroča, da se mora proga zgraditi ob odobrenih načrtih, kar je treba posebno naglasiti v bodoči koncesijski listini. Vsako spremembo načrta obravnava revizijska komisija, za katero velja predvsem člen 6 žel. koncesijskega zakona. Spodnji ustroj velja za enotirno progo na vsem poteku. Vlada je pooblaščen, da odredi po svoji uvidevnosti drugi tir tam, kjer bo potrebna prav takrat, kadar bi letni donos v dveh zaporednih letih z zajamčeno privolitvijo prekoračil vsoto 140.000 gold., a brez privoljenja 160.000 gold. v srebru za vsako miljo. Družabniki se obvežejo, da bodo v teku 3 mesecev od dneva podelitve koncesije začeli progo graditi, jo v 3 letih dokončati, izvršiti ter izročiti javnemu prometu. Koncesionarji so dolžni upoštevati zakon o železnicah iz leta 1851 in odredbe koncesijskega zakona o železnicah iz l. 1854.

Isti člen predpisuje potniško in tovorno tarifo. Za prevoz potnikov je določena maksimalna tarifa za avstrijsko miljo (7.65 km) in posamezno osebo: za I. razred 30, za II. 25, za III. 15 in za IV. razred le s stojišči 9 krajcarjev. Za prevoz tovora v navedeni razdalji je veljalo: za I. 2, za II. 2 1/4 in za III. klasifikacijski razred 3 krajcarje za stari stot (56 kg) in miljo. Tudi izjemne tarife so veljale za blago v vozovnih nakladah:

Za prevoz v prvih 10 miljah nadaljnje razdalje	Žito in sol	Gorivo drvo in rezan les	Premog,
			koks, prešana šota, rudnina, apno, kamenje
	krajcarjev		
	1.5	1.2	1.0
	1.4	1.0	0.8

Odpravni stroški so znašali za vsako vrsto blaga 2 krajcarja za stari cent. V tem znesku so všteti tudi nakladalni in razkladalni stroški. Kadar pa se kupne cene za živila izredno podražijo, more vlada polovično tarifo diktirati. Točka 15 IV. člena predvideva, da se koncesija podeli za dobo 90 let od dneva otvoritve prometa. Vendar more vlada koncesijo po preteku 30 let od dneva izdaje vsak čas odvzeti.³⁹

Toda koncesije v l. 1868 ni bilo mogoče izdati, ker je imela južna železnica po določbah paragrafov 23, 24 in 25 koncesijske pogodbe z dne 23. IX. 1858 pravico, da sama zgradi progo Ljubljana—Trbiž.⁴⁰ Predmetno opozorilo je bilo poslano njenemu upravnemu svetu dne 8. avgusta. Ker v kadenčni dobi 4 mesecev južna železnica ni odgovorila, so se prava pogajanja mogla začeti šele po 8. decembru 1868.⁴¹

TRIJE KOMPETENTI ZA KONCESIJO

Za pridobitev koncesije so se potegovali trije reflektanti: ljubljanski konzorcij, ki mu je načeloval predsednik ljubljanske trgovinske in obrtne zbornice V. C. Suppan, stavbno gradbeno podjetje G. Pongratz ter akcijska družba c. kr. priv. prestolonaslednika Rudolfa železnice.⁴² Tej so preskrbovali potreben kapital Ivan Liebig, Alojz Haber in Altgraf Salm-Reifferscheid, za katerimi so stale pariške banke.⁴³ O gradbenem podjetju G. Pongratz pa vemo kaj več. Prvotno je živel rodovina Pangratz v Slovenski Bistrici in potem v Brežicah. Najstarejši sin se je naselil v Zagrebu ter pečal z raznimi podjetji. Med vojno leta 1859 je dobavljal za avstrijsko armado v Lombardiji meso, na tisoče volov. Zaradi sleparij pri teh dobavah je generalni ekonomski direktor in namestnik komandanta armije Avgust Eynatten na-

pravil samomor. Drugi sin Oskar je bil v Ljubljani advokat. Skupaj z bratom sta gradila južno železnico iz Ljubljane dalje preko barja. Kasneje se je oženil s hčerko nekega Maurerja ter ustanovil trboveljsko del. družbo, ki je prevzela Maurerjeve premogokope za 1 milijon gold. Pongračevi so imeli načrt zgraditi progo Knittelfeld—Zaprešič v trasi preko Dravograda—Slov. Gradca—Vitanja—Konjic in dalje po dolini za lepoglavskim predorom v Rogaško Slatino in ob Sotli v Zaprešič. Zaradi borznega poloma dne 9. maja 1873 — črni petek — je projekt propadel.⁴⁴

Ljubljanski komite je trdil, da je gorenjska proga člen transverzale, ki bo tekla preko celega Dolenjega v Dalmacijo in Hrvaško. Za to progo je zaprosil tudi podkoncesijo. Zato akcijska družba nima pravice, da nadaljuje gradnjo proge proti morju, ker nima po prejšnji koncesiji nobenih predprav. Boj je bil hud. Akcijska družba je dobila koncesijo le s tem, da je pustila 5000 gold. na miljo pri investicijskih stroških. Gradbena vsota je bila določena na 1,195.000 gold. za miljo kakor na drugih progah akcijske družbe. Koncesijska odredba je izšla dne 23. februarja 1869, izdana in razposlana pa je bila 8 aprila istega leta. Odredba pravi, da se dovoli c. kr. priv. Rudolfovi železnici zgraditi in obratovati na parni pogon na progi Ljubljana—Trbiž, ki je nedeljivi del skupnega omrežja prestolonaslednika Rudolfa železnice. Druge določbe so istovetne z zakonskimi določbami z dne 9. julija 1868.⁴⁵ Gradnjo je prevzelo po dolgotrajnih pogajanjih dne 20. septembra 1869 generalno podjetje Tomaž Brassey, bratje Klein in Karl Schwarz pod pogojem, da se jim je odstopila protivrednost 40.689 delnic po 200 gold., ki so bile od 20. do 28. decembra po kurzu 160 gold. izdane v promet.⁴⁶

In doma? Prebivalce Kranjske je že razveselil državni zakon z dne 18. maja 1868. Novice poročajo doslovno takole: Glas, ki je došel z Dunaja, da dobimo iz Trbiža železnico v Ljubljano, s srčnim veseljem smo sprejeli ne le samo v Ljubljani, temveč je iz več okrajin gorenjskih slišati radostne glasove: Loka je celo svoje mestece razsvetlila. Bili smo sicer gotovega prepričanja, da to železnico, na katero je predsednik kmetijske naše družbe gos. Fid. Trpinec prvi mislil in ktere misli se je v zbornici kupčijski njen predsednik g. V. C. Supan tako čvrsto prejel, da je ni več iz glave izpustil, mora Kranjska dežela v nekaj letih dobiti, ker je deželi in Avstriji potrebna; al de jo (ker se za trdno nadjamo, da zbornici poslanski pritrdi tudi zbornica gosposka) dobimo tako kmalu, da

se v kakih dveh letih že utegnemo voziti po njej, to je najviša zasluga iskrenega našega domoljuba gosp. dr. Tomana. Kdor ve, koliko priprav potrebuje taka stvar, koliko dela in truda, koliko potov ne le, da se razjasni stvar vsacemu, komur gre beseda o tej zadevi, ampak da se odstranjujejo tudi ovire, ki jih delajo nasprotniki (in pri tej naši železnici sta hodile vmes železnici čez Pontebo in Predel), ta bo spoznal, da je dognal Tomana to, kar se nam je dandanes nemogoče zdelo.⁴⁷

GOSPODARSKI POMEN IN POTREBE GORENJSKE ŽELEZNICE

smo deloma omenili v vlogah, spomenicah in prošnjah, ki so romale na Dunaj. Posebno podrobno je obdelal ljubljanski komite vse okoliščine v posebni spomenici, ki je izšla meseca marca 1868. leta. Gorenjska proga Ljubljana—Trbiž naj bo naravna posredovalka prometa, ki bo oživila onemoglo in okrepila novo industrijo in obrt po vsem Kranjskem, posebno pa na Gorenjskem. Zna na je stoletna in odlična izdelava jekla in železa. Razen železnih rudnikov imamo tudi rudnike živega srebra; predelujemo cin, uvožen iz Koroške, razne rude, svinec in baker pa kopljemo doma. Vse to je domača pridobitev, le premog moramo dovažati od drugod. V radovljiškem in delno kranjskogorskem sodnem okraju zasluži narod razen v industriji tudi pri sekanju lesa in žganju oglja, s prevažanjem pa nad pol milijona. Od tega zneska odpade na bohinjski kot letno do 60 tisoč goldinarjev. Če prenehajo z delom železarne, kje naj išče prebivalstvo zaslužek? Ljudje se že sedaj selijo v Ameriko. Slabšanje oz. padanje življenjske ravni povzročajo slabe trgovske zveze Gorenjske z drugimi deželami. Železnice prinašajo razne dobrine in pomagajo dvigati tudi poljedelstvo. Kjer obstajajo tudi železnice, tam je razcvet v vsaki panogi viden, posebno pa v železni industriji, kamor prihajajo surovine in premog po nizki ceni. Zato nas bolj čujejo predvsem cene inozemskih podjetij, ker je proizvodnja premajhna in predraga. Povpraševanje po železnih izdelkih pri nas je majhno. Ako pa dobimo gorenjsko progo, potem bi pomagali svinčenemu rudniku v Knapovžah, bakrenemu v Škofjeh, železarni v Kropi in Železnikih, Kropi, Kamni gorici, kjer kujejo vse vrste žebeljev. Koristile se bodo tovarne jeklenega orodja, kos in pil v Trziču, pomagale Zoisovim železarnam v Bistrici, Fužinah, Radovni in Javorniku, Ruardovemu podjetju na Savi do letne proizvodnje 100.000 centov, dalje v Mojstrani,

tovarnam Klinzer in Moritsch v Beli peči; v neposredni bližini Trbiža čakajo na novo zvezo Koroške železarne in svinčeni rudnik v Rajblu. Zaželeno železnico pričakuje novo zgrajena tovarna umetne volne v Medvodah, komaj dozidana pivovarna v Ljubljani, papirnica v Goričanah, razširjena obrt sitarstva med Škofjo Loko in Kranjem, izdelovanje platna v škofjeloški okolici, udomačena obrt lončarstva v Ljubnem in okolici Šmarne gore, barvarije, usnjarne, čevljarne, obrti nogavic in odej okrog Kranja in Trziča, platneni izdelki in volneno sukno v radovljiški okolici, priprave za izdelovanje lesenega orodja v okolici Bleda.

Zadnje čase so delno pospešili izdelovanje industrijskih in obrtniških predmetov s strojnim pogonom. Toda naša podjetja niso konkurenčna zaradi pomanjkanja prometnih zvez, po katerih bi šlo blago ceneje na trg. Z novimi prevoznimi sredstvi bi mogli dovažati živila hitro in ceno iz sosednje Hrvaške ter bi jih na enak način odpremljali tudi dalje. Industrijska razstava v Zagrebu je dokazala gospodarsko moč Hrvatske.

Na Gorenjskem ne primanjkuje vodnih sil in kurjave. Šote, premoga, drv in tudi delovne sile je v izobilju. Železnica bi rodila nove in važne vire za zaposlitev. Toda južna železnica se dotika na Kranjskem le treh podjetij: tovarne špirita v Ponovičah, rudnikov v savski soteski in papirnice v Vevčah.

Gorenjsko progo priporoča tudi dejstvo, da sta Kranjska in Koroška razmejeni z gorsko verigo; če bi se pa gradila proga Beljak—Trbiž—Pontebo—Videm (Udine) ali Beljak—Trbiž—Predel—Gorica—Trst, bi bila Gorenjska med dvema krakoma brez koristi in življenja. Industrija bi si ne opomogla in nova ne bi vzcvetela.

Železnica bi pospešila turizem. Anglež Sir Hamphry Davy trdi, da je Gornja savska dolina ena najlepših in najbolj romantičnih dolin na svetu.

Brezdvomno je Rudolfova železnica najkrajša zveza zahodnih in severnih dežel z Jadranskim morjem v Trstu, Reki in Benetkah. Tržaška trgovinska zbornica je že pred leti želela, da se poveže Trst z Bodenskim jezerom. Ta ideja predpostavlja gradnjo proge Beljak—Brixen (Pustertalsko železnico), podaljšek na Vorarlberško do Kempena ali Immenstadta ter zvezo od Beljaka preko Kanalske doline do Vidma (Udine) in od Gorice do Ljubljane k Jadraniu. V korist Benetkam je zveza preko Bassana v Trient ali pa skozi dolino Ampezzo od Treviso dalje ob Piavi. Toda te variante ne morajo biti v korist Trsta zaradi terenskih te-

žav. Prav zato so tržaški krogi pospeševali progo skozi kanalsko dolino eventualno tudi predelsko in soško železnico. Za prebivalce mesta Udine je bilo naravno, da so pospeševali progo, ki teče skozi njihov center. Zato so predlagali, da se spelje železnica do Cervignana s pristaniščem v Porto-Buso. Dolžina te enačice bi se podaljšala za $3\frac{7}{10}$ avstrijskih milj, t. j. nad 23 km. Glavni namen pa naj bi bil, da se pokrajine okoli Bodskega jezera in severni avstrijski kraji povežejo preko Beljaka z domačimi lukami. Taka železniška zveza obvozi južno železnico ter s paralelno progo zveže s Trstom in Reko. Projekti bodočih zvez iz zahoda in severa so odlični, ker predstavlja ta trasa najkrajšo zvezo med Prago in Beljakom.

Važno in glavno vprašanje je nadaljevanje železnice od Beljaka do Jadrana. Vsa tri pota poznamo že iz prejšnjih odstavkov. Da zasledujejo italijanska mesta predvsem progo Beljak—Ponteba—Udine—Cervignano, je umevno. Kajti z ustvaritvijo nove luke v Porto Buso zatemnita obe gornji — jadranski luki. Po novih načrtih je Udine bliže Benetkam kakor po obstoječi progi. Predlaga se, da se zgradi velika luka v Latisani ali Portogruaro. Prav take kombinacije so dale Tržačanom povod, da so spremenili stališče do furlanske inačice, ker bi bila ta zanje velika škoda. Avstrijska vlada ne more podpirati takega načrta, posebno v tej dobi, ko je morala Italiji odstopiti Benečijo. Enako stališče bodo zavzele tudi druge pokrajine, skozi katere teče prestolonaslednika Rudolfa železnica. Nikdar ne morejo pristati na to, da bo Avstrija izvažala svoje blago v inozemska pristanišča, ker bo s tako gospodarsko politiko škodovala Trstu in Reki.

Gradnjo proge preko Predela v dolino Soče ne more nihče podpirati, če upošteva dejanske terenske razmere. Zastopniki deželne zbornice v Trstu so se odločili za zvezo z Beljakom, ki spaja Videm (Udine). Odklanjajo pa traso Beljak—Ljubljana, ker je predolga. Tudi bi ne bila mogla ustreči vsem prometnim potrebam in konkurirati železnici preko Brennerja.

Toda pravilnost teh trditev se da ovreči. Kajti z medsebojnim primerjanjem dolžin proge Beljak—Ljubljana—Sv. Peter—Trst in Beljak—Gorica—Trst je drugo navedena linija najkrajša. Toda ne v toliki meri, da bi bila ta okolnost pod enakimi razmerami odločujoča.

Vsekakor moramo upoštevati terenske in vzdrževalne razmere obeh variant. Železnica preko Predela bi naletela na večje ovire in težave, kakor proga preko Semeringa. Morda

bi dograjena predelska proga ne bi bila sposobna za tovarni promet.

Nepobitno pa je, da bi bili gradbeni in vzdrževalni stroški vsekakor večji kakor na katerikoli drugi obravnavani progi. To je dejstvo, ki ga mora potrditi vsak gradbenik. Prav zato bi morale biti tarifne postavke in vsakršna garancija izredno visoke. Pri tem pa bi bil trgovinski cilj le delno oziroma prav nič dosežen. Nasprotno pa na progi Beljak—Ljubljana ni gradbeno nepremagljivih ovir, kajti trasa teče z majhnimi izjemami po ugodnem terenu.

Čeprav nimamo še detajlnih proračunov, vendar moremo trditi, da bi bili gradbeni stroški za predelsko progo večji kakor za daljšo progo Beljak—Ljubljana.

Upoštevati moramo, da teče gorenjska proga po dolini Save, kjer je industrija razvita; nasprotno pa vodi predelsko progo struga Soče, kjer te ni. Dalje bo dosegla gorenjska proga obstoječo dvotirno magistralo v Št. Petru gradečo se progo proti Reki.

Ne bo težko ovreči tržaške trditve, da gorenjska proga ne bi bila konkurentna železnici preko Brennerja. Prvo dejstvo je že v tem, da prestolonaslednika železnica do Beljaka že obstoji. Nastane pa vprašanje, katera je najugodnejša in ustreznna zveza z morjem. Če bi hotel Trst dokazovati in trditi, da je najkrajša proga najboljša, potem se mora zgraditi progi Beljak—Videm—Cervinjan nova luka ob Jadrano. Ta trasa pa ne ustreza avstrijskim interesom, ker proga Beljak—Gorica—Trst kljub krajšemu poteku ni ugodnejša v primerjanju s progo Beljak—Ljubljana in more laže konkurirati brennerski železnici kakor pa predelska inačica. Jasno je torej, da tržaške trditve ne držijo. Prav zato niso objektivne za splošne interese. Poleg tega pa moramo upoštevati vojaške razmere na vsem poteku predelske proge.

Če potek in smer v vojaškem pogledu ni sta važna, potem pomislimo na to, da je ravno predelska smer do Kanala v dolžini 3—4 milj na italijanskem ozemlju postavljenim topom tako izpostavljena, da bi v primeru vojne sploh ne bila uporabna. Kako je v tem pogledu na gorenjski progi, bomo še razmotrivali. Na podlagi dokazov in dejstev proga Beljak—Predel—Trst za trgovske in vojaške namene sploh ni priporočljiva. Od Beljaka do morja je edina ugodna zveza preko Ljubljane.

Če objektivno razmotrimo to progo brez predsodkov do Trsta v primerjavi z drugimi linijami, če zberemo vse njene prednosti, če upoštevamo terenske razmere Julijskih Alp

in gorenjske doline, ki jo spremlja po naravnih poti Sava, potem moremo zaključiti, da nudi le trasa Beljak—Podkoren—Ljubljana ugodne gradbene in prometne razmere in da je naraven zaključek Rudolfove železnice na avstrijskem teritoriju samo v Ljubljani, od tu pa najugodnejša zveza s Trstom in Reko.

Vsaka druga zaključitev n. pr. v Beljaku bi bila nenaravna in je konec, oziroma dovršitev iz trgovinskih in vojaških pogledov z zvezo na južno železnico v Ljubljani za vso državo najugodnejši. Prav zato je priključitev med obema obstoječima družbama absolutno priporočljiva in potrebna, kar naj ministrstvo upošteva, priporoča in uredi.

Da se dokaže še važnost proge, je treba navesti še eno točko. Bodoča železnica tvori važno povezavo med obstoječimi evropskimi progami. Z gorenjsko linijo dosežemo najkrajšo zvezo med severozahodnimi in južnovzhodnimi deželami. Pogled na zemljepisno karto pove, da vodi ta proga kot vmesni člen železniške verige z zahoda, severovzhoda in severnega dela Evrope proti jugu in dalje v Carigrad. Če pa upoštevamo še važnost zveze s Sredozemskim morjem, Jadranom in Sueškim prekopom, razširjenje trgovine v Aleksandriji in Egiptu in dalje na Daljni vzhod preko Carigrada, potem vidimo, da spaja ta in bodoče, še manjkajoče železnice tri kontinente. Take važnosti ne moremo in ne smemo prezreti, ker se pokažejo pri tem izredne ugodnosti in zaključki.

Na svojem poteku se bo ta notranje-evropska proga uveljavila prav posebno šele potem, ko bo pričela obratovati. Dosedaj se priključne železnice posebno v severno-zahodni Evropi zadovoljivo dokončujejo. Tudi tirolska proga od Beljaka proti Briksenu se bo kmalu začela graditi. Ni dvoma, da se bo proga Sisak—Zemun priključila obstoječi južni železnici Zidani most—Zagreb—Sisak. Tudi progo od Karlovca dalje proti Reki bodo nadaljevali. Resni so načrti za gradnjo proge od Zemuna preko Save v Beograd s podaljškom v Sofijo, Adrianopol do Carigrada. Vse že obstoječe in bodoče železnice se dotikajo trgovsko živahnih in industrializiranih pokrajin. Poleg tega vežejo poljedelsko bogate predele. Nič manj ni važen bodoči prekomorski promet, ki ga bo sredovala ta proga med najvažnejšimi evropskimi mesti in lukami. Odveč bi bilo navajati še nadaljnje vzroke in utemeljevati potrebe, ki so važne ne samo za avstrijske dežele, posebno pa še za našo Kranjsko, ki je zelo primerna za najkrajšo in najugodnejšo zgraditev proge Beljak—Ljubljana.

Iz nanizanih dokazov sledi, da bo gorenjska proga brez dvoma rentabilna. In prav gotovo bo gradbeni kapital varno naložen. Kajti izključeno je, da bi se zgradila kakršnakoli krajša in ugodnejša proga v tej smeri. Spričo naravne poti in naštetih dokazov je najlažje zagovarjati rentabilnost proge.

Če presojamo obstoječe obmejne razmere med Avstrijo in Italijo, moremo ugotoviti strateško važnost bodoče proge. Položaj na meji more vsak in ne morda samo strateg razbrati. Važno je tu, kdo je lastnik trdnjavskega četverokota. Naj sloni mirovna pogodba na še takih obljubah, vendar se pripeti, da se kršijo dogovori. Kajti vsak ve, da italijanska pohlepnost po razširitvi na sosesčino še ni dokončno nasičena.

Vse te okoliščine silijo Avstrijo, da je pozorna na svojega soseda in mora varovati svoje meje. Kajti zamenjala se je prejšnja, dobro zavarovana meja z manj ugodno in slabo zavarovano. Vlada mora paziti in delati na to, da bo v primeru potrebe v najkrajšem času in obilni meri mogla vreči čete in vojni material na mejo. — Že samo ta okolnost narekuje, da se zgradi proga Beljak—Ljubljana.

Pri nadaljnjem prometnem razmotrivanju pride v poštev proga Ljubljana—Zidani most za smer Zagreb, Karlovac in tja do Osijeka in še dalje z obstoječimi železnicami in je razvidno, da je iz strateških pogledov gorenjska železnica še važnejša, ker je možno vojaške sile vreči ne samo proti obali, marveč zgrabiti napadalca tudi na suhem, kjer bodo čete v najkrajšem času na razpolago.

Združitev dveh dolin, t. j. soško-rabeljske in kanalske pri Trbižu zahteva železniško zvezo proti Ljubljani, kakor tudi proti Beljaku. Koroška ima zvezo ob Dravi v Mariboru z južno železnico in dobi še Rudolfovo progo od Steyerja do Beljaka, zato je nujno iz državnih in vojaških interesov, da se gorenjska proga čim preje na državne stroške zgradi.

Trgovinska in obrtna zbornica resumira svojo prošnjo v tehle točkah:

1. železniška proga Ljubljana—Beljak naj se kot važna prometna zveza iz vsesplošnih državnih interesov vnese v obstoječo železniško omrežje, oziroma naj se priporoči cesarju, da se to izvrši;

2. trgovski in obrtni zbornici naj se dovoli, da sme začeti s pripravami in študiji, oziroma da se ji izda predkoncesija;

3. v ta namen naj se dodeli prosilki strokovnjak, državni inženir. Zbornica je pripravljena prispevati h kritju rednih izdatkov;

4. strokovnjak naj zbornici pri izbiri smeri in poti v zvezi s trgovinskimi in vojaškimi oziri sproti poroča. Pri tem naj se temu povdigu posveča vsa pozornost in zaščita.

Z datumom dne 14. januarja 1867 opremljena vloga ima v prepisu še tole opombo: Escelencia gospod trgovinski minister je izjavil glede proge Ljubljana—Beljak dne 14. februarja t. l. v deputaciji nastopajočim dr. Costi, dr. Klunu in dr. Tomanu, da se bo železnica Ljubljana—Beljak čimpreje zgradila; trasiranje se bo začelo spomladi na drž. stroške. Opomba je datirana dne 16. februarja 1867.⁴⁸

VAZNOST IN NUJNOST ZA POVEZAVO
GORENJSKEGA

Zel. komite je naglasil štiri važne momente, ki govorijo za gradnjo gorenjske železnice v lokalnem in razširjenem pomenu. Spričo nazadujoče industrije je treba ustvariti nove prometne in trgovske poti in medsebojno povezavo teh krajev. Na ta način bodo oživela stara fužinarska in obrtna podjetja ter se ustvarila nova na Kranjskem in v sosednji Koroški. Saj je bodoča železnica naravna vez severnih avstrijskih pokrajin in evropskih zahodnih držav z žitnicami na Balkanu ter obenem z azijskim Vzhodom; dalje pa tudi z Jadranom in lukama v Trstu in na Reki. Z dopolnilom še drugih novih prog je gorenjska železnica važen člen prometne verige med Londonom in Carigradom. Tudi izredno strateško in vojaško nujnost smo očrtali.

Upam, da ni odveč omeniti posamezna industrijska in obrtna podjetja po naši lepi Gorenjski, ki so dajala toliko družinam pred sto leti zaslužek in kruh. Morda marsikaterih danes ne bomo več našli, oziroma so že prenehala ali pa so se posvetila novi in modernejši proizvodnji. Vsekakor pa je zanimivo, da prepletajo celo Gorenjsko manjše in večje vodne sile v vseh kotlinah, kjer so se naselili razni etablismaji. Vsi vodni viri pa se stekajo v reko Savo, ki je zmožna, da poganja že v gornjem teku velike naprave.

Kar začnimo v slovenski metropoli! Ljubljana je sprejela že marsikatero važno industrijsko podjetje v svoje naročje in skrbi, da zaposli čimveč prebivalcev, ki so zgubili svoj dobri kruh s prehodom železnice do Trsta. Pred 90 leti je obstajalo več manjših pivovarn z vodilnim podjetjem pri gorenjskem kolodvoru. Dalje je obstajala predilnica, tovarna kavnih surogatov, zvonarna in livnica, žebljarna, tovarna za vžigalice, suknarna in tovarna za odeje, mlin na parni pogon, gradbeno podjetje na strojni pogon

in drugo. Ob bodoči progi na desnem savskem bregu so bile: v Medvodah nova tovarna za umetno svilo in celulozo; ob Sori v Goričanah papirnica; v Knapovžah ob Ločnici je zaposlila okoličane rudarska družba za svinec, v Škofjah in Poljanski dolini pa enaka družba za baker; v Železnikih je obstajalo fužinarstvo z enim plavžem, dvema čistilnima ognjema, številnimi nakovali in topilnicami za kovanje žebeljev. Tudi v Zgor. Železnikih z 2000 prebivalci srečamo več enakih naprav; v Jesenovcu je bila valjarna, v Poljanski in Selški dolini je bilo doma dokajšnje pridobivanje skrilnatih plošč ter izdelovanje raznih lesenih izdelkov in izdelovanje platnenih izdelkov v okolišu Škofje Loke.⁴⁹ V Stražišču in številnih drugih krajih v okolici Kranja in Škofje Loke je slovela domača obrt sitarstva, izdelovanje lesnih proizvodov v Poljanski in Selški dolini; državni rudnik živega srebra v Idriji; fužinarstvo v Gornji Kropi z enim plavžem, dvema čistilnima ognjema, več nakovali, žebljarnami, kovaštvo za verige in orodjarne; v Spod. Kropi srečamo enake delavnice; v trgu Kropi živi okoli 1500 ljudi, ki se bavijo izključno z obdelovanjem železa; fužinarstvo v Kamni gorici vzdržuje en plavž, troje čistilnih ognjev, več nakoval in žebljarn. V sami Kamni gorici stanuje 1100 prebivalcev, ki se ukvarjajo samo z obdelovanjem železa; v Ilovšah pri Bledu obstoji fužinarstvo; v Bohinju je tega več, n. pr. v Bistrici obstoji en plavž, ena valjarna, železolivstvo in žebljarna, na Stari Fužini sta dve topilnici in dve nakovali; lesna industrija pa je doma v vsem bohinjsem kotu; v Radovni je fužinarstvo s petimi topilnicami. Reči pa moramo, da je bilo še dokaj drugih manjših železarskih in ključavničarskih obrti in industrij.

Na levem bregu Save omenimo: v Kamniku je ena največjih državnih smodnišnic; v okolici t. j. v Mengšu, na Brdu itd. je tovarna za žebelje na strojni pogon, cementarna, tovarna za izdelavo raznih praškov, izdelovanje slamnatih kit in slamnikov; pod Šmarno goro in v okolici izdelujejo glinasto posodo; v Kokrški dolini in Gor. Goričah sta dve topilnici; mesto Kranj ima tovarno za odeje, tkalnice in barvarne; v trgu Tržič in Slapu obstoji pilarna, 4 samokovi za jeklo, 5 topilnic, norca z več nakovali za kose, tovarna za usnje in čevlje, barvarne in več manjših obratov; izdelovanje lončene posode in krtač v Ljubnem; izdelovanje sukna v Žgošah, Begunjah, Smokuču, na Breznici in okolici v Mostah sta dve topilnici z dvema nakovaloma; fužinarstvo na Javorniku ima

plavž, več topilnic, več norcev in nakoal. Največje fužinarstvo je na Savi, ki ima letno produkcijo 100 tisoč centov z mnogimi topilnicami in nakoali.

V zadnjem delu bodoče proge moramo še navesti fužinarstvo na Mojstrani; dve fužini za železo in jeklo v Beli peči in enako v Trbižu ter drž. svinčeni rudnik v Rablju.⁵⁰

OPIS PREDLAGANE TRASE

V nasprotju z našim sedanjim pojmom o začetku oziroma koncu proge nas je motilo, da smo gorenjsko železnico označevali tudi po imenih začetne in končne edinice Ljubljana—Beljak. Tako označevanje tolmačim zato, ker v prvih decenijah železnic ni bilo tako strogo predpisano, da je začetna točka proge najbližja postaja glavnemu železniškemu vozlu oziroma državnemu centru, kakor ga predpisuje splošno veljaven in enoten signalni pravilnik, veljaven od 10. februarja 1877 dalje.⁵¹

Upoštevajoč takratno navado, tudi mi začnimo z začetno točko v Ljubljani kot skupno in priključno edinico na obstoječo bivšo južno železnico za opravljanje potniškega prometa.⁵² Proga teče med pivovarno in žago na parni pogon v smeri Šiške, kjer se obrne proti Poljanam. Na prostoru med pivovarno in Spodnjo Šiško je projektirana postaja. Ne smemo reči, da je to samo po sebi razumljivo. Kajti prvotno tu železniška edinica ni bila predvidena. O tem se bomo še pogovorili. Pri naselju Poljane zavije proga na levo ter nadaljuje pot med Št. Vidom in Vižmarjem. Ob cesti naj bi stalo postajališče. Nato hiti vlak mimo Guncelj, Dvora, Stanežič in Medna, kjer zadenemo na dokajšen obrežni pomol. Prav tu so potrebni visoki oporni zidovi.

Trasa teče dalje v znani sedanji smeri preko dveh potokov in poštne ceste, nato pa jo reže med Presko in Medvodami proti Goričanam. Nasproti sorškega mosta pri Preski je predvidena postaja. Zaradi višinske razlike med Medvodami in Sorškim poljem, ki leži 34 m višje kot savski nivo, je bilo mogoče doseči Škofjo Loko po ovinku. Po projektu se trasa spenja in teče po desnem bregu Sore ter pusti naselja Goričane, Soro, Dol, Drago in Gosteče na levi in se spusti pri Lipici preko vode. Od tu se usmeri proti Suhli, kjer se obrne proti Staremu dvoru. Pri vasi Virmaše je bila projektirana postaja za Škofjo Loko. Preko polja mimo Žabnice vodi trasa dalje proti Drulovki, kjer se spusti pod Laborami ob dokaj strmem pobočju na desnem savskem bregu v naselje

Gorenja Sava. Tu je bila predvidena postaja za mesto Kranj.⁵³ Toda Kranjčanom je spričo brezbriznosti huda predla, da bi tekla proga med Šmarjetno goro in Št. Joštom. Končno so kolodvor sicer dobili na desnem namesto na levem savskem bregu, vendar ni stal v njihovi občini.⁵⁴ Morda bi bila proga na platoju Sorškega polja in s tem postaja Kranj nekje v Stražišču mnogo primernejša in ugodnejša v zvezi z nadaljevanjem ob stalno ogroženi dolini Save med Št. Joštom in Otočami.

Od Kranja dalje se proga po malem nenehno spenja na desnem savskem bregu. Med potjo prekorači večji potok Lipnico in seka v Kropo vodečo okrajno cesto do postaje Podnart, ki leži v smeri naselja Zaloše. Mesto bodoče postaje je ugodno zaradi zveze z levim savskim bregom in zaledjem po obstoječem mostu na okrajni cesti.

Preko Zaloš in Otoč se vije proga ves čas na desnem bregu Save do vasi Mošne, kjer prečka gorski greben in prestopi na levi savski breg ter se dviga po dolgi rampi v radovljiški okolici proti postaji Lesce. Ta edinica naj bi služila Bledu, bohinjskemu kotu, Begunjam in Radovljici.⁵⁵

Postaja Lesce leži v eni izmed ohranjenih suhih savskih strug. V dobi največjega obsega wurmske poledenitve je imela Sava svoje izvirke v Radovljiški kotlini ob ledeniškem čelu. Takrat se je očitno izoblikovala dolina, ki jo vidimo še danes od vasi Zgoše in Žapuže mimo Dvorske vasi in Otoka proti jugu; glavna Sava je tekla tod, a dotekala ji je v toku ob Pečeh tudi voda izpod dolinskega ledenika. Ko se je ledenik kasneje umaknil nekoliko proti Bledu in odlagal morene pri Hrašah ter Hlepcah, se je tudi Sava primaknila za njim, tekoč pod Rodnami in Poljčami, kjer se še sedaj vidijo sledovi njene suhe doline (»Blata«), podobno kot je pri Dvorski vasi — Otoku ostala široka dolina brez vsakršnega znatnejšega vodnega toka, nasuta s prodom. Ko se je ledenik krčil še nadalje proti Bledu, je Sava Dolinka predstavljala za njim svojo strugo, in sicer tako, da je tekla tik ob čelu ledenika, odnašajoč morenski drobir, medtem ko je s svojo levo stranjo vrezovala teraso v ravan. Po dolgem po ravnini na levem bregu Save, med Žirovnico ter Begunjami — ljudstvo jo imenuje »Dežela« — se vlečejo terase nekako od severovzhoda proti jugovzhodu, nekatere s prav krepskimi ježami. Najlepša med njimi se vleče izpod Brega mimo Lesc proti jugovzhodu do Radovljice, kjer leži postaja istega imena.⁵⁶

Od Lesc dalje vodi proga pod Vrbo proti Mostam, kjer prestopi po nad 30 m visokem mostu Završnico; nato nadaljuje pot pod državno cesto.

Že dosežemo vasi Koroško Belo in Javornik, kjer premostimo potoka Bevščico in Javorniški potok, presekammo med Javornikom in Savo zopet državno cesto. Proga teče nad fužinarskimi napravami, za parkom je predvidena postaja. Tokrat še brez imena.

Na koncu postajnih naprav se cesta in proga zopet sekata. Železnica pa nadaljuje svojo smer pod Jesenicami, svinčenimi topilnicami in Hrušico tako, da je cesta na desni, Sava pa na levi strani proge. Po ca. 2,5 km nad Hrušico se spusti železnica čez most na desni breg, kjer ostane do postaje v Mojstrani. Od tu dalje se proga dviguje ter stopi po $\frac{3}{4}$ milje pota preko mosta na levi breg. Neposredno pred širokim cestnim mostom zamenja bregova in prekorači potok Martuljek. Nato teče proga na levi cestni strani do Gozda, kjer prebrodi hudournik Pišenco in doseže kranjsko-gorska polja, kjer je predvidena postaja.

V smeri proti Podkorenu vodi proga čez dva mosta preko Save, tako da ima železnica zvesto spremljevalko zopet na desni. Trasa je projektirana z vzponom, dokler ne doseže med izvirov Dolinke in Ratečami dolinsko zaporo, ki jo mora železnica predreti, da pride na razvodje pod vasjo Rateče. Od tod vodi proga v blagem nagibu proti Podklanču, kjer naj stoji postaja. Podklančem se dolina nenadoma zniža za približno 27 m in trasa mora zaradi tega premagati oster padec z 20 ‰; posledica tega je, da železnica ne more biti od Podklanča dalje speljana nič več po dolini sami, marveč mora teči ob njenem gorskem pobočju.

Od močvirnate ravnice nad Klancem prekorači proga Jezernico in pada po Tratah po pobočju ob zgornjem in spodnjem delu Bele peči, premosti Črni potok in Koprivniško grapo. Trasa se še dalje znižuje proti dolgemu travniku, da doseže s premostitvijo dveh grap in s predorom gorskega boča planoto pri Marju, kjer se na postaji Spodnji Trbiž nasproti Kokave združi s prestolonaslednikovo železnico. Tako bo vzpostavljena zveza Beljak—Trbiž. Iz tega vzroka je komite izdelal projekt le za progo Ljubljana—Trbiž.⁵⁷

INACICE IN SPREMINJEVALNI PREDLOGI

Nekaj variant in naknadnih predlogov je bilo obravnavanih z zapisnikom o političnem obhodu železniške trase Ljubljana—Trbiž.

Ta politični obhod je razpisalo trgovinsko ministrstvo na osnovi ukaza z dne 19. maja 1869, oziroma z odredbo deželne vlade dne 6. junija istega leta. Ista oblast je sporočila z dopisom magistratu, da vodi komisijo v mestnem pomeriju okrajni glavar Ivan Pajk.⁵⁸ Za ta obhod, ki je obsegal tri politične okraje: Ljubljana za odsek Medvode—Ljubljana; Kranj za odsek Št. Jošt—Stara Loka in Radovljica za odsek Bela peč—Ovšiče, je komisija potrebovala čas od 28.—30. junija, od 25.—26. junija oziroma od 12.—22. junija 1869. Za vsa obravnavana vprašanja so bile odločilne določbe odredbe trgovinskega ministrstva z dne 14. septembra 1854.

Najprej je bilo treba rešiti vprašanje kolodvora v Šiški. Kajti po odredbi trgovinskega ministrstva z dne 19. maja 1869 ni bil v Ljubljani za gorenjsko smer predviden noben kolodvor. Toda zastopnik generalne direkcije meni, da bo za to občino sčasoma potrebno, da ima gorenjska proga svoje postajne naprave v Ljubljani. Zato je nujno, da se predvidenim razmeram ustrezno pripravi postajni planum, kar je sedaj brez večjih težav mogoče. Upoštevajo naj se uvozi in izvozi do južne železnice z gorenjske smeri, da bodo loki merili najmanj 800 m in nagibi naj bodo do 2,5 ‰. Tudi zastopnik generalnega štaba zahteva v interesu vojaških potreb, da dobi Rudolfova železnica, upoštevajoč važno ljubljansko vozlišče, svoje kolodvorske naprave. Zveza med obema edinicama naj bo v loku zgrajena in taka, da uvozi in izvozi iz Zidanega mosta in Trsta ne bodo ovirani in da morejo vlaki brez nevarnosti voziti v smeri Ljubljana—Trbiž. Število tirov mora ustrezati prometni gostoti, zgraditi se mora nakladalna klančina, uporabna za stransko in čelno razkladanje in nakladanje. Če pa v Spodnji Šiški le ne bi bila postaja, potem naj bi odpravljala vlake v smeri Trbiža postaja Ljubljana. Zato je treba to odpravno edinico povečati in urediti tako, da ne bi prišlo do prometnega zastoja.

Istočasno je komisija obravnavala:

1. prošnjo občine Št. Vid, da se premakne proga v severni smeri proti Vižmarjem. S tem bo vaščanom ustrezno, da teče trasa vzporedno s kulturami, ker jih sedanja po sredini poševno prereže. S predložitvijo proge je postajališče Vižmarje bliže kraju samemu in tudi sosednim občinam. Komisija je vlogo upoštevala. Družba in podjetje soglašata in bo speljala ustrezno varianto;

2. predlog občine Tržič je bil, da gorenjska proga odkloni takoj v Vižmarjih na desno, prestopi Savo pod Tacnom in nada-

ljuje smer proti Kranju mimo Vokla. Vlogo je komisija izročila podjetju, da jo spravi v sklad v zvezi z drugimi predlogi;

3. prošnji papirnice v Goričanah, da ostane trasa na desnem savskem bregu, se pritrjuje.⁵⁹

Nadaljnji potek trase od Medvod do Kranja smo deloma že obravnavali. Tako preostane le še odsek Št. Jošt—Stara Loka v območju političnega okraja Kranj. V tem okolišju je komisija obravnavala predvsem lego postajnih naprav v Škofji Loki in Kranju.

Zastopniki mestne občine Škofje Loke so zaprosili v posebni prošnji pri trgovinskem ministrstvu, da se zgradi postaja čim bliže kraja. Komisija je povabila k razpravi župana na kraju samem. Temu je vodja raztolmačil, da je umestno graditi postajo bodisi v Virmašah bodisi pri Trati. Strokovnjakom komisije pa glede na obstoječe okoliščine absolutno ni mogoče svetovati, da se zgradi postaja blizu mesta. Na podlagi te izjave so zastopniki občine Škofje Loke soglašali, pristali in bili sporazumni, da naj bo postajni planum ob občinski poti, ki se odcepi od Suhe proti Trati. Občina prepusti komisiji v odločitev, da je postaja na levi ali desni strani navedene občinske poti. Enako sta se zadovoljila zastopnika Stare Loke in Trate, češ da imata obe občini le malo zemlje v tej okolici, želita pa, naj bo postaja na levi t. j. severni strani omenjene komunikacije. Ta, z dokazi podprta dejstva ovržejo nad 50 let stare trditve, da so se Škofjeločani otepali železnice s tem, da ne bi tekla v neposredni bližini kraja samega.⁶⁰

V tem odseku moramo obravnavati tudi prošnjo rudarske družbe Edvarda in Ivana Urbančiča (Turn) v Kokri, da bi šla proga pri Drulovki na levi breg Save, odtod pa po ravnini do Kranja, kjer naj bi bila postaja za kranjskim pokopališčem med obema cestama na severni strani, ki vodita na kokrški most. Toda vpliv dr. Tomana, da bi pomagal svojim rojakom v Kropi in Kamni gorici, je bil bolj odločilen.⁶¹

Še enkrat so poskušali Kranjčani in z njimi Tržičani svojo srečo, da bi se zgradila postaja na levem bregu Save. Občina Predvor je stavila tak predlog. Podprla ga je s tem, da teče železnica od Kranja dalje po levem bregu do Podnarta, kar bi ustrezalo želji Tržičanov. Pred Podnartom pa bi proga prekoračila Savo in prešla v traso, ki jo podpira komite. Komisija je odklonila ta predlog.⁶²

Če bi tekla železnica od Kranja dalje preko Naklega v Žiganjo vas in se tako približala Tržiču, potem bi morali med Žiganjo vasjo in Begunjami premagati tako težak teren, da bi bila gradnja železnice sploh ogrožena. Vsekakor je glavni del industrije in produkcije v krajih na desnem bregu Save. Edino Tržič je v tem izjema. Toda za vse tri industrije v Kropi, Kamni gorici in Tržiču je dovozna pot do postaje Podnart enako dolga. Prav zato ni bila določena trasa v lipniški oziroma kamnogoriški dolini.⁶³

Obstajal je načrt, da se obide težka pot do visoko ležečega radovljiškega in laškega polja oziroma se izogne trasiranju v savski dolini od Podnarta dalje do Mošenj. Kot nadomestilo naj bi šla proga po dolini Lipnice v smeri Bleda. Toda terenske težave bi bile velike; poleg tega bi se proga preveč odmaknila Tržiču.⁶⁴

Enaki načrti z zvezo postaje Podnart—Kropa—Bled—Boh. Bela so se pojavili leta 1939. S tako traso bi se morali izogniti Jesenicam.⁶⁵

Prva postaja na radovljiškem polju je bila predvidena v Lescah. Zato je občinski odbor mesta Radovljice zaprosil gen. direkcijo železnic, da se zgradi postaja kar najbliže mestu. Ta vloga je protokolirana pri pristojnem okrajnem glavarstvu in deželni vladi z dne 24. junija. Poleg tega je predložila občina neposredno enako prošnjo navzoči komisiji, ki je obenem protivloga občinskemu odboru Bleda, Gorij, Lesc in Mošenj. Zastopniki mesta Radovljice predlagajo, da se postajni planum v Lescah pomakne za 300—400 sežnjevi nižje. Komisija je mnenja, da bi bil tak prenos postajnih naprav brez nadaljnega mogoč. Nikakor pa ne bi bilo iti nižje, ker bi bilo treba predvideni vzpon 14 % zvišati že na daljšem poteku na 20 %, kar bi bilo v škodo celi trasi, ki ne doseže nikjer tolikega nagiba. Zgraditev postaje Lesce v profilu 555 in 560, t. j. v smeri Radovljice ne bi podaljšala dovozne ceste toliko, da bi vplivala razlika na prosperiteto pritožnikov pri prevozu robe in potnikov. Zastopnik generalne inšpekcije ni dal odločilne besede, pač pa je prepustil ta spor v končno odločitev ministrstvu.

Končno naj še pripomnim, da so bili dokajkrat med Jesenicami in Belo pečjo določeni profili z rampami, kjer je bilo odrejeno in dovoljeno deponiranje lesa za splavljanje po Savi. Nisem še opazil, da bi se tak prevoz lesa opravljal še danes.⁶⁶

Iz prejšnjih izjav smo mogli ugotoviti, da sta se gorenjska rojaka dr. Toman in V. C. Supan mnogo trudila, da je stekla železnica

med Ljubljano in Trbižem in slednjič Beljakom. Morda je bila ta gospodarska pridobitev v marsikaterem primeru že prepoznana. Predvsem smo mogli ugotoviti, da razni gospodarstveniki v jugovzhodnem predelu Gorenjske niso mogli doseči, da bi zapustila proga desni breg Save. Gospodarsko sodelovanje obeh omenjenih mož, dr. Tomana in Supana, je bilo povezano, ker sta poznala obadva, posebno prvi, že od rane mladosti bedno življenje svojih kroparskih in kamnogiških rojakov. Noben trud ni bil prevelik, da bi z železnico, ki naj pelje kar najbliže tem krajem, pomagala do služka. Tako naziranje spoznamo najbolj iz izjave, ki jo je dal ob zaključku zapisnika o političnem obhodu predsednik trgovinske in obrtne zbornice, ki pravi dobesedno: »Železnice so iz trgovskih in splošno gospodarskih ozirov dandanes najvažnejše prometno sredstvo. Železnice kot komunikacije pospešujejo cirkulacijo in prinašajo s tem velike prednosti, da olajšajo dovoz surovin in odvoz izdelkov hitro in poceni. Tako se zmanjšujejo prevozni stroški. Železnice torej ne dvigajo le samo obstoječe industrije, marveč dajo povod nastajanju nove.«

Ker pa je že obstoječa industrija na Gorenjskem na desnem bregu Save, potem je razcvit sedanje industrije samo tedaj mogoč, če teče železnica Ljubljana—Trbiž od Podnarta dalje na desnem bregu. Tudi samo na desnem bregu morejo nastati nove industrije iz razloga, da so tu vodne moči in gorivo na razpolago.

Kot сосед Jadranskega morja ima naš trgovski okoliš vse pogoje za največjo produkcijo najrazličnejših vrst blaga in edino produkcija lahko zavira nadaljnje obubožanje naroda. Iz tega razloga mora zastopnik trgovske in obrtne zbornice odločno izjaviti, da teče železnica na desnem bregu, če naj služi proga Ljubljana—Trbiž praktični in gospodarski koristi. Zastopnica trgovskega in obrtniškega stanu je predložila že pred letom dni trgovinskemu ministertvu na njegov poziv seznam specialnih etablismajev.

K vsem gornjim izjavam dodam, da je v interesu splošnega prometa zgraditi čimpreje progo Trbiž—Ljubljana. Le pod tem pogojem je važnost podana; prav posebno pa se bo izkazal njen svetovni pomen, kadar bo vzpostavljena zveza z Bodenskim jezerom; ta zveza bo najkrajši posredovalec med industrijo na severozahodu in jugovzhodu. Ker bo nova železnica konkurenca južni železnici, je nujno, da dobi Ljubljana v interesu prometa svoj kolodvor, brezpogojno pa tovarno odpravo s primernimi skladišči.⁶⁷

ZGODOVINA IN USODA KONCESIJE

Koncesija je bila osnovni dokument za posameznika ali družbo, da je smel pod določenimi pogoji sploh začeti s trasiranjem in na to z gradnjo dovoljene proge. Pridobitev koncesije po zastopnikih slovenskega naroda za gorenjsko progo je bil prvi poskus, ki je propadel. Koncesijo si je izvojevala tuja družba s tem, da se je zadovoljila z zmanjšanjem naložene glavnice po 5000 gold. na miljo (na podlagi zakona z dne 9. julija 1868) naslednjega leta dne 23. februarja. Osnove te koncesije so bile izdelane v splošnem na osnovi določb kakor drugim družbam. Razlika je bila le v tem, da je bila naložena glavnica odrejena na vsoto 1,195.000 gold. za miljo in dovršni rok omejen na dobo treh let.⁶⁸

Iz ohranjenih dokumentov pa je morala biti zadeva drugačna. Nimam namena, da bi očrnil takratne Slovence - voditelje, pa tudi ne bi hotel prati zamorca. Neprizadeto bom podal meni dostopne vire. Bralci pa naj si ustvarijo sklepe na podlagi dobesedno podanih izjav posameznikov. Zanimivo je dejstvo, da najde koncesija tudi mesto v slovenski literaturi.⁶⁹

Dne 22. maja 1867 se je začelo novo zasedanje drž. zbora s prestolnim govorom, ki je izrazil upanje, da bo državni zbor pritrdil nagodbi z Ogrske, to je oktroirani dualistični ureditvi države. Pri adresni debati sta govorila 3. junija Toman in L. Svetec proti dualizmu. Iz ponatisnjenih govorov se je moglo ugotoviti, da so slovenski poslanci glasovali za dualizem. Ta korak so utemeljevali glede na solidarnost s Poljaki in glede na korist domači deželi. Na podlagi teh ugotovitev in vesti je pisal inž. J. Junkar z Reke dne 25. junija 1870 Francetu Levstiku privatno pismo, ki je deloma ponatisnjeno na strani 53 knjige, ki jo je izdala Slovenska Matica pod naslovom »Levstikova pisma« l. 1931. Ker ta dokument še ni bil v celoti objavljen, ga v prevodu iz nemščine nudimo bralcem, da si ustvarijo svoje mnenje.

Prevod se glasi: »Dragi prijatelj! V prilogi Ti pošiljam obljubljeni Suppanovo fotografično sliko in po karti risano mrežo železnice, ki jih je projektiral. Živordeče črte predstavljajo železnice po Suppanovi zamisli,⁷⁰ temno rdeča (predelska proga) pa predstavlja Klunovo idejo, za katero živi in pade. Za predelsko železnico stoji Depretis v družbi drugih, ki jih je pridobil zase Morpurgo (Rotschild) v korist južne železnice, t. j. da so bili podkupljeni. Klun se je izjavil, da v primeru (smešno) s Suppanovimi načrti so- glaša, pač pa ni bilo treba oporekati želez-

nici Beljak—Predel—Gorica, če ne bi bil sicer dosledni pomen vsake druge linije napadal. Modro vrtane vijuge predstavljajo proge južne železnice, ki so v obratu.⁷¹

Dokaj primerno moreš vplesti v biografijo Tomana; enako stolnega farja, njegovo ženo kot odločno nemško borko, nič manj Bleiweisa, Costo, Petra Koslerja (nacionalista), Tönniesa i. dr., ki so člani tako imenovanega ljubljanskega komiteja za železniške proge. Tem se je pridružil v zadnjem času dr. Wurzbach. Toman je prejel kot ustanovno vsoto 523.720 gold.; od tega 100.000 gold. v gotovini, ostanek 1/3 v prioritetah, 2/3 v akcijah Rudolfove železnice. Ne pozabi na prijatelja Schnudlerja, ki ga je postavil za senzalnega mešetarja za Rudolfovo železnico — je namreč v upravnem odboru Rudolfine. O razdelitvi sem poučen in mi je Suppan sam pripovedoval. Sam je prejel 10.000 gold., Bleiweis, Costa, Kosler, Tönnies in ostalih pet družbenih članov pa po 3000 gold. Toda Toman je odtegnil devetim navedenim gospodom po 300 gold. S tem zneskom naj bi se poravnali njegovi in Suppanovi potni in agitacijski stroški, ki so znašali 2700 gold. Zelo pretkano se je vključil zvitorepec Pongratz, ki si je pridobil v času razpravljanja projekt inž. Pribila. Pongratz je nastopil kot tekmeč in so ga zadovoljili s 60.000 gold. Kako so pri tem opeharili Pribila, je znano. Dobil je pač odškodnino omenjenega izdajalca. Tudi Pongračevih 60.000 gold. lahko mirne duše omeniš; po Ljubljani pa se je ustil, da je več prejel kot Suppan kljub temu, da ni bil družbeni član. To mi je Suppan zaupal. Med drugim je Pongratz trdil, da sta Toman in Suppan smrtna sovražnika. Le predvidena podelitev koncesije za dolenjsko železnico ga odvrta od civilne tožbe. Komite si ne mara pokvariti nove pečenke, vendar odloženo ni opuščeno. Tudi Klun je terjal za sebe; toda zamudil je. Ustanovni račun za progo Ljubljana—Trbiž je bil že zaključen. Od tega dneva dalje je postal Klun Rudolfiani smrtni sovražnik.⁷²

Dalje beremo v prej citirani knjigi: L. Toman je dobil koncesijo za gorenjsko železnico kot plačilo za svojo oportunistično politiko.⁷³

Za nadaljnji komentar k vlogi koncesije navajam izjavo Frana Šukljeta, ki piše: »Posebno nas je ogorčila vest, da se je tedaj vršila neka kravja kupčija z gorenjsko železnico. Dr. Toman Lovro je baje od Beusta dobil koncesijo za progo Ljubljana—Trbiž, pri kateri je država garantirala vso gradbeno glavnicu, ter je to koncesijo eno uro kasneje že prodal za veliko vsoto denarnemu

konzorciju. Še nekaj let potem mi je v čitalniški restavraciji potrdil to govorico gospod »Favci« — tako so namreč Ljubljanci zvali predsednika trgovske zbornice V. C. Suppana. Čutil se je zelo prikrajšanega; v sveti jezi mi je pravil v mešani govorici en stavek nemški, drugi slovenski, da je on sam imel vse delo, ves napor, a njemu da so dali le malenkost; »der Toman hat alles andere eingesteckt« (Toman je vse drugo vtaknil v žep).⁷⁴

Kot tretji komentar navajam naslednje poročilo dr. J. Vošnjaka, ki pravi: »Dr. Toman pa je to leto (1867/1868) popolnoma utihnil; na obče strmenje je še celo v delegacijah v Pešti glasoval za dispozicijski sklad in s tem izrekel svoje zaupanje. Pa temu se nismo čudili, ko smo slišali in tudi čitali v listih, da je koncesijo za gorenjsko železnico, za katero je država prevzela garancije, dobil dr. Toman. In kmalu se je raznesel glas, da je dr. Toman to koncesijo prodal neki banki za 120 ali 150 tisoč gold. Iz tega denarja so se plačali stroški, ki jih je imel dotični konzorcij za pripravljajna dela. Tudi vsak član konzorcija je dobil neki znesek, ki se je pa n. pr. V. C. Suppanu, predsedniku trg. zbornice, premajhen zdel, kar je lahko vsak čul iz njegovih ust, kadar je v krčmi govoril o tej stvari. Dr. Toman je podaril Slovenski Matici 10.000 gold. in si kupil graščino Polhov Gradec. A ni dolgo užival ploda svojega delovanja. Začel je bolehati in umrl dve leti pozneje l. 1870.«

Dr. Vošnjak nadaljuje: »Premišljeval sem, ali naj bi to vso stvar, ki nekako osenčuje Tomanovo sicer idealno podobo, omenil v svojih spominih; a vse to je takrat bilo znano in govorilo se je javno o tem, ne da bi kdo oporekal, torej ni bila nobena tajnost, kvečjemu glede zneska. Sicer pa je tudi Levec v svoji biografiji Levstikovi o tem govoril in Slovenski Narod je l. 1889 imel neko opombo o tej stvari. In naposled, ko bi Toman, Svetec in ostali slovenski poslanci bili delali Beustu še tako ostro opozicijo, bi s tem nič ne opravili. Tako pa so vsaj Kranjci dobili gorenjsko železnico in dr. Toman, ki je ves svoj čas in vse svoje delo žrtvoval za narod, je zaslužil, da je vsaj zadnje dni življenja brezskrbno preživel.«⁷⁵

Za razumevanje razpleta o pridobitvi in prodaji koncesije pojasnim, da je bil nekajkrat omenjeni Beust ministrski predsednik takratne avstrijske vlade. Beust je vodil razgovore z Madžari o nagodbi in dualistični ureditvi države.

(Se nadaljuje)

MEJAŠTVO IN ORGANIZACIJA VINSKIH GORA

FRANCE GORSIC

I. *Etimologija imena mejaš (omejaš)*. Beseda meja, -e ž., ima dandanes pomen 'gránica, die Grenze, finis. Toda v izrazoslovju Gorskih bukev (G. b.) je imela dva posebna pomena.¹ Prvi pomen po gorskem pravu je bil breg ali hosta med dvema vinogradoma, der Rain, limes; gre za ime omejku, ki sta ga bila dolžna trebiti oba »najbližja mejaša«, soseda, die Anrainer, confines finitimi (čl. 47 G. b.).² Drugi pomen besede meja po gorskem pravu je bil dobrava, das Gehag (mn. Gehäger, Khager),³ ki je bila obsežno zemljišče. Prireditelji slovenskih gorskih členov so rabili izraz meja večkrat v temle drugem pomenu,⁴ ki že sam ob sebi zbudi predstavo, da gre za večji svet, ležeč ob meji, za krájino. Dobreve, imenovane meje, so se raztezale kot pust, kulturno neizkoriščen svet — v prekmurski priredbi se imenuje pušča — od kultiviranega dela gore tja do same gosposčinske meje. Znamenito je mesto v Labasserjevi priredbi, kjer je govor o »meji ali gruntih, od katerih bi se štivra ali pravda dajala«,⁵ saj je s temi besedami izraženo to, da je bila meja v gori parcela velike površine, kakor tudi to, da ta svet ni štel v območje, za katero je veljala vladavina gorskega prava, kakor pod le-to tudi niso šteli kmetije brez vinograda, ki bi se bila kdaj zelo izjemno pojavila na tleh vinske gore. Šele če bi se na takem »gruntu« osnoval vinograd, bi bila ta »pravdna zemlja« prišla spet pod gorskopravni režim.⁶ Dele dobreve, imenovane meja, so dajale gorske gosposčine v dedni zakup vnanjim osebam,⁷ ki so se morale obvezati s posebno pogodbo po mestnem pravu (burgrecht), da bodo na zakupljenem svetu zrigolale in potem redno obdelovale vinograd, od katerega bodo plačevale gorskemu gospodu dačo v denarju, gornino. Za razliko od sogornikov (perkholden), ki so bili podložni kmetje gosposčine, so jeli vnanjike nazivati za *mejaše*. Če je bil mejašev vinograd v resnici prav na kraju gosposčinskega sveta, se ga je prijelo ime omejek -jka m.,⁸ der Weinberggrain, njegovega imetnika pa ime *omejaš*.⁹

Vnanjiki so bili ponekod, n. pr. v Beli krajini in na jugu Dolenjske, tudi podložniki kake druge gosposčine,¹⁰ vendar pa nameravamo v pričujoči študiji upoštevati zgolj vnanjike svobodnega stanu. Vprašanje nesvobodnih mejašev še ni zadostno raziskano.¹¹ Svobodnemu vnanjiku, ki je vzel od gorske gosposčine del »meje« v dedni zakup, ni dopuščala stanovska čast svobodnjakov,

da bi bil vstopil v gorsko skupnost sogornikov kot član in se formalno družil z njimi. Tudi je bil pravni odnošaj do gorskega gospoda dedni zakup, ne užitna lastnina na podlagi vdajne pogodbe, a dačo je dajal vnanjik v denarju, ne v naravi.¹² Običajno gorsko pravo zaradi tega sploh ni prišlo v poštev glede svobodnih mejašev. Za nedopustno so imeli celo to, da bi gornim mejašem dajal ukaze in navodila stari odbor sogornikov, imenovan gorniki mn., tako da je kmalu prišlo do preosnove pragorščine v sogorščino in do osnovanja ustanove uradnega gornika (gorška, perkmaistra), izvoljenega iz srede sogornikov, toda postavljenega od gorskega gospoda. Temu organu gorske gosposke so se smeli pokoravati tudi svobodni vnanjiki brez kvara za svojo stanovsko čast. Na Štajerskem so dobili mejaši veliko premoč nad sogorniki.¹³ Sprva je bil mejaš tovariš (perkgness) gorskemu gospodu,¹⁴ s časom pa so si sogorniki isto gorsko tovarištvo do te mere prilastili, da so uredniki G. b. oglasili ime perkgness kratko malo za soznačno ime perkholdu, sogorniku. Nenski mejaš je tako prišel ob svoje edino ime perkgness. Njegova daljna imenoslovna usoda je zelo zanimiva.

II. *O pravni preobrazbi gorskega mejaštva*. Nekateri so domnevali, da so kodifikatorji G. b. res hoteli podeliti gorskemu mejašu novo ime paumann (der Baumann, colonus). Gre za razlago člana 51 G. b.,¹⁵ kjer se bere reklo »geschworn pauleute und perkgenossen«. Same ob sebi dopuščajo te besede sicer res razlago, da so pauleute gorski mejaši, saj je paumann sprva dejansko pomenil svobodnjaka, ki je prejel zemljišče kakega gospoda v zakup.¹⁶ Toda prireditelji slovenskih gorskih členov so prevajali izraz paumann z nazivoma gospodar ter vinogradar,¹⁷ ker ga niso imeli za občno ime, ki bi označevalo vrsto svobodnih vnanjиков, marveč za skupno (kolektivno) oznako obdelovalcev zemlje vseh vrst, tako da so v njej obseženi tudi gorski vinogradarji. V slovenskih besedilih iščeš zaman termin paumann, preveden z izrazom mejaš.

V teh primerih naletiš v G. b. zgolj na opisne dikcije, ki so jih uredniki uporabili očitno le zato, da bi se izognili tvorjenju določnega termina za pravni pojem gorski mejaš. Za razliko od gorskih členov, ki obravnavajo izrecno pravice in dolžnosti sogornikov (perkholden, perkgnossen), naj ti

splošni besedni obrati opozore bralca, da gre za določbo, ki se tiče tudi mejašev.¹⁸ Slovenski pisci so se večinoma držali tega splošnega izražanja, prevajajoč nemške, največkrat nedoločne zaimke na začetku stavkov z zaimki kateri, vsakateri, sleherni, kdor ipd.¹⁹ Nikjer v besedilu izvirnika G. b. ni najti takega nemškega občnega imena, ki bi moglo veljati za izvirno oznamenilo svobodnega vnanjika in ki ga je ljudstvo nazivalo za mejaša. Šele v zapisnikih gorskih pravnih z Dolenjskega je Metod Dolenc našel nemški termin »der Mejasch, Meiasch, Meäsch«, ki se v teh arhivalijah stalno ponavlja.²⁰ Že sam ob sebi zahteva ta strokovni izraz odgovor, kam sodi pravna ustanova mejaštva, ali v tuje ali v domače pravo.

Brž ko vzamemo za dognano, da so sklepali gorski gospodje s svojimi mejaši posebne dednodačne pogodbe po mestnem pravu, moramo brez okolišnja priznati, da gre pri mejaštvu za ustanovo germanskega prava. Ostane pa vprašanje, ali ni bila ta zamejska pravna ustanova po tako imenovani preobrazbi (specifikaciji) pretvorjena v pravno ustanovo domačega ali t. im. nadenjega (bodenständig) prava. O taki preobrazbi je dovoljeno govoriti tedaj, če se je sprejeta zamejska pravna ustanova do tolikšne mere priljučila (asimilirala) domačemu pravu, da se po pravici sme trditi, da je po izvirnem ustvarjalnem načinu postala sestavni del samoraslega domačega prava in da se v prilični obliki bistveno loči od svojega matičnega pravnega lika. Glede mejaštva si moremo zamisliti tako preobrazbo kot samoraslo, se pravi, kot nastalo po genetičnem razvoju kar sama iz sebe, ali pa takó, da je posledek silnega priljučevalnega pritiska preobrazujočega prava.

Zgodovinsko dejstvo je, da gorski mejaši nikjer na slovenskem ozemlju niso ustanovili svoje lastne gorske organizacije.²¹ Sprva so bili dedni zakupniki vinogradov v gosposčinskih gorah le posamezniki in pri tem je na Kranjskem z malo izjemami tudi ostalo. A celo na Štajerskem, kjer se je število mejašev zelo množilo, čimbolj je rasla blaginja prebivalcev mest in trgov, ni bilo posebnih mejaških organov, razen v prehodni dobi gorščine, ko se je kak meščan oprijel službe gornika (gorška) v gori, kjer je imel vinograd v dednem zakupu.²² Posebna organizacija mejašev pač ni bila potrebna, saj so gorski gospodje brez obotavljanja izpolnjevali pravice, ki so bile mejašem obljubljene v individualnih pismenih pogodbah. Bosa je pripoved, da so obstajali krogi ali kola gorskih mejašev, kjer bi se bilo formalno skle-

palo o sprejemu novih članov.²³ Pač pa je res, da je bila na slovenskem ozemlju povsod uvedena ustanova gornika (gorška, perkmaistra) in da je z njo prenehala sploh vsakršna potreba po kakih posebni mejaški organizaciji. Če pa v vseh stoletjih ni bilo lastne mejaške evolucije, tedaj ni bilo niti gibalne sile, ki bi bila pravni odnošaj mejaša do gorskega gospoda sama iz sebe preobrazila.

Toda mejaš, čigar delavci so zrigolali nov vinograd v meji gore, ni stopil le v sosedski odnošaj k sogornikom, na katerih gorne delce je mejil njegov zakupljeni svet, pač tudi v gospodarsko-družbeni odnos k sami gorski skupnosti. Ta odnos je moral neizogibno dobiti značaj kooperativne sovisnosti, brez katere ne bi bilo niti uspešne obdelave vinograda, niti najboljšega koriščenja rente od zakupljene zemlje. Ni naključje, ampak globoko utemeljen nasledek pravnega ustrojstva gore, da se je mejaš imenoslovno pojavljal po eni strani kot neposredni sosed, čigar ime izhaja iz samostalnika meja v le-tega pomenu breg ali hosta med dvema vinogradoma, po drugi strani pa kot vinogradski vnanjik, čigar ime je izvedeno iz samostalnika meja v le-tega pomenu grajska dobrava. Zato je jedro problema v tem, ali ni domače pravo gorske skupnosti pravni odnošaj mejaša domače gore sebi priljučilo, zakaj vnaprej je gotovo, da glede sosedskega odnošaja ni bilo priličenja, ki bi bilo dovedlo do preobražaja, saj bi bilo moglo nastati stoprav posredno preko preobražaja gospodarsko-družbenega odnosa in časovno kajpada za njim.

Prvotni mejaški odnos po mestnem pravu se je jel priličevati gorski skupnosti običajnoppravno ob prodiranju načela, da sodijo vse pravne stvari quoad vineas v izključno posebno podsodnost krajevno pristojnega gorskega sodišča prve stopnje. S pogodbeno zajamčeno mejaševu pravico in dolžnostjo, obligatorno sodelovati v plenumu in fakultativno prisedovati poroti ljudskega sodišča na gorskem pravnem dnevu, so jele gorske gosposčine povezovati pripadnike svobodnih stanov, ki so se pojavljali kot dednozakupni reflektanti, s skupnostjo sogornikov in njihovim privilegiranim ljudskim sodstvom. Treba je bilo le nekoliko pokolenj, da so bili mejaši v gorah, v katerih so nekdam držali vinograde pod dednim zakupom po mestnem pravu, običajnoppravno priznani za viriliste gorskih pravnih dni.

III. O mejaštvu slovenskih virov. Prav gotovo je obstajalo mejaštvo davno prej, preden so bile potrjene G. b., saj nam zgodov-

vina kodifikacije poroča o silnem političnem vplivu štajerskih meščanskih mejašev, ki so po štirinajstletnem razrednem boju dosegli, da so jih deželni stanovi prelatov, gospode (baronov) in plemstva spet pritegnili k zakonodajnemu posvetovanju in sestavljanju osnutka G. b.²⁴ Izvirnik G. b., enako pa tudi najstarejši dve slovenski priredbi gorskih členov, ki tvorita prvi razred teh domačih besedil,²⁵ so dokaz, da mejaši XVI. stoletja niso želeli, globlje posegati v tradicionalni ustroj gorske skupnosti, temveč so svoje prizadevanje osredotočili le bolj na to, da bi zavarovali svoje gospodarske koristi brez kvara za obstoječe sogorščine. Stališče meščanskih mejašev je gotovo pripomoglo, da se je običajnopravna organizacija gorskih skupnosti dejansko okrepila, čeprav je uredniki G. b. uradno niso pravno priznali. Gorski člani imajo dosti takih določb, ki gredo sogornikom prav tako v prid kakor mejašem.

Ni še dognano, od kod izvira izmenska raba terminov sogornik in mejaš v besedilih slovenskih priredb gorskih členov, morbiti prav iz kooperativnega tovarištva mejašev predkodifikacijskega razdobja s sogorniki. Gotovo je, da so posledno pripomogle same G. b., ker so kodificirale udeležbo mejašev v gorski organizaciji in v ljudskem sodstvu na gorskih pravnih dnevih. Prvi pojav termina mejaš v pomenu sogornik sega nazaj do najstarejše slovenske priredbe Andreja Reclja iz leta 1582. Raba postaja potem čedalje bolj pogostna ter zadobi v priredbah XVII. stoletja, ki jih štejemo v drugi razred virov,²⁶ tolikšen obseg, ko bi se bili mejaši sami začeli puliti za odločilni vpliv v gorskih skupnostih. Jasno sliko razvoja dobimo, ko bodo obdelani zapisniki gorskih pravnih XVI. in XVII. stoletja. Verjetno je, da je v XVIII. stoletju ime mejaš postalo odveč za dotedanje prave imetnike tega imena, ker so le-ti začeli opuščati sodelovanje s sogorniki, pa je ime mejaš, ki je bilo že preneseno na sogornike, zdaj postalo sinonim imena sogornik. Čas imenoslovne dominacije termina mejaš sovпада s propadanjem gorskega ljudskega sodstva, ko so gorske gosposke jele odrivati gorske sodovce in se pollaščati sojenja na gorskem pravnem dnevju.

Vsekakor je v XVIII. stoletju na Kranjskem termin mejaš podlegel izrazoslovni usodi, kakršna je bila dve stoletji prej zadela ime perkgnoss v nemškem pravnem izrazoslovju, ko je bilo to ponižano na raven pojma perkhold. Zdaj je tudi naziv mejaš postal soznačen termin termina sogornik. Prekmurska priredba gorskih členov,²⁷ edina doslej znana slovenska priredba, ki so jo našli

izven bivše Kranjske, kaže jasno na to, da je ime mejaš tudi pri ogrskih Slovencih dobilo imenoslovni položaj termina sogornik oziroma gorman, gorničnik. Ostale dosehmal objavljene priredbe z Dolenjskega obilujejo z imanentnimi dokazi, da je termin mejaš polagoma zdrknil na raven pojma sogornik in mu na kraju postal imenoslovno nadomestilo. Socialnohistorično je Metod Dolenc zagotavljal, da se v zapisnikih gorskih pravnih opušča razlikovanje terminov mejaš pa sogornik brž po letu 1781, ko je odpadlo znamenje sogornikov »glebae adscriptus«.²⁸ Toda poprej je pisatelj trdil, da iščimo vzrok v tem, da so se plemiči jeli umikati iz gorskih pravnih zaradi stanovskih razlogov,²⁹ prepustajoč gorske skupnosti njihovi usodi. Po vsem sodeč so se znamenja imenoslovnega izenačenja pojavila prej, kot pa se je začel umik mejašev iz gorske kooperacije.

IV. *Karakteristika mejaštva.* Mejaštvo je zapadlo pravnemu preobražaju zaradi svoje gospodarsko-družbene povezanosti z delovno skupnostjo sogornikov. Emfitevitične pogodbe, ki so jih sprva sklepali gorski gospodarji z gorskimi mejaši, so postale osnova za izgradnjo običajnopravnega lika mejaša, ki je bil njega pravni zadržaj fevdnemu pravu neznan in celo zoprn. Dednozakupni odnosaj pogodbenega prava je bil votek, okoli katerega so se nanizovala nova domača pravna pravila. Ščasoma se je zgostil nov mejaški pravni lik z naslednjimi tremi značilnimi lastnostmi: *prvič* s podrejenostjo mejaša pod upravno in nadzorno oblast gornika (gorška) kot organa gorske gosposke v stvareh, ki zadevajo goro in sodijo v gornikovo pristojnost po G. b. in običajnem pravu, po določbah občnih sodb, izrekih gorskega sodišča in ukazih gorske gosposke; *drugič* z izključno posebno podsodnostjo sogornikov pri gorski pravdi, tako da ima mejaš v pravnem sporu s sogornikom aktivno pravdo legitimacijo edinole pri domači gorski pravdi; *naposled* z dolžnostjo mejaša, osebno ali po namestniku se udeleževati sojenja v plenumu na gorskem pravnem dnevju, in s pravico na poziv gorskega sodnika stopati kot sodovec med prisednike porote ter dajati gorski pravdi pravno pomoč kot odrejeni sodnik, izvedenec, izvedena priča ipd.

Proti samosvojesti običajnopravnega mejaškega odnosaja ne govori — čeprav se to često trdi — niti predkupno in utezno (retraktno) pravo, ki se obravnava v členu 50 G. b.³⁰ Tudi določbe tega gorskega člana, ki so germanskega porekla, so po pravni preobrazbi postale del običajnega prava in so

kot take bile sprejete v G. b. Ljudstvo je bilo to pravno ustanovo priličilo gorskim običajem in dalje tako izgradilo, da je postala pravno preobrazena ustanova domačega prava. Kljub kodifikaciji je bila preobrazena ustanova predkupa in retrakcije nenehno ukoreninjena v ljudskem izročilu. Zgodovinar prava je dolžan smatrati jo kot preobrazeno ustanovo domačega (nadanjega) prava.

Preobrazena mejaška pravna ustanova se je razlikovala od germanske emfitevične pravne ustanove v treh pogledih, v organizacijskem, pravdonormativnem in pravdopravnem pogledu. Na podstavi emfitevze se je mejaški pravni odnošaj pod vplivom sogorščine in v sožitju z njo razrasel v samosvojo, domačim običajem priličeno, od matičnih pravnih likov bistveno različno, preobrazeno pravno ustanovo. Kolikšen je bil preobražaj, se vidi po tem, da so člani G. b., ki naj bi bili imeli pravno veljavnost enako za mejaše kot za sogornike, v številčni večini.³¹ Ni naključje, da Nemci tako zelo preobraženemu pravnemu liku niso nadedeli nemškega termina, temveč slovenizem der Mejasch, priznavajoč očitno, da gre za preobrazeno ustanovo domačega prava.

V družbenoorganizacijskem pogledu je sogorščina ostala združba, katere članstvo so tvorili sogorniki, novo je bilo le, da so gorni mejaši stopili z njo v gospodarsko, samohotno (spontano), kompleksno kooperacijo agrotehničnega značaja, ki se je očitovala v organizacijskem pogledu po tem, da se je mejaš podvrzel vladavini gore in postavil na samem mestu svojega viničarja kot pooblaščenca. V pravdonormativnem pogledu je plenum gorske pravde zdaj obsegal tudi gorne mejaše, ne več samo sogornikov. Judikatura gorskih pravnih je bogata s primeri, ki se nanašajo na kooperacijo mejašev s sogorniki. Mejaš, sprva tovariš (perkgness) gorskemu gospodu,¹⁰ se je ustvarjalno povezal z gorsko skupnostjo domače gore v obeh organizacijskih pogledih, tako v upravi gore kot v gorskem sodstvu. Opis njegovega pravdopravnega sodelovanja prekaša okvir pričujoče študije.

Metod Dolenc se je v obeh svojih slovarskih zbirkah ukvarjal z opredeljevanjem pojma mejaš. V prvi zbirki je trdil,³² da pomeni termin mejaš 1. sosednega posestnika vinograda in 2. člana vinogorske občine, posestnika vinograda v vinski gorici. Pisatelj komentira te opredelitve navajamo v opombi.³³ V drugi slovarski zbirki³⁴ je dodal pisatelj še novo točko in se je opredelitev zdaj glasila: 1. sosed, tudi omejaš, der Anrainer;³⁵

2. posestnik vinograda, ki spada pod podsonost gorske palice samo glede vinograda, ne pa tudi v osebnih zadevah, der Berggenosse;³⁶ 3. v XVIII. stoletju vsak podložnik gorske palice.³⁷ Podobno je pisatelj opisal mejaštvo tudi ob več drugih priložnostih in vztrajal pri napačni trditvi, da je termin mejaš slovenski izraz za nemški termin der Berggenosse Gorskih bukev,³⁸ vtem ko je termin sogornik slovensko ime za nemški termin der Berghold.³⁹

Termin mejaš, -a m., ima v gorskem pravu tele tri pomene:

1. *sosed*, der Anrainer, accola finitimus, v G. b. imenovan bližnji mejaš, ker je moral skupaj s sosedom trebiti breg ali hosto (mejo) med obema vinogradoma (čl. 47 G. b.) in imel glede gornega delca sosedu, če je ta bil sogornik, predkupno pravico po čl. 40 G. b.;⁴⁰

2. *svoboden vnanjik*, ki je imel vinograd v meji gorske gosposčine v dednodačnem zakupu, gorni mejaš, der Measch (Meäsch), colonus vineae hereditariae iure emphyteutico (po mestnem pravu, nach Burgrecht);⁴¹

3. *sogornik*, der Bergholde (Berggenosse), colonus vinitor, nesvoboden užitni lastnik delca v gosposčinski gori in član domače gorske skupnosti, imenovane sogorščina (gorščina), ko je bil proti koncu novega veka imenoslovno izenačen z gornim mejašem.

OPOMBE

1. Beseda meja, -e ž., se rabi v slovenskih priredbah gorskih členov tudi v pomenu živa meja, die Hecke, saepes viva (čl. 10 Recljeve priredbe, čl. 9 Vagensberškega fragmenta, čl. 7 Kapscheve priredbe ter točki 7 in 18 Prekmurske priredbe), toda ta raba za pričujočo študijo ni prišla v poštev. — 2. Tak zarasel svet je bil res mnogokje med gornimi delci namesto žive meje (čl. 47 Recljeve priredbe, čl. 33 in 36 Kapscheve priredbe, čl. 18, 41 in 44 Labasserjeve priredbe itd.). — 3. Pleteršnik I 566 ima te-le pomene besede meja, -e ž.: 1. Die Grenze, 2. lebendiger Zaun, die Hecke, 3. das Gebüsch, das Gehölz, niederer Wald, der Hain. Vendar pa je Pleteršniku mejaš zgolj der Angrenzer, der Grenznachbar. Metod Dolenc se je Pleteršnikove razlage držal tudi pri opredeljevanju termina gorski mejaš. — 4. Gl. čl. 33 Kapscheve priredbe (Vinograde, meje, kolosek ali lefs Inu koshenine), čl. 42 priredbe, ki se hrani v Narodnem muzeju v Ljubljani [Prir. NIM] (nograde, Meje ali koshenize) in čl. 35 Soteske priredbe (Vinogradi, Meje ali koshenize). — 5. Čl. 18 Labasserjeve priredbe se glasi: »Ta 18. Articl. Vsi ofsobeneki, kir per Vuinogradih prebuaio imao vn is gore na femlo poiti. Kateri bo pak nehotl sturiti, s tem fe more kakor je nauada Deshelska hondlati, letu fe pak Ven Vsame, kadar bi meia ali gruntie bilj, od katerih be fe ftuira inu pravda da doiala. Aku fe pa Is eniga grunta, od kateriga fe ftuira inu pravda daje, en Vinograd fturi, taku more en Gorski Gosput fposnainem teh Meiascheu eno spodobno

Gorshino na taisti neloshiti«. — 6. Kadar gre za tak svet v delcu kakega sogornika, se nevinogradska zemljišča v gori pogostokrat nazivljejo gorščina, -e, ž. (čl. 20, 31, 49 in 50 G. b.). Pri priredbah člena 20 G. b. gre za srednje treh mest, na katerih je uporabljen izraz gorščina. V priredbi Andreja Reclja se glasi to mesto: »... Vun Vsetu, kadar bi ta gorshina hprauidni-mu Imeni raitala...«, a v Prir. NM: »... Ven je useta ta gorshena keder je k zhinshnemu Blagu postala«. — 7. Izraz vnanje osebe v pomenu extranei, Aussenseiter, se bere v besedilu čl. 49 priredbe, ki se hrani v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici [Prir. NUK] (sa meiasham moreio vnany kupiti). Za časa turških vpadov je bilo na slovenskem ozemlju mnogo opustelih vinogradov. Gospoščine so zelo rade sklepale emfitevitične pogodbe z vnanjiki svobodnega stanu, z duhovniki, plemiči, zlasti pa z meščani in tržani bližnjih mest in trgov. Da so na Štajerskem večino in jedro mejaštva tvorili meščanski mejaši, pričuje jasno kodifikacijska zgodovina G. b. — 8. Po Pleteršniku I 823 je omejek, -jka, m., der Ackerrain, der Rasenrain. Bartel navaja za besedo der Rain pomene: meja, omejek, rob. — 9. Termin omejaš se bere v dveh členih (31 in 41) Boštanjске priredbe. Obakrat gre za prisednike porotne (sodovske) mize. Boštanjška priredba je namreč iz kasnejše dobe, ko je termin mejaš že imel pomen sogornik. Gre torej za sogorniške sodovce. Vprašanje pa je, zakaj se ti sodovci ne nazivajo mejaši, temveč omejaši. Prejkone so boštanjski vinogradi ležali vsi na enem samem gospoščinskem omejku. Ne drži pa mnenje Metoda Dolenca, da je pomen termina omejaš sosed, der Anrainer, accola finitimus (Gorske bokve v izvorniku, prevodih in priredbah 1940, 215). Sosed se imenuje tudi v Boštanjski priredbi »bližnji mejaš« (čl. 50) ali kar mejaš (čl. 47). — 10. Vprašanje nesvobodnih vnanjikov, ki so bili podložniki tuje gospoščine, je načel pisec pričujoče študije v članku Aktivna in pasivna pravdna legitimacija po gorskem pravu, Pravnik 1959 (XIV), 37. — 11. Gre za dve vprašanji, prvič, ali ni bila mejašu, ki je bil podložnik druge gospoščine, po običajnem pravu natvezena ista poudsnost kakor domačim sogornikom, to se pravi tudi pasivna, ne le aktivna pravdna legitimacija, ki je veljala za svobodne vnanjike; drugič pa, koliko je vplivalo ime mejaš nesvobodnih dednih zakupnikov na poznejšo imenoslovno zenačenje termina mejaš s terminom sogornik. — 12. Metod Dolenc, Gorske bukve itd., 231. Pisatelj je označil za gotovo, da se je »oddajala gornina, če že ne povsod, pa vsaj v pretežni večini, v denarnem relutu, ne pa in natura«. — 13. Število meščanskih mejašev je bilo na Štajerskem zelo veliko. Odločno so se bojevali za pravico zakonodajnega sodelovanja pri G. b. Med vnanjiki je njim pripadala največja vloga. V Prekmurski priredbi (toč. 11) se mejaši gore nazivajo tudi »pošteno naprej hodeči ljudje«. — 14. Jakob Kelemina, GMS 1939 (XX), 284 je za Antonom Mellom opozoril na cenilni zapisnik Auerspergovih gospoščin Viltuš-Štatenberg iz leta 1542, v katerem se nazivljejo duhovni, plemiči in meščani »meine perggenossen«, sogorniki pa »pauernsleute«. Svobodni dedni zakupnik vinograda je Auerspergu veljal za »perggenossa« še eno leto pred potrditvijo G. b. — 15. Andrej Recelj je prevedel termin paumann v besedilu člena 51 G. b. z besedo gospodar, ki so jo rabili tudi drugi prireditelji vselej tako, da se jasno vidi, da ne gre za sogornike, temveč za vinogradnike vobče, torej za zborna ime, v kate-

rem so kajpada obseženi mejaši (gl. čl. 12 Vagensberškega fragmenta, čl. 40 Kapscheve priredbe in čl. 19 Prir. NM). Metod Dolenc (Gorske bukve itd. 198) je menil, da pomeni beseda paumann isto kot nemški »hold«. Jakob Kelemina, GMS 1939 (XX), 286/11, je dognal, da je bil izraz paumann sprva sinonim za termin dežman (furl. diessmanni) ali vazal, za oznako človeka, ki je imel od kakega gospoda zemljišče v zakupu. Teza Metoda Dolenca, da je bil paumann sogornik (perhold), torej ne drži. Gre za kolektivno ime vseh vinogradnikov v gori. — 16. Jakob Kelemina, n. d. 287. — 17. Isti, prav tam, 286/11. Pisatelj meni pravilno, da pri paumannu ne gre le za vinogradsko, ampak za splošno kmetijsko obdelavo. — 18. Prim. čl. 9, 19, 20, 23, 46, 51 Recljeve priredbe, čl. 8, 15, 22, 28, 33, 45, 46 Prir. NUK, čl. 9 Vagensberškega fragmenta, čl. 6, 14, 17, 26, 35, 36, 40 Kapscheve priredbe, čl. 16, 19, 20, 23, 29, 46, 47 Prir. NM. — 19. Tako reklo G. b. je včasih prevedeno tudi s priredjem »sleherni mejaš in sogornik« (čl. 13 in 14 Prir. NM). — 20. Metod Dolenc, Gorske bukve itd. 213. Reklo »Meäschen und Erbholden« je omenil pisatelj že v svojem prvem spisu, objavljenem v ČZN 1914, 41. — 21. Jakob Kelemina n. d. 285. Pisatelj je mislil, da so obstajale posebne viteške gorščine z lastnimi gorniki, ki so se imenovali »des schälten pergmaister«. Toda beseda Schild pomeni v tem rekle gorskega gospoda. — 22. O pojavu meščanskih gornikov gl. Metod Dolenc, Gorske bukve itd. 15 ter Milko Kos, Urbarji salzburske nadškofije 98. — 23. To je trdil Metod Dolenc, ČZN 1914, 43. — 24. Metod Dolenc, Gorske bukve itd. 19 sl. Deželni stanovi so v septembru 1541. leta vnovič poklicali zastopnike mest in trgov k posvetovanju. — 25. V prvi razred štejemo dva vira, ki sta nastala v zadnji petini XVI. stoletja, namreč priredbo Andreja Reclja iz 1582. leta in Priredbo NUK. — 26. Drugi razred tvorijo tri priredbe, ki so nastale v začetku XVII. stoletja, namreč Vagensberški fragment, Kapscheva priredba in Prir. NM. — 27. Prekmurska priredba rabi izraz mejaši v toč. 8, sogornike pa nazivlje za gazde (toč. 4 in 11). — 28. Metod Dolenc, Gorske bukve itd. 216. — 29. Isti, Slovenska ljudska sodišča v dobi od 16. do 18. stoletja (239. knjiga Rada Jugoslavenske akademije znan. in umjet. u Zagrebu 1930), 22. sl. — 30. Gl. člen 50 G. b. Bližnji mejaš je seveda tu sosed, der Anrainer. — 31. Od 52 členov G. b. je 27 takih, da zadevajo tako mejaše kot sogornike (čl. 7, 8, 10, 12—15, 18—21, 24, 25, 31—35, 38, 39, 41—43, 46, 47, 50, 51), vrhu tega se nanaša samo na mejaše, ne tudi na sogornike čl. 6 G. b. — 32. Metod Dolenc, Pravni izrazi v prevodih vinogorskega zakona, ČJKZ 1920, 72—91. — 33. Pisatelj pravi: »Iz prevodov vinogorskega zakona samega ni razbrati določene razlike med mejaši in sogorniki. Recelj in Prir. NUK rabita izraz mejaš sploh le v pomenu ad 1), tako tudi Kapsch. Sele v 18. stoletju stoji poleg sogornikov — mejaši. Po zapisnikih kostanjeviške opatije je razumeti pod sogorniki — nevoljnike, tlačane gorskega gospoda, mejaši pa so bili vinogradniki — posestniki, ki so spadali samo glede vinogradov v poudsnost gorskega gospoda. Posebne važnosti je, da najmlajši prevod sogornikov sploh več ne pozna (Slovensko cesarsko odločilo iz 1675. leta jih imenuje gormane, prim. Strekelj, ČZN I, 25)«. — 34. Metod Dolenc, Gorske bukve itd. 66 do 71. — 35. V tej opredelitvi sta dve napaki. Mejaš ni termin, ki bi pomenil soseda vobče, temveč pomeni le bližnjega (najbližjega) soseda, der Anrainer (čl.

47 in 50 G. b.). Potem pa v Boštanjski priredbi termin omejaš ni uporabljen v pomenu sosed, temveč obakrat (čl. 31 in 41) v pomenu sodovec, to se pravi sogornik. — 36. Vinogradnik vobče je vendar paumann, glej spredaj op. 15 in 17. Tudi ni vse odvisno od kriterija podsodnosti, temveč tudi od drugih momentov. Naposled je nevzdržna opredelitev, zgrajena na tezi, da imajo srednjeveške pravne ustanove dva pojmovna dela v sebi, katerih eden naj bi bil stvaren, drugi pa oseben. Vse te ustanove so kakor iz enega kova. Pisatelj je prezrl tudi glavno, da je bil mejaš svobodnjak. — 37. Ta opis je preširok. Gre za sogornika, ki je dosegel ime mejaš, ne pa »za ostale podložnike gorske palice«. — 38. Dobesedni prevod termina perkgnoss se glasi

sogornik. Perkgnoss je pomenil mejaša le neko obdobje pred kodifikacijo G. b. — 39. Čl. 47, 50 Recljeve priredbe, čl. 46, 49 Prir. NUK, čl. 30, 36, 39 Kapscheve priredbe, čl. 47, 50 Prir. NM, čl. 41, 42 Labasserjeve priredbe, čl. 42, 44, 46 Boštanjke priredbe, čl. 39, 40 Soteške priredbe. — 40. Uvod Prir. NM in čl. 14, dalje čl. 1, 16 Labasserjeve in Boštanjke priredbe. — 41. Stare priredbe sporadično, tako Recljeva čl. 47, Kapscheva čl. 1, Prir. NM čl. 9, poznejše priredbe pa redno: čl. 1, 9, 16, 18, 20, 25, 30, 41 Labasserjeve priredbe, čl. 1, 9, 17, 18, 19, 22, 44 Boštanjke priredbe, čl. 1, 6, 7, 14, 15, 16, 20, 22 Vagensberškega ekscerpta, čl. 8, 14, 15, 16, 17, 19, 24, 25, 29, 39 Soteške priredbe, slednjič gl. tudi toč. 8 Prekmurske priredbe.

FERDO SEIDL O SVOJEM ŽIVLJENJU IN DELU

V jubilejnem letu Seidlovega vzornika Charlesa Darvina priredil Marjan Mušič

Leta 1956 je šla skoraj neopazno mimo nas stoletnica rojstva profesorja Ferda Seidla, utemeljitelja modernega slovenskega prirodoslovja in poslednjega naravoslovskega polihistorja pri nas. Čas, ta sicer pravični sodnik, je bil zanj vendarle krivičen, zato sem se odločil, da opozorim nanj slovensko javnost in rešim pozabe moža, ki sem ga

pobljže poznal in spoštoval ne le kot bistroumnega in z obsežnim znanjem okrepljenega znanstvenika, marveč tudi kot plemenitega in za vse lépo zavzetega moža, svobodomsleca in rodoljuba.

Avtobiografijo je Seidl napisal v rodnem Novem mestu na pobudo prijatelja doktorja Pavla Grošlja in jo je datiral z dnevom svoje 82-letnice, z 10. marcem 1938. leta. Razmnožena je bila v tipkopisu v več izvodih, ki jih je poklonil svojim sorodnikom, prijateljem in znancom. Poleg tipkopisnega izvirnika, ki ga ima prireditelj avtobiografije in je služil pri objavi, ima med drugimi dva izvoda kopij Študijska knjižnica v Novem mestu, po enega pa Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter naravoslovčev nečak dr. J. Globevnik. Da bo ohranjen v čim večji meri njegov slog — l'homme, c'est le style —, podajam v celoti njegov tekst, ki bo takšen, kakršen je, v največji meri pripomogel k čim neposredneje očrtanemu profilu velikega pokojnika.

Ob prebiranju avtobiografije mora imeti bralec pred očmi, da jo je Seidl pisal na pragu smrti. Zato je razumljivo, da je ponekod marsikaj, kar se nam danes zdi manj važno, podrobneje obdelal, drugod pa, kjer bi želeli temeljitejši opis in razlago, to opustil ali pa celó povsem izpustil. Prav tako se mora bralec zavedati, da je bil tudi Seidl v vsem globoko zakoreninjen v svojem času. Njegov vzpon ni bil lahek, bil je ves čas spremljan z nevšečnostmi in ovirami, ki so se katerikrat zdele kar nepremagljive. Vživetiti se moramo v njegov položaj, ko se je znašel po odlično opravljenih visokošolskih študijah na meščanski šoli v Krškem ter se

Ferdo Seidl

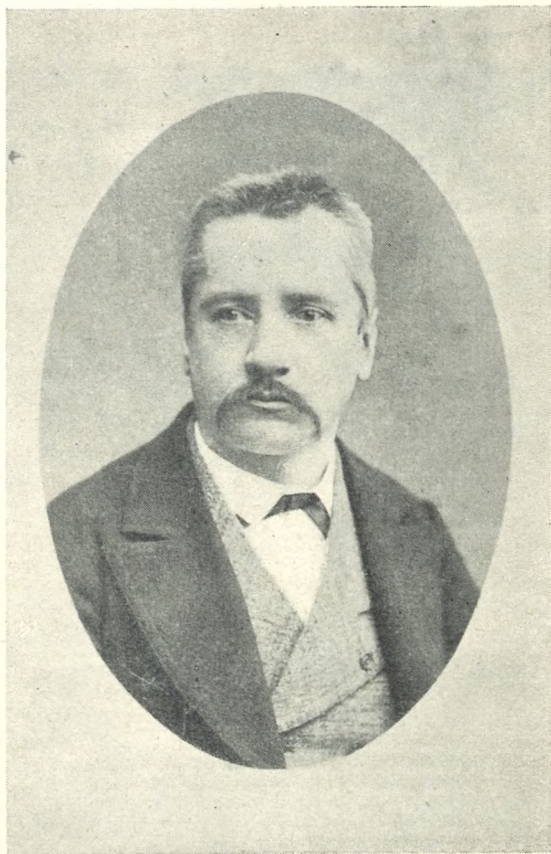
Pridoslovčeva mati Alojzija Seidl, rojena Kalčič

je kljub neprilikam in neugodnim perspektivam že tedaj krepko uveljavil s svojim tehtnim znanstvenim delom. Nič manj ni bila težavna pot, ki ga je končno dovedla v Gorico, kjer je prevzel mesto na realki po umrlem Franu Erjavcu. Njegova napredna, vsestranska naravoznanstvena usmeritev je naletela na odpor in negodovanje, saj je bil prvi pri nas, ki je goreče širil nova spoznanja v stroki in jih spretno presajal na domače tlo. Bil je pionir modernega prirodoznanstva, ki je bilo dotlej v pretežni meri deskriptivno in ni posegalo globlje v bistvena vprašanja gledé nastanka svetá in razvoja živih bitij. Pa tudi njegovo poslednje novomeško obdobje od leta 1915, ko se je umaknil pred grozečo vojno iz Gorice, do njegove smrti leta 1942, ko se je okupatorjev bes v vsej infernalnosti razmahnil, ni bilo brez stisk in nevšečnosti v vzdušju zastalega, takrat še močno provincialnega Novega mesta, ki mu kljub skromnim priznanjem ni moglo nuditi pogojev za njegovo vsestransko znanstveno udejstvovanje. Zato tudi v polni meri razumemo njegove izjave, ki bi se nepoučenemu zdele kot izjave samo-

hvale, le kot ginljive izpovedi človeka, ki se je kljub oviram dokopal do uglednega položaja in je bil hkraju deležen priznanja in skromnih počastitev.

Čeprav je težko ločiti Seidla človeka od znanstvenika, ker nam je drag v vsej celovitosti, se je vendarle Seidl kot znanstvenik povzpел na evropsko raven in je prejel za svoje neumorno znanstveno delo priznanja najuglednejših ustanov in strokovnih društev. Bil je med drugim dopisni član Slovenske in Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti, častni član Geografskega društva na univerzi v Beogradu, Geografskega društva na univerzi v Ljubljani, Muzejskega društva v Ljubljani, Prirodopisnega društva v Ljubljani, dalje častni član Hrvatskega prirodoslovnega društva v Zagrebu, dopisni član državnega zavoda za meteorologijo in geodinamiko na Dunaju in mnogoletni referent Akademije znanosti in umetnosti na Dunaju.

Po svojem svetovnem nazoru je Seidl pripadal tisti evropski inteligenci druge polovice XIX. in začetka XX. stol., ki si je na podlagi napredka prirodoslovnih ved ustva-

Pridoslovčev oče Ferdinand Seidl

mila svoj monistični svetovni nazor o enotnosti materije, energije in duševnosti. Nanj so odločilno vplivali Darwin in Spencer, Haeckel in Ostwald. Seidl tega nazora ni obdržal zase, ampak ga je širil tudi v poljudnoznanstvenih spisih, poudarjajoč pri tem njegovo neskladnost s cerkvenimi nazori, kar ga je privedlo v ostre konflikte. V tej veri v napredek naravoslovja kot ključ za napredek človeštva je naprednost, a tudi enostranost Seidlovih nazorov.

Po politični orientaciji je bil Seidl slovenski liberalec, ki je leta 1918 navdušeno pozdravil Jugoslavijo, a je zatem zastal v razvoju in se je trdovratno oklepal tega, kar je spoznal za pravilno v preteklosti. Tako moramo razumeti med drugim tudi njegov nekritični odnos do obdobja med obema vojnama in slavospeve dinastiji, ki so prišli do izraza tudi v avtobiografiji in so se okrepili prav v usodnih letih pred vojno, ko so se številni rodoljubi starega kova zatekali k utvaram, pričakujoč rešitve od tam, kjer je dejansko ni bilo moči pričakovati.

Seidl govori sicer o sociologiji ali kulturologiji kot posebni znanosti; vse njegovo gledanje na družbo je prežeto z liberalnim optimizmom in vero v napredek brez druž-

Prirodoslovčeva žena Pavlina Seidl, rojena Golč

benih pretresov, prav tako kakor pri njegovem vzorniku Spencerju. Seidl se pri tem ne zaveda težkih notranjih nasprotij, ki so posledica samega napredka naravoslovja brez ustreznih družbene preureditve, ne spozna teže družbenih konfliktov in ne najde pravega odnosa do problemov socializma. Vendar je v pogledu vzgojnega ideala Seidl v marsičem še vedno vzpodbuden. V mislih ima znanstveno in umetniško izobraženega človeka visokih etičnih kvalit. »Jedro izobražene osebnosti leži torej v družabno in socialno usmerjeni delavnosti.« In dalje: »Ideal izobraženega človeka je misleča, čustvujoča in hoteča osebnost, ki je premagala sebičnost (egoizem) in deluje v prid javnosti ali splošnosti.« Vse Seidlovo življenje in delovanje je bilo prežeto z visokimi etičnimi načeli, ki jih vsebuje ta, v »Moderni izobrazbi« podani ideal.

Kljub navedenim pomanjkljivostim pa se kaže Seidl toliko bolj kot napredno usmerjeni znanstvenik, ki je opravil svoje pionirsko delo temeljito in ga je razširil na vsa prirodoslovna področja. Bil je v pravem pomenu besede naravoznanstveni polihistor — tako ga je prvi označil njemu v marsičem sorodni Pavel Grošelj —, ki je umel razjasniti prav tako najtežje znanstvene probleme in jih tudi na poljuden način približati bralcu v klenem, sočnem jeziku. Njegovo delo je prežeto z ljubeznijo do domače grude in do lepotnih vrednot pokrajine, flore, favne, neba in vsega, kar zaznavamo v naravi.

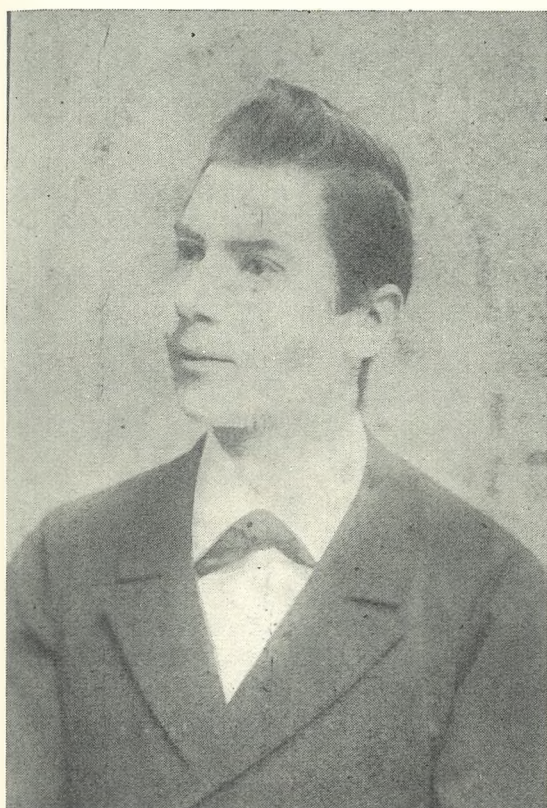
»Kje je tisti skrivnostni studenec, iz katerega je Seidl črpal svojo nenehavno vero in moč? Ena je misel vodnica, ki se odraža iz slehernega njegovega spisa in ki veže njegovo življenjsko delo v harmonično celoto: D o m o v i n a !

Štel ji je sončne in viharne dneve, pisal zakone njenim vetrovom, prisluhnil drgetu njenih zemeljskih grud, vzljubil je gozdove in cvetje njenih gora, stal ob bregovih pravadnih morij in gledal, kako je vstajala iz njihovih valov in se oblikovala v silnih, krčevitih zgibih — kot znanstvenik je povzdignil glas za njene pravične meje.

Kako skromno a resnično je sam označil svojo življenjsko vsebino v geslu, ki ga je postavil na čelo »Rastlinstvu naših Alp«:

*Spoznavaj domovino,
da jo prisrčneje vzljubiš!*

Naj bi njegov zgled dvigal mlado pokolenje k neminljivim idealom *resnice, plemenitosti in lepote!* (P. Grošelj).

Ferdo Seidl po prihodu v Gorico

SEIDL FERDINAND

Autobiografija

1. Predniki bratje iz Češke, Martin Seidl, stari oče.

Okoli leta 1800 so se izselili trije bratje iz rodbine Seidl iz češkega Črnega lesa in so odšli proti jugu iskat srečnejšo prihodnost. Prvi se je ustavil v štajerskem Grazu, drugi v Ljubljani in tretji — Martin po imenu — je šel proti Trstu.

Pa že v Postojni so ga opozarjali, da si lahko pridobi pri bližnjem Razdrtem željeno celotno kmetijsko posestvo s pritiklinami v last. Sprejel je priliko, kupil in se udomačil. V skorajšnji nemirni Napoleonovi dobi pa je začutil potrebo, da se vojni umakne; odselil se je in nastanil v Novem mestu na Dolenjskem. Tu si je pridobil hišo št. 39 (sedaj hiša s št. 10 ob Ljubljanski cesti). Temeljito si jo je obnovil in slednjič v zaključni kamen nad vežnimi vrati dal izklesati lastninski znak *M. S. 1833*, ki je ostal

Autobiografija je nastala na pobudo in željo, ki jo je podal g. dr. Grošelj Pavel, univ. profesor in urednik slovenskega naravoslovnega časopisa »Proteus«.

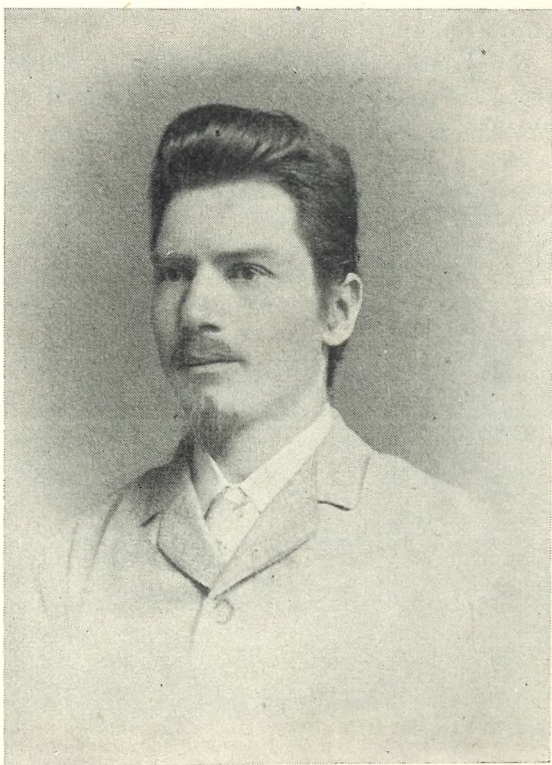
skozi več desetletij. Poleg veže v smeri proti Ljubljani je hiša imela povišano pritličje s stanovanjem, v smeri proti Glavnemu trgu pa pritlično prodajalno in se ondi stikala z večstoletno stavbo hotela Kokličevega. Hišo je krila streha iz skodel.¹

V celotnem pogledu je znašala pridobitev v Novem mestu in bila bratskemu beguncu na razpolago: obnovljena enodružinska hiša s kletjo in trgovskim prostorom ob glavni cesti in majhnim zelenjadnim vrtom za dvoriščem, nadalje velika orna njiva v Ločni v daljavi 2 km iz mesta, skedenj s kozolcem in malo njivico ob bližnjem robu malega Novega mesta. Lahko se je čutil zadovoljnega z lepo posestjo!

Žal je že leta 1836 strašna epidemija kolere izbruhnila po Evropi in je zajela tudi Novo mesto. Njena žrtev je postal tudi begunec Martin Seidl, steklar po poklicu, in z njim še njegova soproga Ahlin Marija. Zapustil je dva sinova in jedno hči, po krstnih imenih so to bili: Franc, Terezija in Ferdinand. Le-ta, najmlajši, je bil bodoči moj oče. Izgubil je starše kot otrok, ne da bi jih poznal, ko je imel šele dve leti.

2. Moj oče Ferdinand (1834—1882).

Za glavnega dediča po umrlem očetu je bil določen Ferdinand. V slovenskem Novem me-

Ferdo Seidl v Gorici

stu je zrastel kot Slovenec. Dovršil je osnovno šolo in nižje razrede gimnazije v Novem mestu in se potem uvedel v steklarsko trgovino in obrt v Mariboru. Potem se je pa za ta svoj življenjski poklic praktično izpopolnjeval po tedanjem običaju še v tujini kot potujoči rokodelski mladenič (Handwerksbursch). Ko se je naposled vrnil v Novo mesto, je nastopil dediščino po svojem očetu. Za življenjsko družico si je izbral mladenko Alojzijo Kalčičevo, ter se z njo poročil.

Rodbinsko ime Kalčič, Kaučič, Kavčič je med veljavnimi posestniki ob istrsko-notranjski meji precej pogosto. Umljivo je, da je Martin Seidl, ko se je selil iz Razdrtega v Novo mesto, bil dogovorjen s tistim Kalčičem, ki se je hotel istotako umakniti Napoleonovi vojski, da se skupno izselita s skupnim ciljem v Novo mesto. Ta Kalčič si je pridobil v Novem mestu večjo hišo; tisto, ki stoji nasproti hotela.²

Rodbinsko ime Seidl je precej razširjeno na Češkem. Nastale so tudi že podobno glaseče se spremembe (variate) imena: Seidler, Zeidler. Beseda je češkega izvora in pomenja isto, kar pri nas čebelar. Starejša češka oblika je *včedla* = čebela. Besedo Zeidler navaja tudi slovar Bartel-Janežič 1905 v pomenu čebelar na strani 859. Glasovna družba *dl* je za češki jezik značilna pomembnost. Nekaj zgledov je: divadlo (gledališče), midlo (milo), šidlo (šilo)...³

V zakonski dvojici Seidl-Kalčič se je rodilo šest otrok: poleg mene kot prvorojenca še en brat in štiri sestre.

Seidlova rojstna hiša v Novem mestu z zelo spremenjeno zunanjsčino (Foto M. Mušič)

Podoba je, da je češka kri očetova in slovenska materina v kombinaciji bila tista srečna okoliščina, ki mi je naklonila nadpovprečno delavnost duševno in ročno, pa tudi izredno žilavost telesa kljub šibkosti in slabotnosti, ki me je spremljala skozi vse življenje. Po prvotni odločitvi staršev bi bil jaz postal očetov naslednik v trgovini in vsi posesti. Vendar so dovolj zgodaj že spoznali, da mi bo primernejši duševni poklic, ki bi mu bila kos tudi povečana ročna spretnost. Moj mlajši brat pa je bil laže pridobljen za trgovino in gospodarstvo. In tako je prišlo, da je med bratoma odločila prirodna usposobljenost. V toplém hvaležnem spominu hranim jasno uvidevnost in blago voljo svojih sedaj že pokojnih staršev!

Kar se tiče kombinacije češke in slovenske krvi glede njene prednosti, je dokazano, da v dolgem in ozkem pasu, kjer se stikajo Slovani (češki, slovaški, poljski) z Nemci, in se v njem križajo oboje vrste krvi, je število veljavnejših znanstvenikov, pesnikov in drugih umetnikov odločno večje, kakor izven pasa. Izpričuje se torej jasno *prednost križanja*. V naši ožji domovini nimamo še podrobne preiskave vprašanja. Smem pa omeniti za zgled našega vrhujočega pesnika O. Župančiča, ki ima za starše: na tej strani Gorjancev dolenjsko mater, na drugi pa belokranjskega očeta. Drug, četudi skromnejši zgled nudi moja mnogoletna, vztrajna in uspešna delavnost večinoma poljudnoznanstvena na več poljih prirodoslovja. Spričo tega me imenuje univ. profesor dr. P. Grošelj polihistorja s pristavkom »zadnjega polihistorja«, ker so te vrste sposobniki redki. (Proteus 1936, str. 50). Deloval sem na polju geologije, seizmologije, meteorologije, botanike in kulturologije (sociologija).

Moj oče Ferdinand, rojen 9. aprila l. 1834, umrl 25. avgusta l. 1882, je bil nadnormalno visokega stasa, podolgastega bledega obraza z visokim strnim čelom, črnolas, moder mož, delaven, skrben gospodar, slovensko naroden, napredno misleč, nobeni strasti podvržen, visokošolski učeči se mladini naklonjen, torej plemenitega srca. L. 1866 je srečno prestal kolero, l. 1873 je ob težki odločitvi kupil hišo svojega trgovskega tekmeča na Glavnem trgu. (Tekmec je bil naslednik tistega treh bratov, ki se je ustavil v Ljubljani in je bil steklar.) Po splošnem vtisu vnanjosti je bil moj oče »lep mož«. Umrl je za šenom (Rotlauf erysipel). Fakultetno izobražen zdravnik ni bil navzoč; manj izobraženi »padar« je napačno presojal bolezen za »želodčni katar« in bolnik je podlegel.

Ferdo Seidl na starost

Lepo posmrtnico o umrlem je napisal tedanji notar dr. Poznik v Slov. Narodu (ali v Dol. Novicah??).⁴

Moja dobra mati je bila manjše postave, okroglega, dobrodušnega obraza, črnolasa, skrbna gospodinja, varčna, toplo vdana soprogu in družini. Kadar sem se kot visokošolski študent odpeljal v Gradec, nikoli ni opustila poseči mi ob slovesu v roko s pestjo srebrnih desetic »za male potrebe«. (Od očeta in sestre sem prejemal po 30 goldinarjev na mesec.) Moja nepozabno mila in dobra mati je umrla 5. oktobra l. 1905 zaradi želodčne bolezni v 69. letu svojega življenja, posvečenega svojemu možu in svojim otrokom.

V nad vse topli in iskreni hvaležnosti gojim svetel spomin na moja oba roditelja, ki sta se v medsebojni srčni nagnjenosti zakonsko združila in — četudi nevede — združila hkrati češko in slovensko naravo ter v zedinjenosti okrepčala in stopnjevala sposobnosti tako, da sem pridobil njun najboljši srčni dar na pot v življenje.

3. Ferdinand 1856 —⁵

a) *Dan mojega rojstva in njegov vpliv na nadaljnji razvoj osebnosti.*

Prišel sem na luč sveta dne 10. marca leta 1856. Telesce novorojenca je bilo sicer do-

zorelo, toda izredno slabotno. Zatorej so ga še isti dan nesli h krstu. To dejstvo krstni list točno omenja. Želeli so ga krstiti v skrbah, da šibko življenje ne ugasne, preden je rešena nedolžna dušica.

Dejansko je otrok ostal pri življenju, doživel je celo osemdeset in šest let — toda šibkost telesa je ostala.⁶ Drobní mladenič je prišel celo k vojaškemu naboru. Vojaški zdravnik je proglasil nesposobnost za vojaško službo in nejevoljen vzkliknil: »Ein Spatz!«, tolikanj ozek in šibek je bil moj prsni koš. Leta 1903 sem se na Dunaju predstavil šefu nekega znanstvenega zavoda (Zentralanstalt f. Meteorol. u. Geodynamik), pa mi je v prijaznem obgovoru pripomnil, da si me ni predstavljal toli mladega! Odgovoril sem gospodu: »To je napaka, ki se dan za dnevom manjša!« Še kot 70-letnik sem imel prožno, hitro hojo. In kot 80-letnik imam še goste črne lase na lobanji in rdeča, gladka, ne nagubana lica! Običajna starostna bolezen, imenovana poapnenje žil (arterioskleroza), se je pri meni pojavila pri štiridesetih letih kakor pri drugih moških okoli l. 1900 s krepkimi bolečinami v možganih in vsem truplu; toda dva poglavitna oroda (organa): srce in želodec delujeta še v 80-letniku povoljno spričo rednega življenja.

Najbolj pa iznenadeja, da je moja duševna delavnost neokrnjena ostala toliko, da sem še leta 1935 ob 80-letnici objavil tehtno in uspešno originalno znanstveno študijo o »Dinarskogorskem fenu« (124 strani, velika 8°). Že l. 1903 me je visoka Akademija znanosti in umetnosti v Zagrebu počastila sprejemši me med dopisujoče člane. In enaka visoka Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, ustanovljena l. 1940, mi je tudi naklonila čast dopisnega članstva. Visoko ugledni univ. profesor dr. Pavel Grošelj (umrl 26. januarja 1940) me je počastil z nazivom »polihistor«,

Hiša v Novem mestu, v kateri je umrl Ferdo Seidl. Na oknu njegove študijske sobe v nadstropju je skromna meteorološka naprava

ker sem v želji, da pobudim slovenske višje inteligenčne kroge za moderno prirodnoznanstvo, objavil vneto študije o domačih tleh in razmerah iz petih panog (geologija, seizmologija, meteorologija, botanika in sociologija ali kulturologija, kakor že omenjeno).

To živahno delovanje je umljivo, ako upoštevamo, da so možgani pri rojstvu človeka še povsem nedovršeni. Možganske stanice (ganglijske) so sicer že vse v lobanji na svojem mestu in v polnem številu, toda niso še spojene med seboj in s telesom, zlasti njih medsebojna zveza (asociacija), ki šele otvarja bogato sposobnost duševno delujočega človeka, se izdela šele nekaj časa po rojstvu, v že krepkeje zgrajenem telesu. Tako se pripeti, da miselni stroj (Gedankenfabrik), celó duševnega velikana utegne bivati v šibkem telesu.

b) *Moje šolanje: osnovna šola, gimnazija, univerza. Smrt očetova.*

Osnovno šolo in gimnazijo sem dovršil v najstih letih 1863—1874 v Novem mestu. Po vsakoletnem uspehu sem bil ali odličnjak ali vsaj med prvimi ugodnjaki. L. 1866 sem bil hudo bolan. Na šolskem izletu sem opazil krasnega kačjega pastirja. Hotel sem ga kar z roko ujeti. Pri tem pa sem padel v potok. Sledila je huda, dolga bolezen, ki me je jako oslabila in kar za vsa leta.

Zaradi tega sem zaostal v telesnem razvoju. Bil sem med vsemi otroki svojih staršev edini šibki.

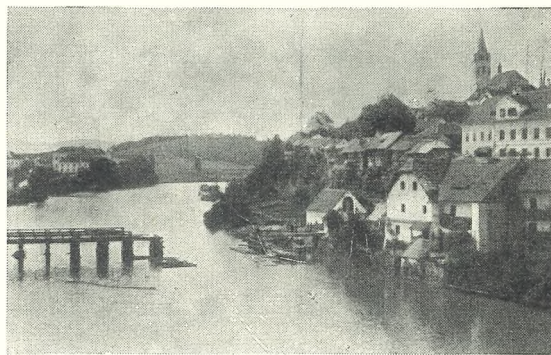
Med najzgodnejšimi spomini mi lebdi pred očmi prihod ljubljanskega društva Sokola, ki je posetil Novo mesto leta 1865, da se udeleži 500-letne svečanosti ustanovitve mesta.

Živahno me je kakor vso tedanjo gimnazijsko mladino zajela slovenska narodna misel leta 1868, ko je prihajal iz Trsta šaljivi list »Jurij s pušo« med nas.

Novomeški trg v semanjem vrvežu leta 1898

(Foto K. Clarici)

Novo mesto l. 1899 o priliki rušenja starega lesenega mostu
(Foto K. Clarici)

Na višji gimnaziji sem se dobro zavedal višje stopnje izobrazbe, ki jo šola podaja. Najjačji dojem med vsemi, ki jih je osmero gimnazijskih let zasadilo v mojo zavest, je bila tista ura, ko nam je šestošolcem profesor dr. A. Böhm razlagal Kantovo in Laplaceovo teorijo o razvoju našega sončnega sestava po fizikalnih silah snovi same.⁷ Ves razred je napeto poslušal. Tudi jaz sem bil ves prevzet po veličastni sliki, ki jo je profesorjeva beseda razgrinjala pred nami. To je bil najmočnejši in najlepši doživljaj moje gimnazijske dobe. Nadaljevanja, žal, ni bilo! Zabrani so ga gg. v frančiškanskem samostanu, ko jim je zadevo nekdo izmed nas učenec izbrbral. Nekaj let kasneje pa je že bila Kantova in Laplaceova teorija sprejeta v učno knjigo za srednje šole geologije na Dunaju in v vsej državi. Prikupna, dobro podprta teorija si je torej po svoji bistrosti nepremagljivo pridobila priznanje!

L. 1874 sem dovršil osmi razred na gimnaziji in pridobil maturitetno spričevalo s častnim pristavkom »z odliko«.

Še isto leto sem vstopil na univerzo v Grazu in se v oktobru vpisal v prirodopisno skupino filozofske fakultete za študij prirodopisa kot glavnega predmeta in matematiko in fiziko za stranska predmeta. Doba mojih študij je bila med učenjaki doba vroče borbe za znamenito Darwinovo teorijo o pokolenju živih bitij, ki ji je bil med Nemci ognjevit zagovornik univ. prof. E. Haeckel, in je postala klasična doba zanjo. Vsa biologija se je obogatila na novi podlagi. Pa tudi mineralogija in petrografija in geologija so se preosnovale, razširile in poglobile. Vneto sem sledil razvoju znanosti. Čas sem brez vrzeli izrabljjal. Ves dan sem imel zaseden: če ni bilo predavanja profesorjev to ali ono uro, sem jo uporabil po svoji prizadevnosti v biblioteki: ali univerzitetni ali joanejski — od 8. ure zjutraj do 8. ure zve-

Južno pročelje Novega mesta okrog leta 1920
(Po razglednici)

čer. Še ob nedeljah sem se zaposlil predpolodne v muzejih in inštitutih. Moje šibko telo ni odolevalo tolikemu naporu. Če so možgani zasegli dovoljno množino krvi za njih duševno delo, je pa želodec ni dobil za svoje delo: za prebavljanje. Obolel sem zatorej na želodcu. Podaljšati sem zato moral svojo študijsko dobo. Vendar sem se oglasil za profesorsko preizkušnjo. Opravil sem predpisane domače in tudi klavzurske pismene izdelke z izredno dobrim uspehom in pristopil l. 1880 še k ustnim preizkušnjam. Uspeh je bil tu. Veselo ganjen koj po preizkušnji sem pohitel na brzojavni urad v Grazu in sporočil na naslov staršev v Novo mesto besede: Preizkušnjo pravkar prestal briljantno!

V sledečih dneh so gg. izprašujoči profesorji prispevali vsak s svojim zapisnikom o preizkušnji v univerzitetno pisarno. Iz prispevkov je nastajalo celotno spričevalo. Tedaj so govorili v tej pisarni, da se redkokedaj pišejo tako lepo profesorska spričevala, kakor je bilo moje.

Moja staršem poslana brzojavka se je kmalu razvedela tudi po Novem mestu. Ker pa ni bilo obvestila v uradni Laibacher Zeitung, ga direktor novomeške gimnazije, Fischer po imenu, ni verjel in je odkrito izjavljal, da ni resnična, dokler ni uradna pot vendarle po nekoliko dneh in tednih došla. (Fischer je bil nasprotnik Novega mesta in je delal na to, da mu gimnazija odpade.)⁸

c) *Učitelj na meščanski šoli v Krškem, suplent na realki v Gorici ob Soči.*

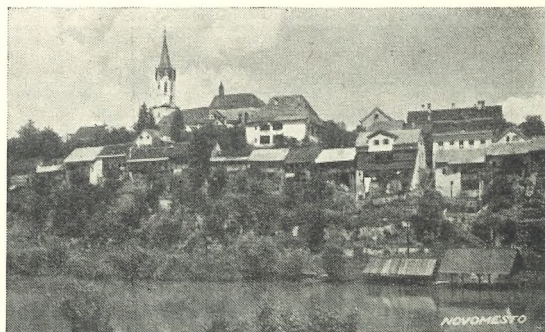
Po bridki smrti očetovi in spričo zasedenih vseh dosegljivih suplentur na srednjih šolah mi je zasijal kar vesel žarek, ko je bila razpisana služba na meščanski šoli v Krškem za mojo učno skupino predmetov. Priglasil sem se, ugodna rešitev je kmalu došla, predstavil sem se osebno ob koncu oktobra 1882. Služboval sem ondi do febr. 1887.

Skrbno sem se uvajal v svoje dolžnosti, porabil sem priliko, da sem spoznal metodiko takrat že moderno (l. 1878) preosnovane osnovne šole. Oboje mi je kasneje na srednji šoli v Gorici ob Soči jako v prid hodilo. Vmes sem vendarle porabil vsako priliko, da se oglasim v Ljubljani pri deželnem šolskem svetu za morebitni prestop na srednjo šolo. Nekoč mi je ob taki moji želji odgovoril deželni šolski nadzornik g. Smolej z besedami — seveda v nemškem jeziku —: »Čimdalje delujete na meščanski šoli, tem bolj nerabljivi ste za srednjo šolo.« Gospod nadzornik je menda zgolj sebe imel v mislih; o njem se je širila govorica, da je pri profesorski preizkušnji padel in šele ob ponovitvi uspel. Moje profesorsko spričevalo prikazuje vendarle tolikanj obsežnejše in trdneje utemeljeno strokovno znanje, da ga moja krška leta ne izbrišejo, kakor goba izbriše tablo.

Moje profesorsko spričevalo jamči visoko mero znanja, ki je pri profesorskih kandidatih redkost, a je za meščansko šolo neuporabno; na drugi strani pa prihaja moderna učna metoda meščanskih in osnovnih šol meni v prid, pa bi došla vsem mladim profesorjem in suplentom tudi v prid, a sem je deležen samo jaz. Z njo je pridobila moja uporabnost za gimnazijo, a sedanja gimnazija oz. realka je izgubila moje sodelovanje. Premestitev na gimnazijo bi višjim razredom vrnila izredno usposobljenega strokovnjaka, a ta bi v nižjih razredih zasigural učni uspeh, ker bi se naslanjal na metode osnovne šole.

Moja želja, ki me je privedla k dež. šol. nadzorniku, je bila potemtakem povsem upravičena, nazor g. dež. šol. nadzornika Smoleja, neugoden šoli in meni, pa je bil nesprejemljiv.

Porabil sem v Krškem še priliko, da si razširim učno usposobljenost za slovenščino kot učni jezik. Pridobil sem si to usposob-

Južno pročelje Novega mesta okrog leta 1920
(Po razglednici)

Pogled na Gorico pred prvo svetovno vojno

ljenost s preizkušnjo pri svetovno znanem učenjaku Fr. Miklošiču na Dunaju s spričevalom dne 27. februarja 1885.

Opravljal sem svojo službo v Krškem dalje v nespremenjeni marljivosti prav tako v učni sobi kakor v dvorani za učila.

Mil slučaj je naklonil, da sem v krški šolski palači srečal tudi učiteljico, ki je bila kljub vsej svoji visoki izobrazbi zvesta domačemu gospodinjstvu. Najini življenjski poti sta se kasneje zbližali in postala sva si mož in žena.

Nenadoma pride nekega dne dopisnica, ki jo je poslal na moj naslov v svoji izredni naklonjenosti gospod deželni šolski nadzornik dr. Zindler v Grazu.⁹ Dopisnica poroča, da je profesor Fr. Erjavec nenadoma umrl, in dobrohotno opozarja, naj se takoj prijavim pri direkciji realke v Gorici za suplenturo.

Gospod deželni šolski nadzornik dr. Zindler je bil svoj čas direktor v Novem mestu in jaz sem bil srečen, da sem bil njegov učenec prav v predmetih, ki so mi bili najljubši: v matematiki in fiziki — prirodopis je bil v rokah drugega profesorja. Ko sem bil probekandidat v Grazu, je g. dr. Zindler posetil tudi gimnazijo, kjer sem slučajno imel pouk v računstvu. Začudil se je, ko sem poučeval prav po njegovem načinu. To ga je menda

Pogled na Krško leta 1928. V sredini je »šolska palača«, v kateri je poučeval mladi Ferdo Seidl (Po razglednici)

spomnilo, da me je dobrohotno opozoril na suplenturo po umrlem prof. Erjavcu.

Priglasil sem se direkciji realke v Gorici brez odloga in bil sprejet.

Ob poslavljanju s Krškega je bila poglavitna oseba moj ravnatelj na meščanski šoli g. Lapajne Ivan, odličen šolnik, ustvarjalen v šolski književnosti, neumorno delaven mož, rodoljuben, napreden, gospodarski buditelj in ustvarjalec, pravi narodni apostol. Nepozaben mi je, hvaležen sem mu: Slava njegovemu spominu in spominu na njegovo milo, zvesto soprogo!! Od njegovih sinov je dosegel dr. Stanko odlično mesto univerzitetnega profesorja v Ljubljani, torej na slovenski univerzi, ki je bila očetov ideal.

d) Suplent in profesor v Gorici 1887—1915.

V Gorici sem služboval ves poletni semester kot suplent, potem je učno mesto praviloma bilo razpisano za definitivno namestitev. Oglasilo se je 45 prosilcev. Zmagal sem v ministrstvu na Dunaju po dobrohotnem posredovanju mojega bivšega učitelja na gimnaziji v Novem mestu, tedaj (l. 1887) državnega poslanca Fr. Šukljeta in bil torej imenovan za trajno profesuro na realki v Gorici. Imam prijetno zavest, da sem pa vodilno sodeloval pri volitvi, ko sem prišel iz Krškega v Novo mesto, da organiziram agitacijo za volitve Fr. Šukljeta v vsem volilnem okraju, ki je segal od Bele Krajine do Višnje gore. V Krškem sem dobil v ta namen dopust. Sprva je posredovanje posl. Šukljeta zadelo na ugovor, češ v ministrstvo je došlo poročilo, da je Seidl »rdeč socialdemokrat«. Šukljetu je bilo lahko zavriniti to črno intrigo.

Po počitnicah sem se vračal dobre volje v Gorico na realko. V profesorskem zboru so bili Slovenci: katehet dr. Zorn in pa Berbuč, Čebular, Plohl in jaz; dva profesorja sta bila Italijana, ostali pa Nemci; direktor je bil Schreiber, strog pa takten Nemeč.

Vsa leta sem poučeval v 7. razredu mineralogijo in geologijo, poleg tega v I. in II.

razredu prirodopis, in kar je še bilo treba računstva v III. in IV. razredu. Oskrboval sem tudi še prirodopisno zbirko v dveh sobah.

Kot naravoznanec sem prepotoval vso deželo Goriško-Gradiščansko in jo proučeval botaniško in geološko in kolikor moči tudi zoološko. Stopil sem rad v stik zlasti s slovenskimi domačini. Ljudje so se čudili, kako na prostem razgledujem in popisujem kameenje in sedaj pa sedaj tudi s seboj vzamem v nahrbtnik. Pri javnih predavanjih v Gorici pa sem obrazložil, kako je njih dežela zgrajena. Pa tudi jaz sem rad poslušal domačine, kako so modro umevali življenje in socialne ter politične razmere. Narodna zavednost se je ob pozivih umnih klicarjev (dr. Anton Gregorčič, Andrej Gaberšček, prof. Berbuč, Simon Gregorčič, dr. Gruntar, dr. Tuma i. dr.) silno probudila. Število učencev, ki so prihajali iz Soške, Idrijske, Vipavske doline in s Krasa je hitro rastlo in naraslo do absolutne večine v goriški realni zlasti v višjih razredih.

Prve počitnice med zimskim in poletnim semestrom so bile posvečene poroki z mojo iskreno ljubljeno zaročenko; to je bilo dne 11. februarja 1888 predpoldne. Popoldne sva se v živi sreči odpeljala od doma njenih staršev v Ljubljani proti najinemu skupnemu novemu domu v Gorici.

Potem nama je pomlad v goriški bližnji okolici nudila novih užitkov. Moja mlada soproga je imela zanimanje za cvetoče rastline, ki so v sončni pomladi prihajale — vse

njej nove oblike iz južne mediteranske flore. Tudi še v poletju sva rada hodila, da spoznavava deber, v kateri teče Soča med Solkanom in Pevmo, in je v njej zasejala semena alpskih rastlin z gornjega toka reke [sc. Soče].

Plesna veselica v goriški Čitalnici naju je seznanila z mlado slovensko družbo.

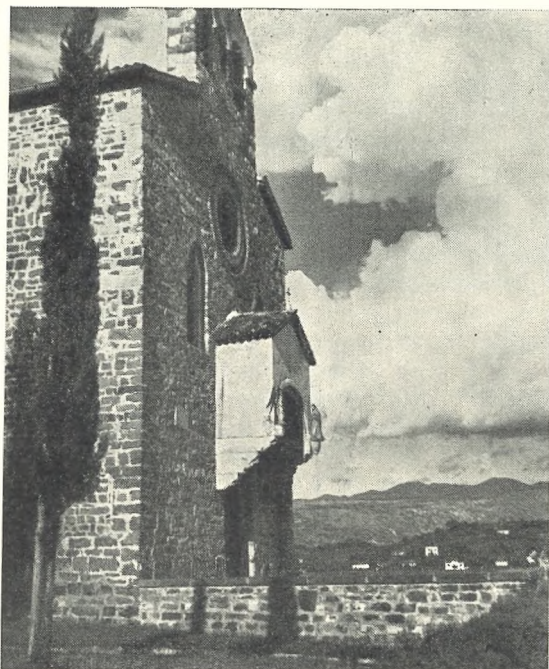
V sledečih letih sem pri svojih obsežnejših izletih prišel v stik z botanikom prof. Pospichalom, ki je prihajal iz Trsta in spopolnjeval svoje znanje goriške flore.

Na krasno velikonočno nedeljo l. 1895 smo doživeli katastrofalen potres, ki je v Ljubljani rušil ali močno poškodoval hiše ob 11^h 16^m v noči 14. aprila. Strašni potresni trepeti tal so še v oddaljeni Gorici budili speče in večino napeljali iz hiš na varne večje trge. Potresni sunki so se še dolgo ponavljali na večjem ali manjšem prostoru.

Akademija znanosti in umetnosti na Dunaju se je odločila, da ustanovi organizirano opazovanje in proučevanje potresov po vsej državi. Razdelila jo je na potresne pokrajine in le-te poverila vsako svojemu referentu, da ustanovi mrežo opazovalcev, ki naj poročila o potresih njihovega bivališča pošiljajo vsak svojemu referentu. Le-ti jih zberejo in uredijo in pošljejo skupna celotna poročila za vsakoletno objavo pri Akademiji. Referat za Kranjsko in Goriško-Gradiščansko je Akademija poverila meni in jaz sem za poročevalce poprosil večinoma učitelje osnovnih šol, ki so vobče po svoji izobrazbi najbolj poklicani za pomoč v znanstvenem vpra-

Gorica z okoljem pred prvo svetovno vojno

Motiv z Goriškega gradu (Foto M. Mušič 1940)

šanju. Na stotine in stotine pozitivnih in negativnih poročil mi priča, da se nisem varal v pričakovanju pomoči učiteljstva. Hvala mu tisočera!

Ko sem bil l. 1903 na Dunaju kot udeležnik kongresa geologov iz vseh delov sveta, sem imel priliko predstaviti se predsedniku potresne komisije v Akademiji, univ. prof. Moisisowiczu. Častno mi je bilo, ko me je visoki gospod sprejel z besedami: »O, unser bester Landesreferent!«

e) *Doma v stanovanju.*

Po dovršenem šolskem delu sem navadno hitel domov (Via Vetturini 11, II. nadstr.).

Doma je gospodinjala moja štedljiva, skrbna, večča, skromna soproga sama ob pomoči postrežnice. Stanovanje je bilo izredno zadovoljivo. Na razpolago sva imela stanovanje mojega prednika v šoli, prof. Erjavca, in ga najela zase. (Vstopna soba, sprejemna soba, spalnica, moja študijska soba, obednica, soba za goste, mal odprt hodnik; sončne tri strani. Za stalno strežnico žal ni bilo sobe. Soproga se je morala zadovoljiti z zunanjo strežnico.

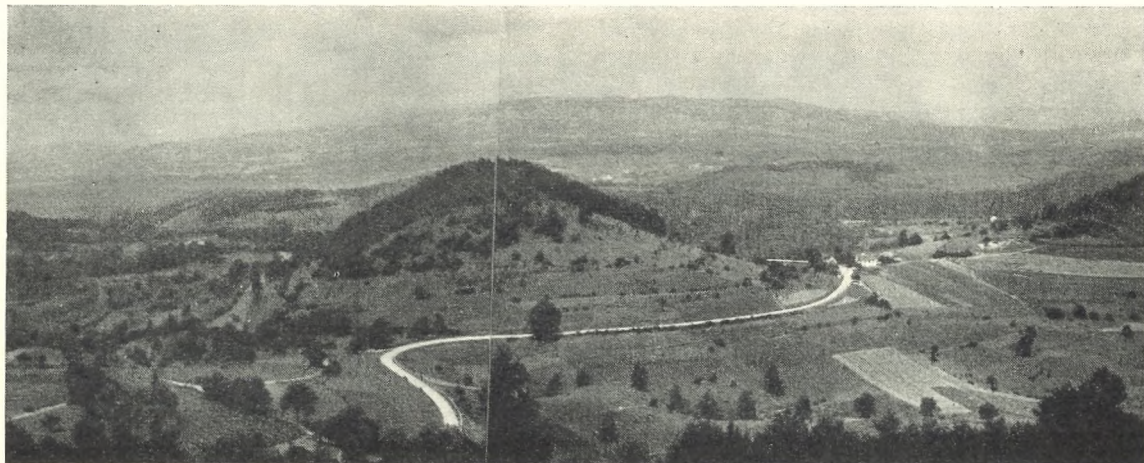
Po skončanih gospodinjstkih opravkih je imela soproga na razpolago klavir in gosli, svojo leposlovno knjižnico s slovanskimi in nemškimi knjigami, časopisi in časniki. Ob ugodnih prilikah sva šla na sprehod s postranskim namenom, spoznavanja flore. Seveda sva napravila tudi nastopni poset pri direktorju in kolegih.

Ob prilikah sva se poslužila železnice ali voza.

Leta 1891, na dan 4. aprila, naju je sreča oradostila z rojstvom sinčka, čvrstega nadnavadno! Porod je bil težak, zdravniške pomoči potreben. Po zanikrnosti zdravnika (ginekologa!) in babice je otrok zbolel (zaradi zaprtja črevesa) in 17. aprila umrl. Bridka izguba! Mlada mamica hudo prizadeta, dolgo bolna, po zdravniku nemilo oplášena, ponovitev odsvetovana.

f) *Upokojitev — Slovo od Gorice — Preselitev v Novo mesto.*

Ob mojih jesenskih posetih po lepi deželi ob modrozeleni Soči sem leta 1914 opazil,

Pogled z Gorjancev proti Novemu mestu. Na desni ob cesti je gostilna »Pri Zajcu«, kjer je bila na Seidlovo pobudo vzdana spominska plošča Janezu Trdini in je bilo sklenjeno, da se poimenuje vrh Gorjancev, sv. Jera, v Trdinov vrh.

(Foto dr. Drago Mušič 1921)

da nastajajo pri Tolminu vojaške obrambne naprave: strelski jarki i. dr. Bilo je očitno, da se pripravlja vojna. Seštel sem službena leta in opazil, da so blizu polnemu številu službenih let za upokojitev. Vložil sem torej prošnjo na učno ministrstvo za upokojitev in jo dosegel.

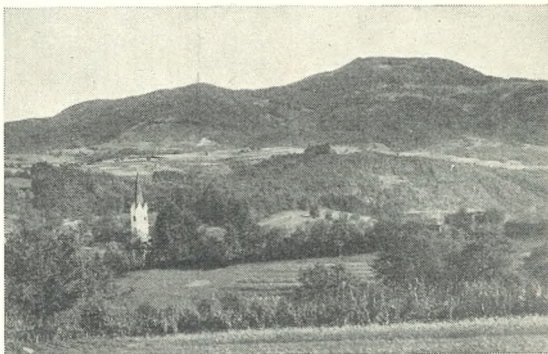
Težko je bilo zapuščati prijazno, prebujeno Gorico, toda razmere so to zahtevale. Sredi meseca aprila l. 1915 sem se s soprogo in pohištvom preselil v rojstni kraj Novo mesto in dobil stanovanje v hiši moje sestre Marije. Meseca maja l. 1915 je v istini Italija stopila v vojno zoper staro monarhijo Avstrijo. Ob priliki upokojitve sem prejel po cesarjevi odločitvi visok naslov »vladni svetnik«, ki je za profesorja VII. činovnega razreda veljal za visoko odlikovanje. Moji kolegi, ki so se selili iz Gorice šele po italijanski napovedi vojne so bežali iz Gorice ob burnem direndaju, ko že ni bilo voz na razpolago in so bile ceste gosto zasedene.

Stanovanje v Novem mestu je bilo v sicer stari, toda vrlo dobro v renesančnem slogu obnovljeni hiši.¹⁰ Toda v hiši je bila gostilna in špecerijska trgovina nasproti živahnemu hotelu; obednica in kuhinja pa pod streho! Same neugodnosti in pa hrušč in trušč. Sobe skozi vse leto brez sonca! Stanarina prav znatna.

g) Upokojenec med vojno. Trdinov vrh. Potres v Brežicah. Jugoslavija.

Med svetovno vojno 1914—1918 sem z drugimi rojaki vred težko pričakoval srečnega konca. In s pomočjo Amerike je prišel. Avstrijski cesar Karol, naslednik ta čas umrlega Franca Jožefa, je spoznal konec cesarstva in osvoboditev narodov slovanskih iz »ječe narodov«. V Novem mestu smo se strnili pod vodstvom župana Rozmana vsi meščani v dolg sprevod in z veselimi kriki šli pred glavarstveno palačo. G. glavar Vončina je bil slučajno z otroci na balkonu. Dopustil je vzklike množice. Vrnili smo se. Župan Rozman je združil okoli sebe ugledne meščane in se poslovil z »adijo, Korel, živela Srbija! Živelo Novo mesto, ne več Rudolfovo!« Zvečer je bila veselica v Narodnem domu s programom: veselje brez konca, petje, govori, ples!

Oživela so narodna društva in kmalu sem z ozirom na moje narodno mišljenje in delavnost imel obilico narodnih (nacionalnih) poslov: predsednik Narodnega doma, Narodnega sveta, Ciril-Methodove družbe, Jugoslovanske matice, Slov. planinskega društva. Ker izpočetka še ni bilo ne denarja, ne tiskarne, sem bil obratno fabrikant pla-

Gorjansko Podgorje s Hrušico, v ozadju Trdinov vrh
(Po razglednici)

katov in njih raznašalec.¹¹ Razširila se je želja, da bi se priljubljenemu Janezu Trdini postavil spomenik ob cesti na prevalu Gorjancev od novomeške na metliško stran. Temu nasproti sem izprožil misel, naj bi se glavni vrh Gorjancev preimenoval v Trdinov vrh, kar bo vidnejši, častnejši in trajnejši, predvsem pa cenejši spomenik. Sklical sem v ta namen v imenu SPD narodni shod h gostilni pri »Zajcu« nasproti orožniške postojanke Vinja vas. Prišlo je neizmerno ljudstva, tudi mnogo Novomeščanov. Govorili so poleg sklicatelja Seidla profesor Wester in predavateljica Marta Mušič. Vse je glasovalo za predlog. Poslali smo tudi vdano brzojavko kralju. Drugi dan sem poslal predlog in prošnjo za odobritev preimenovanja notranjemu ministrstvu v Beograd. Prošnja je uspela in tudi ljudstvo se je hitro privadilo novemu imenu. Trdina ima sedaj spomenik, ki je cenejši kakor vsak izklesani, pa vidnejši v daljavo še tem bolje in trajen za vse čase.

Prišli so medtem mirnejši časi. Na izletih v okolico Novega mesta sem proučeval geo-

Gracarjev turn z Gorjanci v ozadju
(Foto dr. Drago Mušič 1950)

Motiv z gorjanskih košenic (Foto dr. Drago Mušič 1931)

loško sestavo. Nekaj let sem tudi po nalogu deželnega predsedstva poučeval na gimnaziji v rojstnem kraju in pa na trgovski šoli. Neizmerno mi je bilo drago poučevati v slovenskem jeziku.

Leta 1914 se je pripetil katastrofalen potres pri Brežicah ob Savi. Proučil sem ga v sodelovanju s potresnim referentom za Štajersko, univ. profesorjem Heritschem. Akademija znanosti in umetnosti na Dunaju je priobčila skupno razpravo. Kot potresni referent za akademijo sem deloval 20 let in priobčeval v letnih poročilih akademije svoja poročila. Predsedstvo akademije mi je za uspešno in nesebično delovanje izreklo »najpopolnejše priznanje in najtoplejše zahvalo.«

Minila je svetovna vojna in osrečila nas je neizmerno kot njen uspeh Jugoslavija, naša prava, naša tisočletje zahrepenena domovina, ki je združila Srbe, Hrvate in Slovence, žal izvzemši Trst in Gorico, pod kraljevsko krono karadjordjeviško s kraljem Petrom, po bolezni oslabiljenim, in čvrstim vrlim kraljevičem Aleksandrom na čelu. Dan 1. decembra leta 1918, ko se je ta zgodovinska odločitev dogodila, je bil v političnem oziru najsrečnejši za Slovence. Tudi jaz sem se tega zgodovinskega dogodka zavedal in ga imam v spominu za najsrečnejšega v političnem življenju.

V svetli jugoslavijski dobi sem dosegel svoje 70. življenjsko leto na dan 10. III. 1926 in ga z mojimi prijatelji slavil. Prejel sem nenadejano število pismenih in brzojavnih čestitk, namreč 120. Dosegel sem tudi svojo 80-letnico in doživel zopet 120 pismenih in brzojavnih čestitk na dan 10. marca 1936 in slavnostni sestanek novomeških in vnanjih čestilcev v veliki polni dvorani. Srečen sem bil nadvse tolikih čestilcev in spoznal živo in dejansko nadvse lepi uspeh mojega domoznanskega literarnega delovanja. Sto in dvajset! In to samo najzavednejših iz višjih in najvišjih kulturnih krogov! Srečen, nadvse srečen sem bil in trajno srečno živim ob spominu nad tolikim priznanim uspelim kulturnim delom med mojimi rojaki!

h) Znanstveno pisateljsko delo.¹²

Ko sem prišel iz univerznega mesta, kjer sem doživel klasično dobo modernega prirodoznanstva (Darwin-Haeckel, Lamark...) mi je stopila pred oči slovenska revščina v prirodoznanstveni literaturi. Spoznal sem, da se tudi Slovenci ne moremo več zadovoljiti s preprostim, četudi odlično pogojenim popisovanjem domačih in tujih živali, koristnih in škodljivih rastlin.

Izbral sem si Kamniške ali Savinjske Alpe za vzgled male skupine visokogorja, ki pa posega iz temne, davne geološke minulosti v sedanost z vsemi svojimi snovmi, položaji in oblikami, javljajoč svojo pestro geološko zgodovino milijonsko letnih dob.

Slovenska Matica v Ljubljani, ki je bila pripravljena knjigo založiti z vsemi predloženimi podobami, je izročila tisk goriški tiskarni A. Gabrščekovi v Gorici in jaz sem bil voljan izvršiti tudi nakloniti vso pozornost. Knjiga je izšla pod naslovom »Kamniške in Savinjske Alpe«, njih zgradba in njih lice, poljuden geološki in krajinski opis z geslom: saxa loquuntur, v dveh polovicah

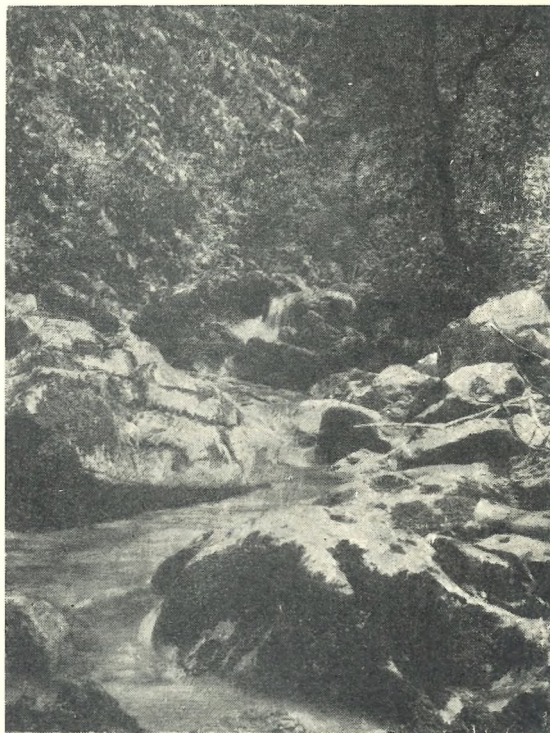

Zalog pri Novem mestu. Območje prečenskega diluvialnega jezera (Foto K. Clarici 1910)

v letih 1907 in 1908. Z mnogimi prilogami med rednimi izdajami Slovenske Matice je bila razdeljena v roke članov družbe; nadštevilnih odtiskov je bilo malo in so hitro pošli ob času, ko je bilo povpraševanja še obilno, zlasti ko je književni obzornik Ljubljanskega zvona knjigo navdušeno priporočil (urednik dr. Jos. Tominšek).¹³

Leta 1918, prav ob rojstvu Jugoslavije je izšla knjižica Rastlinstvo naših Alp (224 strani, mala 8° s sliko na naslovnem listu M. Gasparija v zasebni založbi), ki pa je zaradi konkurza založnika bila javnosti za kupno dobavo na razpolago le malo časa. Ko je l. 1940 zopet prišla na dan, je bila hitro razprodana. Knjiga ima za vodilno misel vseskozi moderno biologijo. Opisuje rastline kot živa bitja, ki se morajo boriti za biti ali ne biti od rojstva do smrti, uspevajo pa, kolikor so se prikladno priredile. Vzbuja naše sočutje, ko vidimo, kako so znale premagati vse neprilike (sonce in dež, vročino in mraz, borbo za rojstni kraj i. dr.). Tako umevanje znači bistven napredek znanosti in bistveno novo umevanje prirode na podlagi temeljne ideje Darwina.¹⁴

V brezmejno hvaležnem spominu imam stik, ki sem ga pridobil leta 1895 z g. docentom dr. Fr. Kossmatom, ki je kot geolog državnege zavoda »Geologische Reichsanstalt in Wien« prihajal v naše kraje v dobi 1895—1910 med šolskimi glavnimi počitnicami in izdeloval geološki zemljevid naših krajev na prostoru med Gorico, Ljubljano in Mangrtom. Imel sem dragoceno priliko spremljati odličnega strokovnjaka in nadoknaditi, kar se nisem mogel naučiti na univerzi, ki ni imela za geološko tektoniko predavajočega profesorja. Na realki v Gorici sem potem lahko pokazal učencem na izletih v okolico nekaj zgledov o zgradbi naše

Glažuta na Gorjancih (Foto K. Clarici 1917)

zemeljske oble, ki bi si jih sicer ne bili mogli predočiti. Z največjim zanimanjem so jih spremljali in še med počitnicami sem dobival pismena poročila od učencev, da so stali tu ali tam pred tektonskimi ugankami in si želeli mojo navzočnost, da bi jih jim rešil.

Z univ. profesorjem Kossmatom sem bil na torišču gorotvornih sil v velikem merilu (Triglav, Mangrt) in sem občudoval velike profile. Kossmat sam še ni obrazložil rezultatov svojih nazorov v javnosti.

Pač pa je priobčil univ. prof. A. Winkler leta 1923 obširno razpravo o Vzhodnih Južnih Alpah pod naslovom »Bau der östlichen Südalpen« v časopisu Mitteilungen der Geol. Gesellschaft in Wien« na 272 straneh. Njegovo naziranje je stalo na stališču nove teorije o »odejni zgradbi Alp« (Deckenbau der Alpen), ki je med geologi zbudilo ostro borbo za in proti.

Napisal sem razpravo »Zlatenska ploča« 1929, da rojake obvestim o važnem geološkem vprašanju po naziranju ene stranke. Kolikor mi je znano, se Kossmat ni izjavil o tej stvari v javnosti; sam pa je bil dolgo pristaš starejšega naziranja, torej da Zlatenska ploča leži na svojem mestu, nenarinjena od drugod. Kossmat je žal 1. dec. 1940 umrl.

Sicer pa opozarjam, da imamo prav med Ljubljano in Žirmi ozemlje izrazitih narivov

Pogled s Strehovca na Savinjske Alpe, ki jih je Seidl temeljito proučil in nazorno predstavil v delu »Kannische ali Savinjske Alpe« (Foto J. Cermak)

po načinu Winklerjeve narinjene Zlatenske ploče. Odkril pa jih je sam Kossmat (*Überschiebungen im Randgebiete des Laibacher Moores*, Comptes rendus du IX. Congrès internat. de Vienne, 1903). Ondi so obsežne grude karbonske tvorbe narinjene na več krajih nad triadno dobo.¹⁵

Die Beziehungen zwischen Erdbeben und atmosphärischen Bewegungen. S. A. aus d. Mitteilgn. d. Musealvereines f. Krain 1895, 415.¹⁶

Toplinske razmere Zagreba in Ljubljane. Zagreb. 1887. Glasnik hrv. naravoslov. društva, strani 49, tab. 1.

Nenadno enaki tir zračne topline obeh mest kaže, da sta obe mesti pod enakim vplivom velike Ogrske ali Panonske nižine, ki vpliva enako tudi v dolini reke Krke preko Novega mesta in ob Kolpi do Karlovca.¹⁷

Über das Klima des Karstes. Mitteil. d. Musealvereines für Krain, Laibach 1890, S 307—340.

Toplinska razlika med zrakom nad morjem in celo nad nizkim celinskim zaledjem je povsod na Zemlji povečana. Nikjer na Zemlji pa ni tolika kakor med severnim od delkom Jadranskega morja in Panonsko nižino ter spričo vmes ležečega Dinarskega gorovja, ki tvori kraško ozemlje na to razliko prilagojena tla in vegetacijo. Vetrovi, ki vejejo preko gorovja, se spremenijo v preko gorovja padajoče vetrove, burjo in fen. Predmet pričujoče razprave je »kraška burja« po njenih fizikalnih lastnostih.¹⁸

Mehanika duševnega delovanja. Ponatis iz »Vede«, Gorica 1912.

Šele v zadnjih desetletjih so spoznali znanstveniki zamotano notranjo zgradbo možga-

nov, ki so naš miselni stroj (»Gedankenfabrik«, Goethe) in čudovito mehaniko njih duševnega poslovanja. Ti novi spoznatki so odpravili zgolj miselno (spekulativno) dušeslovje (psihologijo) in zgradili namesto nje zgolj izkustveno (empirijsko) fiziološko psihologijo, ki je prinesla na vseh poljih nove nazore in sploh novo umevanje bistva človeškega. Te nove dalekosežne spoznatke razlaga ta razprava, ki končuje s Prešernovimi verzi, posvečenimi prijatelju Korytku.¹⁹

Das Klima von Krain, 649 S. 8°. 1902.

Prva obširna klimatografija ene avstrijske dežele in njene okolice (Celovca, Maribora, Celja, Zagreba, Trsta, Gorice — zaradi primerjanja pritegnjene).²⁰

Širokočelni los. (*Alces latifrons*) v star. diluv. naplavinu Ljublj. barja, 1912, Carniola, 14 str. 1. pod.²¹

Der diluviale See von Prečna. 6 S., Carniola 1919.²²

Zemljski potresi pri Črnomlju v zvezi z geol. zgodovino krajine, 27 str., 2 sl. v besedilu. Spomenica v počast Gorjanovića 1925, Zagreb.²³

Geološki sprehodi po Goriškem, 40 str., 2 zemlj. načrta, 8 geol. prerezov, 4 fotog. pod. Gorica, Socialna Matica, 1913.²⁴

Kod naj se potegne pravična državna meja? Ljubljana 1919, 12 str., 1 pod.²⁵

Laibacher Osterdbebenperiode 16. IV. 1895 — 31. XII. 1898. Sitzber. d. Akad. d. Wiss., Wien 16 S. 1899.²⁶

Erderschütterungen in Krain und Görz-Gradiska 1896—1915, 20 Jahrgänge. Akad. d. Wiss., Wien.

Hörnes und Seidl, Erdbeben in Untersteiermark u. Krain am 31. März 1904. Akad. d. Wiss. Wien. 48 S., 1 Karte, 1905.²⁷

Heritsch und Seidl, Das Erdbeben von Rann a. d. Save v. 29 Jänn. 1917. Tektonik der Bucht von Landstrass und ihre Beziehungen zu den Erderschütterungen, 9 Fig. u. 1 Karte, Wien 1919. 156 S., Akad. d. Wiss.²⁸

Razprava *Dinarskogorski fen*, ki je izšla l. 1935 na 124 str., v formatu 26 × 17, odkriva dotlej v Jugoslaviji neznan, fizikalno na poseben način usposobljen veter, ki pa ima izrazit vpliv na vreme. Naslanja se na enak med narodom dobro znan in znanstveno ponovno študiran veter na severni strani Alp ob črti Ženeva—Salzburg. Poglavitna nemška knjiga o vremenoslovju ali meteorologiji, Hann-Süring, Lehrbuch der Meteorologie, IV. izdaja 867 strani, razmotruje o njem na straneh 582—592. Fen je zlasti pozimi zelo topel in prinaša opozorljivo suh zrak, ki nebo jasni. Pri nas veje preko Dinarskega gorovja od jadranske strani proti

Triglav z Velega polja. Prizorišču velikih gorotvornih sil je Seidl posvetil razpravo o »Zlatenski ploči« (Foto F. Premru)

Panonski nižini, torej kot jugozahoden veter; razlikuje se pa od navadnega juga po svoji suhoti. Na južni strani Osrednjih Alp so ga poznali zgolj v Celovski kotlini, ko prihaja preko Karavank. V Ljubljani, Novem mestu, Zagrebu, Karlovcu, Sarajevu je bil neznan, enako v Beogradu. Šele gori imenovana razprava ga je spoznala in odkrila. Neki strokovnjak, ki je v Sarajevu rojen, mi je pisal, da se je nemalo začudil, ko je iz moje razprave izvedel, da je Sarajevo s fenom najbogatejše mesto v Evropi in nič manj se niso začudili strokovni krogi v Beogradu, da tudi nje obiše vsako leto izrazit fen.

Moja razprava je tudi v metodičnem oziru napredek in bo dosedanje znanje o fenu na severni strani Alp vzpodbudila in oplodila. Srečnega se čutim, da s tako ponosno in čvrsto razpravo zaključujem pravi znanstveni oddelek pričujočega poročila o svojem življenju.²⁹

O razmerju med človekom in krščanskim Bogom oziroma poganskimi bogovi uči verouk. O razmerju med človekom in človekom pa uči sociologija ali kulturologija. Sprva je duhovščina vladala vse človeško znanje. Ko je pa le-to narastlo, so se posamezne panoge znanja spričo rastočega obsega ločile od nje in osamosvojile. Šele v novejšem času se osamosvaja sociologija. Velik del od nje so prevzele moderne države v določbe svojega državljanskega prava.

Vprašanje o bistvu vere ali religije se smatra za kočljivo. Ob vstopu na visoko šolo ali univerzo prihaja marsikateremu dijaku ta problem resno v zavest. Ob zrelejšem umu mu prihaja to ali ono, kar so ga učili v gimnaziji, dvomljivo. Svetovalca ne najde. Jaz sam se v ustmeni razgovor o tem predmetu nisem nikdar in nikjer spustil; še manj pa v prigovarjanje za to ali ono naziranje.

Doživel sem pa zgled o kočljivosti tega predmeta. Navajam ga.

Moj brat, dve leti mlajši od mene, bivši učenc tretjega razreda gimnazije, po očetovi smrti steklarski mojster in posestnik v Novem mestu, med drugim posestnik mlina, je prisedel pred desetimi ali več leti k svojemu mlinarju in tožil o svojem bratu — torej o meni, ki to pišem —, da ne hodim k nedeljski maši, češ da sem — brezverec. Vest o tem razgovoru se je v malem Novem mestu razširila in prišla do župništva ali kapiteljskega zbora kanonikov in v Ljubljano v politični časnik ter ostala baje v le-tem skozi dalj časa oglodovana kost. In še ko me je novo ustanovljena akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani visoko počastila ter izvolila za svojega dopisujočega

člana, me je omenjeni časnik označil za — brezverca.

Izobražencu, ki je ves teden v uradu, v pisarni, v šoli itd., se dviga religiozno razpoloženje mnogo bolje kakor v cerkvi, v naravi, najveličastnejšem svetišču. Preprostem kmetovalcu pa je kretanje v naravi vsakdanje opravilo. Njegova čustva dvigne umetniško izdelan oltar s svojimi stebri in izklesanimi liki, vmes postavljenimi, učinkoviteje. Seveda pa tudi nekako teatralno izvedena liturgija in v posebnem ornatu, kakršnega so imeli že predkristjanski duhovniki.

Za kulturne stanove, ki so nastali po blagodejnem pokristjanjenju, cerkev nima predpisanih posebnih nedeljskih obredov. Nedeljo sem praznoval najraje v naravi.

Leta 1927 sem priobčil malo knjižico Moderna izobrazba, ki je pobudila poleg živahnega odobravanja tudi mnogo srditega nasprotja.³⁰ Napisal sem jo kot naravoslovesciolog po načelih angleškega modroslovca Spencerja, ki so jih tudi napredni Nemci sprejeli. Pričakoval sem, da napiše pa teolog

Tisi na Hribru nad Solčavo, ki je med največjimi tisami pri nas, jo Seidl posvečal mnogo pozornosti in jo omenja tudi v svoji knjigi »Kamniške ali Savinjske Alpe«

(Foto dr. V. Petkovšek)

slično knjižico v svojem smislu! Oglasil pa se je v cerkvenem smislu marveč posvetnjak z umazano golido in revnim znanjem. Njegovi ugovori kažejo le preveč golot v njegovem znanju in ne ravno kako spoštljivo znanje.

Je-li res katoliška cerkev edini vir morale in moralnosti? V ječah vidimo kot kršitelje morale v zelo pretežni večini ljudi iz nižjih razredov človeške družbe, torej prav take, ki so vzgojeni po cerkveni moralni; više izobraženih obsojencev pa je ondi absolutno in relativno mnogo manj.

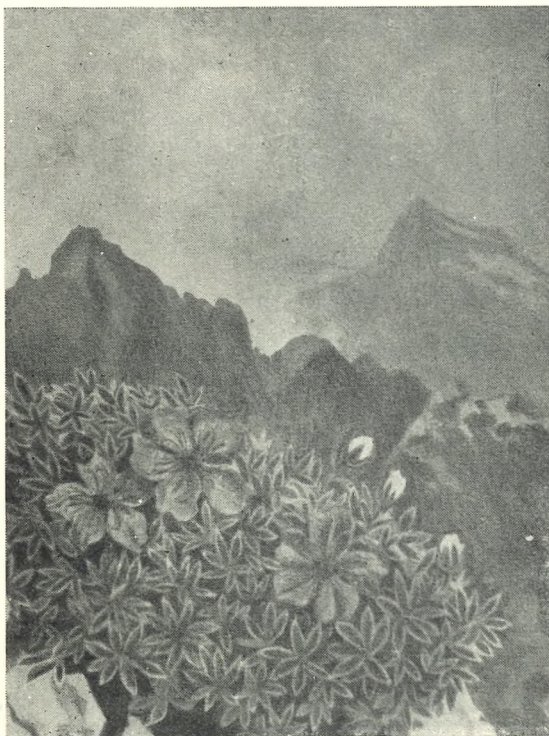
Pravi cilj človeške izobrazbe je dosežati trojni občečloveški ideal:

resnico, ki je plod spoznanja,

blagoto, ki je izraz socialno usmerjene volje, in

lepoto, ki je tretje močno gibalno naše duševnosti v smeri navzgor.

In cilj vsemu izobrazbenemu napredovanju je izražen na sklepni strani 76. knjižice.³¹

Blesteči petprstnik (*Potentilla nitida*) je pritlikava blazinasta trajnica z velikimi rdečimi cveti, ki nas spominjajo na cvete breskev. Uspeva le na najvišjih vrhovih Južnih Apeninskih Alp. Ferdinand Seidl je markantno cvetko povezal s staro slovensko pravljico o Zlatorogu s tem, da je blesteči petprstnik proglasil za »rožo mogoto«, to je za bajeslovno *triglavske rože*, ki je zrasla iz Zlatorogove srčne krvi. Brž ko je ranjeni Zlatorog použil nekaj cvetov triglavske rože, je ozdravel in se pognal proti divjemu lovcu ter ga pahnil v prepad.

Slika nam kaže triglavsko rožo z Rokava v Skrlatiški skupini, v ozadju Triglav (po akvarelu J. Trpina)

Sklepam ob zadovoljivi zavesti, da mi je življenje potekalo v službi mile domovine, in je bilo — četudi ob skromnih močeh — posvečeno resnici, blagoti in lepoti.

OPOMBE

1. Kasnejši lastnik J. Weiss je dal vzdati nov portal, a na sklepnik je dal vklesati svoj monogram z letnico 1897. Hiša je danes v lasti ljudskega premožujca. Je nadstropna, a razlika v višinah pritličja je posledica cestnega vzpona na tem mestu. Prvotno stanovanje je bilo kasneje preurejeno v prodajalnico. Nekdanji Kokličev hotel je bil v obsegu občestnega trakta odstranjen po poružitvi, ki jo je povzročilo nemško bombardiranje 1943. leta. V osnovi pa je to bila hiša, ki jo je zgradil verjetno po svoji zamisli in daroval l. 1668 beneficiatu bratovščine rožnega venca novomeški kanonik Matija Kastelec (1620—1688), pisec nabožnih tekstov, latinsko-slovenskega slovarja in ljubitelj arhitekture. Pod njegovim vodstvom je bilo izdelano pročelje frančiškanske cerkve in je bil postavljen zvonik. O tem priča tudi njegov nagrobni napis:

Hic Mathias Castellez Canonicus jacet
qui etiam mortuus non tacet.

Loquitur hic in fornice et turri
nec silent alibi muri.

Hic sciens architecturam
fecit sibi hanc sepulturam.

Nad portalom je bil do poružitve kamniten Marijin relief z značilnim napisom: Sub potestate Mariana vivet aedes Castelziana. Ta se danes močno poškodovan hrani v Dolenjskem muzeju. Hiša je bila z vrtom vred prodana l. 1796. V nji je bil v Seidlovih mladih letih nemški kazino. — 2. Tudi ta hiša je bila v obsegu občestnega trakta po nemškem bombardiranju leta 1943 odstranjena. Bila je v lasti prirodoslovčeve sestre Marije Seidl in je v nji bival in umrl Ferdinand Seidl. Na oknu svoje delovne sobe v nadstropju je imel pritrjene skromne meteorološke naprave. — 3. Vezava imena Seidl s slovensko besedo čebela (včedla) je nevzdržna tako glede svojega konsonantizma kakor tudi glede korenkega vokala. Najverjetneje je, da je beseda izposojena iz nemščine. (Po I. Koštiálu in F. Tomšiču.) — 4. Prirodoslovčev oče Ferdinand ni umrl 25. avgusta l. 1882, kakor je navedeno v avtobiografiji, marveč 25. septembra navedenega leta. »Slovenski Narod« je priobčil 26. septembra 1882. leta pod »Telegrami, Slovenskemu Narodu«: Rudolfovo 26. septembra. Naznanjamo pretužno vest, da je naš iskreni rodoljub, izgleden narodnjak gospod Ferdo Seidl, včeraj o polu desetih zvečer umrl. V ta-istem časniku je dne 4. oktobra 1882 izšel opis pogreba. Nagrobni govor je imel novomeški notar dr. I. Poznik. »Dolenjske novice« tedaj še niso izhajale; izhajale so od l. 1885 do 1919. — 5. Umrl je 1. decembra leta 1942. V pretresljivem spominu mi je zadnje srečanje z njim v začetku okupacije, ki ga je duševno strla in mu odvzela poslednje življenjske moči. — 6. To je starost, ki jo je dosegel ob smrti. Kako je le-ta prišla v originalni tipkopis avtobiografije, ki mi ga je poklonil, mi ni jasno. 7. Dr. A. Böhm je prišel leta 1872 suprirat obolelega profesorja Zajca, ko je bil Seidl šestošolec, a je

skoraj obolel tudi sam in že konec leta je bil prestavljen v Olomuc. V letnem poročilu novomeške gimnazije l. 1872 je dr. Böhm objavil razpravo »Die geologischen Verhältnisse der Umgebung von Rudolfswert.« — 8. I. Fischer je nasledil ravnatelja I. Zeindlerja 4. septembra 1874. leta ter je služboval v Novem mestu do konca avgusta 1885. leta. — 9. J. Zindler je bil prvi ravnatelj novomeške gimnazije v obdobju, ko jo je leta 1870 prevzela država v svojo oskrbo. Odšel je konec l. 1874 v Gorico. — 10. Ne gre tu za renesančni slog, marveč za nepomembni, do neke mere na renesančni slog naslonjeni tako imenovani »baumajstrski slog« s konca stoletja. — 11. Ta doba je bila, kakorkoli že je našla Seidla pripravljene za vsakršno sodelovanje, vendarle zanj usodna. Omrtvičila je njegovo znanstveno delo, ki se ni moglo do kraja razmahniti v vzdušju malomeščanskega okolja. Čeprav je bil tedaj poln prekipevajočih energij in na vrhuncu svojih ustvarjalnih moči. Usodno zanj je bilo, da se ni zaradi pretirane skromnosti ob ustanovitvi ljubljanske univerze odzval povabilu, da prevzame stolico za geologijo na filozofski fakulteti. Odzval pa se je kasneje, leta 1926, vabilu, da sodeluje pri geološko-paleontološkem inštitutu na ljubljanski univerzi ter je s svojim raziskovanjem geološke zgradbe novomeške okolice pripomogel h geološkemu kartiranju Dolenjskega. Žal ni tega svojega proučevanja zaključil s samostojnim delom o terciarni dolini novomeške Krke, s problemom, ki ga je prevzel in navdušil. Deloma je to onemogočalo tudi njegovo materialno stanje, ker je imel kot staroupokojenec le zelo skromne dohodke. Ko sem ga nagovarjal k temu delu, mi je objasn timer v pismu, da mu ni mogoče napisati take študije o Dolenjskem. »za katero mi manjka večletnega študija na ozemlju etc., ki mi kot staroupokojenec že z denarnega stališča ni bilo možno.« Kako lepi so moji spomini nani, ko je s prepričljivo in zanosno besedo o razglednega mesta nad Prečno, s Trške gore ali Hmeljnika pričaral vpogled v dogajanja davno minulih dob in odredil z večjo roko poznavalca obrise pokrajine. smeri vodotokov, obrežja nekdanjega morja in diluvialnega Prečenskega jezera! — 12. Seidlovo znanstveno delo je izredno obsežno in se nanaša na raznolična prirodoslovna področja, ki jih je v teku svojega nad 50-letnega aktivnega znanstvenega dela proučeval in rezultate tega neutrudnega prizadevanja publiciral v knjigah, razpravah, člankih in ocenah; celó njegove ocene preraščajo često namembni okvir in se po svoji vsebinski tehtnosti uvrščajo kar med samostojna, izvorna dela. Prvo svojo razpravo »Napovedovanje vremena na znanstveni podlagi« je Seidl priobčil leta 1884 v Ljubljanskem listu, s poslednjo temeljno razpravo o Dinarskogorskem fenu, ki je izšla kot posebni odtis Geografskega vestnika leta 1955, je zaključil publicistično znanstveno delo. Ni slučaj, da se obe nanašata na področje klimatologije odnosno meteorologije, ki jima je poleg geologije posvetil največjo pažnjo in je skozi več ko pol stoletja neumorno trikrat na dan zabeleževal meteorološke podatke, počenši z letom 1885 v Krškem, nadaljeval pa v Gorici in zaključil v Novem mestu. Znanstveno delo, ki ga Seidl navaja v avtobiografiji, še zdaleč ni popolno; njegovo obsežno bibliografijo je podal in kritično komentiral naš vodilni geolog in paleontolog I. Rakovec v I. knjigi Letopisa akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani leta 1945. — 13. S tem delom je zaslovel Seidl pri nas predvsem kot geolog, ki zna zamo-

tane pojave, kakršne nudi naša zemlja, posebej pa že takrat turistom zelo priljubljene Savinjske Alpe, na mikaven način ponazarjati in zadovoljivo razrešiti. (Po I. Rakovcu.) — 14. Ob vodilni misli, da pronikne v življenje našega alpskega rastlinstva na modernih bioloških osnovah, je Seidlu v polni meri uspelo, da je v poljudni obliki, s poetičnim zanosom približal bralec tudi najzamotanejše probleme. Dovolj zgovorno pričča o tem njegov opis navadnega regrata kot klasični primer lepo podane prirodoslovne tvarine. — 15. Seidlova domneva o nastanku Zlatenske plošče se bistveno razlikuje od Kossmatove in Winklerjeve. Dasi se današnja geološka spoznanja o tem vprašanju bolj nagibajo v prid Kossmatovi kot Seidlovi in Winklerjevi domnevi, je vendarle Seidl tudi s tem svojim delom v nemali meri izpopolnil sliko, ki sta jo o tem predmetu podala Kossmat in Winkler. (Po I. Rakovcu.) — 16. Seidl je med prvimi trdil, da izzovejo potresne sunke klimatski faktorji. Na to delo se v strokovni literaturi še sedaj sklicujejo in ga primerno upoštevajo. (Po I. Rakovcu.) — 17. Po prvih posegih v meteorološke in klimatološke probleme je ta razprava temeljita in z vsem znanstvenim aparatom opremljena in se po zrelosti močno razlikuje od avtorjevih prvencev. (Po I. Rakovcu.) — 18. Seidl nam ni podal le podobo klime v splošnem. Ozrl se je tudi na posamezne predele in razreševal zamotane lokalne klimatološke probleme, ki jih je v našem tipično »prehodnem« ozemlju našel. V tem delu nam je predočil podrobno klimatske poteze našega zanimivega Tržaškega krasa. (Po O. Reji.) — 19. Seidlov spis »Mehanika duševnega delovanja« je naravoslovno materialističen, eksaktno in dobro podan opis duševnega dela. Seidl se v njem nikjer ne spušča v analizo kakršnih koli idej, marveč po najboljšem znanju niza dejstva. V tem je docela moderen, docela na naši, kakor tudi na Haecklovi strani. (Prim. Lenin, Materializem in empiriokriticizem, slov. prevod stran 284 in 385.) Danes zlepa noben razumen človek ne dvomi o tem, da so možgani res »instrument, ki omogoča nastajanje intelektualnih fenomenov.« (Po Branku Rudolfu.) — 20. Na osnovi meteoroloških opazovanj v Sloveniji, ki so se pričela uveljavljati od leta 1850 dalje, je bil Seidl prvi, ki se je lotil nabranega znanstvenega gradiva in je v tem svojem temeljnem delu podal izčrpno vse klimatološke izsledke naše domovine, zakaj kljub temu, da je bilo delo omejeno samo na Kranjsko, obsegajo klimatološke tabele tudi podatke za vse najvažnejše kraje izven nje. V njem je podana trdna osnova za nadaljnja meteorološka raziskovanja Slovenije. Žal je zaradi tesno odmerjenega prostora moralo izpasti poglavje o zračnem tlaku in vetrovih. (Po O. Reji in I. Rakovcu.) — 21. Da ni Seidl v tem delu prišel do poslednjih zanesljivih znanstvenih zaključkov v pogledu datiranja glina na Ljubljanskem barju, ni bila njegova krivda, saj takrat, ko je proučeval ta problem, še niso bili znani vsi elementi talnih razmer niti ni bilo znanstveno izročilo v tem pogledu zanesljivo. (Po I. Rakovcu.) — 22. Ko se je preselil Seidl po izbruhu prve svetovne vojne v rodno Novo mesto, je obrnil svojo pozornost takoj novi okolici. Najdba fosilnih školjk in polžev v glini pri Prečni mu je dala povod za to razpravo. Povsem pravilno je ugotovil, da je nastalo v diluvialni dobi pri Prečni zaradi zajeziitve jezera. V zvezi s tem je skušal pojasniti nastanek vse Krške doline. Prišel je do sklepa, da je zgornji del Krke, to je od izvira do Soteske, vezan na dinarsko pre-

lomno črto, ob kateri se je planota z Rogom dvignila više od onstran preloma ležeče Ajdovske planote. Dognal je, da teče Krka od Soteske navzdol po nižinskem ozemlju, ki je v dviganju zastalo in je po vmesni skalnati pregradi razdeljeno v dva dela, v Krško polje in prečensko kotlino. Opazil je, da je savski vršaj, s katerim je prekrita ravnina Krškega polja, notisnil Krko tik ob Gorjance. Ugotovil je prelomno črto na južni strani ajdovske planote in s tem vsaj delno pojasnil tektonski nastanek prečenske kotline. (Po I. Rakovcu.) — 23. Seidlu se je posrečilo najti zvezo med potresi in geološko zgradbo in je njegova razprava v polni meri dosegla svoj cilj ter je to prva slovenska morfološka razprava in prvi izčrpni in sodobnim zahtevam ustrezajoči geološki opis Bele krajine. (Po I. Rakovcu.) — 24. Na izletih, ki jih je delal iz Gorice v bližnjo in daljnjo okolico, je bistro opazoval, kar so ugotovili geologi pred njim, marsikaj pa je tudi sam zasledil in dognal ter tako izpopolnjeval gradivo za opis geološke preteklosti te pokrajine. V tej knjižici je prav poljudno opisal vse geološke dobe, ki se s svojimi usedlinami in kamninami uveljavljajo na Goriškem. (Po I. Rakovcu.) — 25. Z znanstvenimi argumenti, temelječimi na enotnosti geološke zgradbe naše domovine, se je Seidl vključil v boj za naše pravične meje po končani prvi svetovni vojni. — 26. Pravzaprav »Übersicht der Laibacher Osterdbebenperiode für die Zeit vom 16. April 1895 bis Ende December 1898«. V tej pomembni razpravi je Seidl pokazal, koliko časa so se še javljali in kako so pojemale potresni sunki, ki so spadali v velikonočno rojno dobo. (Po I. Rakovcu.) — 27. Pravzaprav »Übersicht über das Erdbeben in Untersteiermark und Krain.« — 28. Skupaj s Heritschem je Seidl obhodil v juliju in avgustu vse Krško polje in obrobno hribovje. Navprava sta nato prvo, sodobnim zahtevam ustrezajočo geološko karto severnega dela Gorjancev. V tem delu sta podala nešteto podrobnih geoloških profilov, ki nudijo še mnogo neizrabljenega gradiva za geološko zgodovino omenjene pokrajine. Nedvomno je v tem delu precejšen prav Seidlov delež, ker je že sam pred tem raziskal nekatere predele v obližju. (Po I. Rakovcu.) — 29. Ko se je ustanovila slovenska univerza v Ljubljani in na njej Geografsko društvo, je vstopil tudi Seidl v njegov krog in bogatil slovensko znanost s svojim neumornim raziskovanjem. S to razpravo nam je podal temeljito študijo o tem doslej samo slutenem pojavu naše domovine. Odkril nam je s tem marsikaj, kar še sploh ni bilo znano znanstvenemu svetu, to toliko bolj, ker je raziskoval vse ozemlje od Ljubljane do Sarajeva. (Po O. Reji). — 30. Popularen izraz vere v prirodoslovje XIX. stoletja in njegov svetovni nazor kot podlago za vse izobrazbe, izražen v ostri antitezi do cerkvenih nazorov; po pogledih na družbo pa izraz liberalne optimistične vere

v napredek človeštva, ki se pa ne zaveda teže konfliktov in protislovij v družbi, v kateri živi. Zelo značilen izraz njegovih nazorov. (Po Fr. Zwitteru.) — 31. Ta trojni Goethejev ideal je podal Seidl na predvečer življenja v knjigi »Moderna izobrazba« kot nekako duševno oporoko doraščajočemu pokolenju.

»Medtem je duh njegov hitel naprej
k resnici, plemenitosti, lepoti.«

Goethe.

Za marsikatero dragoceno pojasnilo, nasvet in pomoč se zahvalim akademikoma J. Hadžiju in posebej I. Rakovcu, ki mi je dal ljubeznivo na razpolago gradivo o Seidlu in je h koncu pregledal opombe. Iskrena zahvala velja prijateljema Franu Zwitteru in Branku Rudolfu, ki sta s topla zavzetostjo in v istovetnih pogledih na Seidlovo življenjsko delo nudila potrebno vzpodbudo in dragoceno pomoč.

BIBLIOGRAFIJA O SEIDLU

Ferdinand Seidl, Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Prva knjiga, 1938—1942, Ljubljana 1943. Življenjepis na str. 261 je spisal univ. prof. Fran Ramovš, oris in oceno Seidlovega znanstvenega dela na str. 262—290 pa univ. prof. Ivan Rakovec.

Rakovec Ivan, Ferdinand Seidl, Bulletin scientifique — Conseil des Académies de la RFP Yougoslavie, Zagreb 1956.

Grošelj P., I. Rakovec, O. Reja, Ferdinand Seidl, Ob osemdesetletnici, Proteus, L. III. Ljubljana.

Bohinec Valter, Razvoj geografije v Sloveniji, Geografski vestnik, I, Ljubljana 1925.

Bohinec Valter, Profesor Ferdo Seidl — sedemdesetletnik, Geografski vestnik, II, 1926.

Bohinec Valter, Ob osemdesetletnici profesorja Ferda Seidla, Planinski vestnik, XXXVI, 1956.

Bohinec Valter, Sedemdesetletnica prof. Ferda Seidla, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo VII/VIII, 1926—1927.

Bohinec Valter, Zum 80. Geburtstag Ferdinand Seidls. Prager Presse, XVI/70, 10. III. 1936.

Vrhovec Ivan, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891.

M(ušič) M(arjan), Spomini na prof. Ferda Seidla, Jutro, 12. XII. 1942.

Oblak Josip Ciril, »Prijatelj Seidl — sebi v spomin!«, Jutro, 13. XII. 1942.

Dr. Mušič Drago, Še nekaj spominov na prof. Ferda Seidla, Jutro, 5. I. 1943.

Ilešič Svetozar, Ob osemdesetletnici profesorja Ferda Seidla, Misel in delo, 1936.

Oblak Josip Ciril, K sedemdesetletnici Ferdu Seidlu, Planinski vestnik, 1926.

1707 LET STAR NAPIS IZ EMONE

JARO SASEL

Na pobudo Tajništva za kulturo OLO Ljubljana je Mestni muzej v poletnih mesecih 1959 izkopaval ostanke Emone na področju Gradišča in sicer — glede na tločrt Emone — zahodno polovico insule UK I — DD ter pas na vzhodnem robu insule UK II — DD. Ta največja povojna arheološka izkopavanja v Ljubljani, ki se bodo še nadaljevala, so med nekaj presenečenji in novimi prispevki za spoznavanje urbanistične zasnove mesta prinesla tudi zanimiv napisni odlomek. Najden je bil v hipokavstnem prostoru emonskega poslopja, ob antičnem forumu in sicer na vzhodni strani ceste, ki vodi pod »Piramido« skozi mestno obzidje na Mirju, ter severno od ulice, ki je v rimskih mestih imenovana *decumanus maximus* (delno Rimska cesta). Čemu je poslopje služilo, ni mogoče podrobneje določiti, ker izkopavanja še niso zaključena. Hipokavst spada

v III. stoletje po n. št. Ko pa so na koncu III. ali na začetku IV. stoletja ta stavbni kompleks prezidavali, so hipokavstni prostor zatrpali in čezenj položili nov pōd. Med materialom, s katerim so ga Emončani zasuli, je bil tudi omenjeni napisni odlomek.

Odlomek je iz belega marmorja, debelega 18 cm in ohranjenega v velikosti 27 × 45 cm; višina črke znaša 6,5 cm. Na prvi pogled je iz bornih ostankov napisa — saj je ohranjenih samo nekaj črk od dveh vrstic — težko kaj dognati. Vendar teh nekaj črk ravno še omogoča ne do pike točno, po smislu pa nedvomno pravilno doumeti celoten tekst.

Besedilo na odlomku kaže, da gre za počastilni napis, kakršne so postavljale mestne uprave vladarju kot izraz vdanosti in težnje, pridobiti si njegovo naklonjenost, navadno ob ustoličenju. Napis je bil vklesan pod kipom, ki so ga postavili na forumu.

Balkan v rimskem obdobju

Nekaj podobnih je bilo najdenih v Celeji (Celju). Kako so bili v mestnem središču postavljeni, so nazorno pokazala izkopavanja v numidijski trdnjavi z antičnim imenom *Lambaesis* (Lambèse), dobro pa sta namen in mesto takih spomenikov vidna tudi v tako imenovani *Caserma dei vigili* v stari Ostiji.

Prvi dve po črki točno dopolnjeni vrstici na priloženi risbi:¹

[Imperator]i Caesa[ri] | [P. Licino] Valer[iano],

ki ju lahko hipotetično nadaljujemo, pri čemer se od nekdanjega originala gotovo nismo preveč oddaljili:

pio felici invicto Aug(usto), pontifici maximo, co(n)s(uli) II, proc(onsuli), trib(unitiae) pot(estatis) II, patri patriae, restitutori publicae saecuritatis ac libertatis conservatori. Ordo Emon(iensium) dicatis(simus) numini maiestatiq(ue) eius — Imperatorju Cezarju P. Liciniju Valerijanu, blagemu, srečnemu in nezmagljivemu Avgustu, najvišjemu duhovnu, drugič konzulu, prokonzulu, drugič s tribunijsko močjo, očetu domovine, ki vzpostavlja javno varnost in ohranja svobodo. Svēt Emone, vdan njegovi vzvišeni visokosti.

Napis spada prejkone v leto 254 po n. št.,² v epoho težke politične, ekonomske in kulturne krize v rimskem imperiju, ki so jo morali prenašati prebivalci na Balkanu in posebej tudi v Emoni,³ ter postaja umljiv šele, če si predočimo nekaj zgodovinskih dogodkov iz tega obdobja.

Junija 249 po n. št. je odšel bivši cesarski namestnik v Meziji in Panoniji, *dux Moesiae et Pannoniae*, tedaj od balkanskih legij na novo postavljeni, v Sirmiju rojeni cesar *C. Messius Quintus Traianus Decius* (249—251), z izbranimi obmejnimi enotami proti cesarju Filipu, imenovanem Arabcu, skozi Emono in čez Kras v Italijo. S tem je občutno oslabil trdnjave na meji, kar so Goti — vedno na preži — naslednje leto zgodaj spomladi taktično izrabili. Decij je pri Veroni prepričevalno zmagal in zavladal: Goti pa so pod vodstvom kralja Knive na čelu številnih plemen napadli trdnjavo *Novae* (Stklen pri Svištvu), ki jo je novi komandant mezijskih edinic — *dux Moesiae* — *C. Vibius Trebonianus Gallus* čez nekaj časa uspel rešiti. Nato so napadalci razdelili vojne skupine na dva korpusa, od katerih je eden prodiral ob Donavi navzgor, drugi pa vdrl ob vzhodni strani Balkanskega gorstva v Trakijo. Prvi v moči 70.000 mož je pod poveljstvom Knive

prodril do mesta *Nicopolis ad Istrum* (Nik-jup), kamor se je zateklo z imovino bližnje podeželsko ljudstvo, in ga pričel oblegati; drugi do mesta *Philippopolis* (Plovdiv), posamične jezdne enote pa celo v Makedonijo in Grčijo. *Philippopolis* je z vsemi trakijskimi lokalnimi in varnostnimi organi branil komandant *Priscus*.

Decius je dal nagloma na novo utrditi vsa ogrožena mesta, zaradi gotskega prodora do Makedonije tudi *Thessalonike* (Solun). Medtem je namreč konsolidiral svojo oblast na zahodu, se napotil v vzhodni Balkan, razbremenil pritisk Karpov na Dakijo, odrešil *Nicopolis ad Istrum* in prizadel Knivi težak poraz. Ta se je nemudoma poskusil združiti z enotami, ki so oblegale *Philippopolis*, in se drzno umaknil čez prelaze Hema (Balkanskega gorstva). *Decius* ga je zasledoval. Ko so tudi gotske edinice okrog *Philippopolisa* prejele prve porazne vesti o usodi korpusa ob Donavi, so težile, čimprej združiti se s kraljem Knivo, da bi ga še ojačile. V predgorju Hema pri mestu *Beroea* (Stara Zagora) jim je — združenim — uspelo presesteti od pospešenega visokogorskega marša zbite legije in kohorte cesarja Decija ter jih razbiti. Nato so ponovno planili nad *Philippopolis*, ki je po izdaji, že v zimi, padel.

Decijev štab jim je poskusil spomladi z obnovljenimi silami preprečiti vrnitev čez Donavo v domača selišča. Do boja je prišlo junija 251 pri vasi *Abrittus* (Abtat v Dobrudži), kjer je druga ne povsem pojasnjena izdaja prizadela Rimljanom tak poraz, da je obležal — prvič v rimski zgodovini — celo cesar na bojišču. Komando in vladarsko žezlo je naglo prevzel *Trebonianus Gallus*, sklenil z Goti mirovni dogovor, jim pustil plen, še posebej tudi ujetnike. Da bi si zagotovil prestol, se je obvezal celo na plačevanje mirovnega tributa, predal vojaško poveljstvo v Meziji namestniku M. Emiliju Emilijanu in odhitel skozi Emono v Rim, kjer je prevzel vajeti centralne uprave razpadajočega imperija.

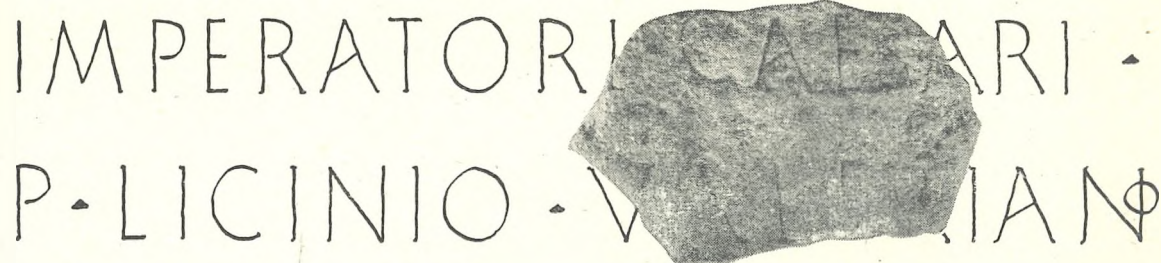
Dve leti kasneje je cesarski namestnik *M. Aemilius Aemilianus* na lastno pest uknil Gotom plačevanje za rimsko armado sramotnega davka. Ti so vdrli na rimsko ozemlje: *Aemilianus* pa jih je premagal, zasledoval in ponovno porazil tako udarno in prepričevalno, da so ga vojaki — sovražniki pacifistične politike — polni navdušenja pri priči ogrnili s škrlatom. *Aemilianus* je poskrbel za varnost na meji (a že naslednje leto so pričeli Goti masovni udar na imperij iz Ukrajine in Romunije) in pohitel z ne-

katerimi legijami, kot prej *Gallus*, preko Emone in Krasa v Italijo, da bi si legaliziral oblast.

Vladar *Gallus* je nujno pozval komandanta porenskih enot, P. Licinija Valerijana, naj s svojimi edinicami zastavi pot Emilijanu. Bodisi da ga je le-ta prehitel, bodisi da se je Valerijan namenoma obotavljal — združene enote s porenskih in obdonavskih trdnjav so namreč v splošnem kaosu v Švici iz oportunističnih razlogov tudi njega kot svojega komandanta izklicale za vladarja in mu obljubile zvestobo. Emilijanu je uspelo, da je regularne Galove enote maja 253 pri Ter-

jatve, ki so bile kot stoletna konstanta predpisane od centralne uprave provincialnim in mestnim upravam, so le-te na sejah delile na posestnike in glave, ne da bi vselej mogle upoštevati posamezne, sčasoma preštevilne obupne primere. Kdor je zmogel, je preživel, kdor ne, je bil prodan, kolikor se ni rešil v kolonat ali k napadalcem.

V takih razmerah je živela tudi *Emona*, ki ji je izvrstna lega na pragu Italije ob magistrali na Orient postajala čedalje bolj usodna. Tudi njeni prebivalci so bili odvisni od naklonjenosti in privilegijev vladarja in vladajočega sloja. Razumljivo, da so se v kri-

Napis iz Emone (ohranjeni in rekonstruirani del)

niju porazil; nekaj tednov kasneje, ko se mu je približal Valerijan s svojo armado, pa so ga lastni vojaki v južni Italiji ubili. Potomec rimskih aristokratov *P. Licinius Valerianus* je ostal brez tekmeča.

V tako negotovih političnih in ekonomskih razmerah je razumljivo, da je največje breme prenašalo prebivalstvo, živeče ob mejah in vzdolž glavnih cest, po katerih so korakale vojaške enote, boreče se vsaka za svojega pretendenta skoraj vsako leto, brez perspektive in ob glavnem vodilu, čim bolje živeti. Bolj ali manj avtonomna mestna središča so si sama pomagala, kakor so mogla, iskala so neposredne zaščite glavnega poveljnika in njegove naklonjenosti. Podeželska kmečka posest pa je bila brez zaščite, prepuščena soldateski, ki je gospodarila po svoje ob zavesti, da se prejkone več ne povrne. Ljudem je kot edina rešitev preostajalo umikanje v gozdove in hribe, reševati življenje in živino.

V vmesnih mirnejših letih, ko se je skušala razmajana državna in mestna uprava vzdolž magistral na Balkanu v vsej naglici konsolidirati, ko je bilo potrebno urediti zaostale davke, izvajati rekrutacijo, obnoviti poštno in carinsko službo, trgovino, vzdrževati obmejne boje, tedaj so tudi meščani boleče začutili uničenje na podeželju, čeprav so po svoje celo prispevali k njemu. Odrejene da-

tičnem položaju trudili javno izpričevati svojo lojalnost, čeprav niso vselej zatrdno vedeli, koliko časa bo novemu vladarju odmerjena oblast. Tako so postavili tudi cesarju P. Liciniju Valerijanu (253—260) počastilni napis na forumu gotovo z najboljšimi, delno tudi upravičenimi upi.

Temu, ki je takoj privzel na prestol — kot sovladarja — sina Galijena (253—268), je bila usoda le delno naklonjena. Uspešno je zasnoval obrambo Galije, prepustil sinu konsolidacijo balkanskih provinc, sam pa se posvetil kritičnemu položaju v Orientu. Pet let pozneje je tragično končal v perzijskem ujetništvu, kjer je, orientalsko ponižan, služil kralju Šapurju I. za podnožek, na katerega je — kakor na ves rimski imperij, ki ga je želel zrušiti — stopal, kadar je zajahal. Toda Valerijanov sin — tudi njega je emonski svet nedvomno počastil na forumu — je z železno energijo in veliko spretnostjo pričel urejevati kaos, ki so ga vojaški cesarji in napadalci povzročili v imperiju: delo, ki ga je zaključil šele 50 let pozneje iz črnogskega sveta izvirajoči Diokletijan.

Vendar je bilo vmes še mnogo težkih desetletij tudi za Emono in v enem od teh je bil prejkone porušen in razbit Valerijanov kip, fragment pripadajočega napisa pa je obležal ob prezidavah in obnovitvenih delih v nekdanjem hipokavstu ob emonskem forumu.

OPOMBE

1. Širina vrstice je določena na osnovi nedvomno ugotovljivega prostora med besedama *Caesari* in *Valeriano*. — 2. Kot teoretično možna prihajajo v poštev leta 253—260. Dvomim, da bi bilo omenjeno tudi Galijenovo ime, kajti napis so vezali prejkone ob prejemu prvih vesti o novem vladarju, saj so ga izklicale tudi enote iz podonavskih trdnjav, ki so se kmalu vračale preko Emone; tedaj pa sin še ni bil pritegnjen k vladi. Za kasnejšo časovno opredelitev pa tudi ni pravega razloga niti verjetnosti, ker je Valerijan stalno živel v štabu na vzhodni fronti med Sirijo in Mezopotamijo, medtem ko je Galijen upravljal Balkan in zahodne province. — 3. Nekaj osnovne literature za ta obdobja: *G. Barbieri*, *L' albo senatorio da Settimio Severo a Carino*,

Roma 1952, pod ustreznimi imeni. *M. Besnier*, *L'empire romain de l'Avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris 1937. *The Cambridge ancient History XII* 1939 (1956) pass. *B. Gerov*, *Novi danni za imperator Decij Trajan*, *Godišnik na Narodnija arheološki muzei*, Plovdiv, II, 1950, 93 ss. *L. Homo*, *Les privilèges administratifs du Sénat romain sous l'Empire et leur disparition graduelle au cours du III-e siècle*, *Revue historique* 137, 1921, 162 ss.; 138, 1921, 1 ss. *E. Manni*, *L'impero di Gallieno*, Roma 1949, pass. *Real — Enzyklopädie des klassischen Altertums*, pod ustreznimi imeni. *M. Rostovzev*, *Storia economica e sociale dell'impero Romano*, Firenze 1953. *A. Stein*, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo 1920 pass. *A. Stein*, *Die Legaten von Moesien*, Budapest 1940 pass.

SLIKANO USNJE V SLOVENIJI

DARINKA ZELINKOVA

Srebreno, zlačeno, slikano usnje, kordovansko usnje imenovano, je danes skoraj pozabljena panoga umetnosti, ki pa je posebno v baroku zavzemala pomembno mesto. Zanima nas, kako je bilo v tem pogledu na našem ozemlju, kaj pripovedujejo viri in koliko predmetov iz tako krašenega usnja nam je ostalo ohranjenih bodisi iz cerkvene ali posvetne rabe. Vizitacijski zapiski ljubljanske škofije zelo pogosto navajajo predvsem antependije iz zlačenega usnja ali pa odrejajo njihovo nabavo. Za predmete, ki so ohranjeni v glavnem v Narodnem muzeju (ostanki tapet, antependiji, mašni plašči, cerkvene blazine in podobno), ne moremo točno ugotoviti, kje so bili izdelani, vendar jih je mogoče po stilu dekorja opredeliti po posameznih deželah, kjer je ta vrst umetne obrti cvetela. Kolikor so znani podatki o delavnicah pri nas, se ti nanašajo le na italijanska imena, se pravi, da so to umetno obrt opravljali le tujci, ki so se v ta namen krajši ali daljši čas zadrževali pri nas.

Najstarejše znano mesto, kjer so gojili umetnost slikanja na usnje, je kraj Gadames v Afriki, ob bivši alžirsko-tripolitanski meji. Iz takega usnja so takrat izdelovali šotore, zastave, sedla, ščite in podobno. Mohamedanski zavojevalci so to dejavnost že v enajstem stoletju prinesli v Španijo. Tam je doživela bujen razcvet, njene izdelke so po afriškem mestu Gadames imenovali *guadamecies*, pa tudi *cordobanes* in sicer po mestu Cordoba, kjer je bilo njeno glavno središče. Pozneje sta se oba naziva pomešala, ostalo pa je v glavnem ime *cordoban*. Po izgonu Moriskov iz Španije v začetku sedemnajstega stoletja je umetna izdelava usnja tam zamirala, prevzela pa so jo sosedna Italija in Francija, predvsem pa Flamska, kjer je dosegla svoj najbogatejši razmah. Ker usnjenih izdelkov niso signalizirali, je temu lahko prenosnemu materialu težko z vso gotovostjo določiti izvor, posebno še ker so motivi prehajali iz dežele v deželo. Tudi točna datacija je otežkočena, ker so n. pr. renesančne motive uporabljali še vsa naslednja stoletja.

Španija je bila torej prva dežela v Evropi, kjer se je razširila umetnost slikanja na usnje. Bilo je to predvsem v Cordobi, Seville, Barceloni in Valenciji. Pisatelji pripovedujejo o slikovitosti mestnih ulic, po katerih so se na soncu sušile srebrene, zlačene, živobarvane kožice. Cervantes n. pr. pripoveduje v svojem »Ljubosumnem starcu iz Estramadure«, kako nekdo prodaja *guadamecie*, na

Sl. 1. Orientalski motiv

katerih so naslikani junaki iz Boiardovega epa »Orlando innamorato« in Ariostovega »Orlando furioso«. V šestnajstem stoletju so predpisi odredili stroga določila za guadamacileros in cordobanos. Prvi so izdelovali fine, bleščeče tapete, drugi pa močno, trpežno krašeno usnje za uporabne predmete. Motivi so bili v začetku islamski, pozneje pa so sledili renesančnemu, baročnemu, rokokojskemu stilnemu razvoju zahodnoevropske motivike. Izdelovali so oltarne slike in portrete pa tudi ornamentalne zasnove za tapete, ponjave, blazine, kovčke in razne druge predmete.

Italija je umetnost slikanja na usnje prevzela od Španije, južna verjetno prej kot severna. Stalni trgovski stiki z Vzhodom so tu puščali sledove orientalske motivike, vendar je ukoreninjeno renesančno občutje prevladovalo, tako da je še v naslednjih obdobjih ostalo kot osnova, ki sta ji barok in rokoko le dodajala svoje naturalistične rastlinske motive. Na tapetah pa se je barok v svojih velikopoteznih vzorcih lahko razmahnil preko okvirov posameznih kožic, ki so jih lepili v večje ploskve. Neapelj in Benetke sta dosegla visoko stopnjo v dekorativni obdelavi usnja, vendar je Italija uporabljala le tehniko zlačenja in slikanja ter punciranja, ne pa reliefne površine.

Flamska je bila dve stoletji pod špansko nadvlado in ni čuda, da je ob svojem umetnostnem vzponu prevzela tudi slikanje na usnje. Razvila je to dejavnost do izredno visoke stopnje. V sedemnajstem stoletju je krasila z njim razkošne palače, pa tudi izvažala je veliko, posebno v Italijo. Njeni izdelki so prišli v vse evropske zbirke. Dekor na usnjenih izdelkih tega časa se sklada s stilom flamske visoke umetnosti sedemnajstega stoletja. Središča so bila Brusel, Antwerpen, Lille, Mecheln in druga mesta. Flamska je gojila tehniko reliefne obdelave usnja in jo razvila od nedosegljive višine.

Francija in Nemčija sta, kakor rečeno, tehniko slikanja na usnje tudi prevzeli od Španije. Prevzeli sta verjetno v začetku tudi njeno motiviko, pozneje pa je posebno Francija izražala svoje specifično francosko občutje. Delavnice so bile v predmestjih Pariza, Rouena, Lyona in Avignona. Izdelovale so luksuzne predmete za dvorce in cerkve.

Strojenje kož je bilo v srednjem veku v bistvu isto kot danes. Za slikano usnje so uporabljali kože ovac in koz, prve za finejše, druge za trpežnejše izdelke. Za večje ploskve so kože zlepili. Preparirano in omehčano kožo so prelepili s srebrnimi lističi, jo

nato polirali in tiskali nanjo z izrezljanimi lesenimi bloki v črni ali rdeči barvi konture vzorca. Zlatili so na ta način, da so srebrno plast prevlekli z rumenim firnežem, rdeče površine pa s firnežem, ki so mu dodali rdečo barvo. Za ostalo polikromacijo so uporabljali tako lazurne barve, skozi katere je prosevala spodnja metalna plast, kakor tudi oljnate barve, ki so učinkovale skoraj reliefno. Končno so posamezne dele ornamenta oziroma cvetja in figur še različno puncirali in s tem dosegli presenetljive učinke. Za oltarne slike ali portrete pa je bila tehnika razen zgoraj omenjenih priprav seveda ista kot na platnu. Za reliefno obdelavo usnja so omehčano, voljno kožo vtisnili na relief lesenega negativa, jo posušili in nato poslikali. Kakor pri vsakem drugem materialu je bilo tudi pri usnju važno, da so dekor prilagodili materialu, ker le tako je mogla biti dosežena kvaliteta izdelka.

Sl. 2. Španija, XVII. stoletje

Sl. 3. Italija, XVII. stoletje

Slikanje na usnje je bilo vezano na slikarske delavnice, saj so mojstri renesanse in baroka tako na jugu kakor na severu slikali notranjščine z bogatimi tapetami, zavesami in razkošnimi oblačili. Damasti in brokati so dali predloge za usnjene tapete. Verjetno je, da so uporabljali skupne bloke za tiskanje kontur. V Italiji, Franciji in na Flamskem je bilo največje razkošje v svilah in tudi v usnju. Oblagali so z njim cele stene ali pa so nanizali kožice v višino, tako kakor vidimo n. pr. na ozadju Tizianove »Urbinske Venere«. V slikarskih delavnicah izdelani antependiji imajo pogosto v osrednjih prizorih ali posameznih figurah kvalitetno slikarsko delo, medtem ko je ostala ploskev rafiniran izdelek umetne obrti.

Kakor omenjeno pri nas domačini niso zlatili in slikali usnja. Podatki, ki jih zasledimo v davčnih knjigah iz XVII. stoletja (Mestni arhiv, Cod. XVII.), se nanašajo samo na dva »Lederverguldter«, od teh je Zuave Minohi (ali Minohso) plačeval davek le v letih 1651 do 1654, kar pomeni, da je le prehodno bival pri nas. Drugi »Lederverguldter« je Pietro Lazari, ki je plačeval davek od leta 1642 do 1657 in sicer 1 do 2 goldinarja letno. V letu 1658 in 1659 pa plačujejo davek že njegovi dediči in sicer le po 40 krajcarjev letno »vom Gewerb«, nato pa je, kakor je videti, ta delavnica prenehala z delom.

Vizitacijski zapiski ljubljanske škofije iz XVII. stoletja navajajo nekaj izdatkov, iz katerih je razvidno, da je zlačen antependij veljal nekako 6 do 10 goldinarjev. Zelo pogosto vizitatorji odrejajo nakup takega antependija, kje naj bi ga cerkev nabavila, pa ni nikjer povedano. Zanimivo bi bilo vedeti, koliko je n. pr. Lazarijeva delavnica krila potrebe po zlačenih antependijih, cerkvenih blazinah in drugih usnjenih predmetih. Če je Lazari od svojega zaslužka plačeval letno 2 goldinarja davka, kako obsežno je bilo njegovo delo?

Zelo verjetno je, da so antependije dobavljali razni trgovci iz Italije; v davčnih knji-

gah najdemo mnogo davkoplačevalcev italijanskega porekla. Eden izmed njih je n. pr. »Domenico Fanzoi aus Cargnia, ain Cramer«, ki je plačeval davek »vom Handel« od leta 1652 do 1673. Že leta 1651 je prosil za ljubljansko meščanstvo, vendar mu je bila prošnja odbita. Možno je, da je omenjeni sin onega Domenica Fanzaia (ali Fanzoia), ki mu je otoška cerkev na Bledu plačala leta 1608 šest goldinarjev za dobavljen antependij. Obračun ključarjev otoške cerkve navaja namreč v letu 1608 med drugim: ... dem Herrn Jullio vmb das antependium mit 3 Figuren geben fl 8. Item dem Domenico Fanzai vmb ein anderes Antependium mit einer Figur geben fl 6.¹

Domnevamo pa tudi, da so k nam prihajali potujoči slikarji, prodajali tu svoje izdelke ali pa kar na mestu naslikali kakšen antependij in nato odšli dalje. Zanimivo je, da vsi viri govorijo o zlačenih antependijih oziroma o pozlatilcih usnja (Lederverguldter), medtem ko so vsi predmeti, ki so nam ostali ohranjeni — razen nekaj hrbtnih strani blazin, ki so samo zlačene — tudi bogato poslikani. Kaže, da je pojem »antependio ex corio inaurato« veljal za vse antependije, ki niso bili samo zlačeni, temveč tudi poslikani.

Da so trgovci prinašali že izdelane antependije, potrjuje dejstvo, da so bili nekateri antependiji pri nas naknadno podaljšani oziroma razširjeni, torej niso bili izdelani po meri določenega oltarja. Verjetno so bili taki antependiji tudi brez osrednjega biblijskega prizora oziroma enega ali treh svetniških likov, to je s praznimi medaljoni. Te so potem pri nas potujoči slikarji sami ali pa naši domači slikarji dopolnili s svetniškimi liki, ki jim je bil ta ali oni oltar posvečen. Zgovoren primer za to domnevo bi bil naš antependij iz Škofje Loke (sl. 4). Prvotna dolžina antependija je bila 216 cm. Ker je bil ta antependij za določen oltar prekratek, so ga naknadno podaljšali in sicer na vsaki strani za 24 cm. Ta skrajna naknadna dela sicer ponavljata vzorec prvotnega, sta pa

Sl. 4. Antependij iz Škofje Loke, zač. XVIII. stoletja

Sl. 5. Fragment tapete iz Valvasorjeve sobe na Bogenšperku, XVII. stoletje

mного bolj nevešče izdelana, brez punc in na slabšem usnju. Osrednji prizor sv. Ane je verjetno domače delo, kar bi tudi potrdilo,

da je bil naknadno naslikan za določen oltar sv. Ane pri o. kapucinih v Škofji Loki.

Izraz kordovan pri nas ni bil neznan, vendar so s tem nazivom označevali le »lično izdelano usnje«, kakor to omenja Viktor Kragl v poročilu o tržiških usnjarjih: »Zadružniki so se do osemnajstega stoletja imenovali »Lederer« in »Konduanmacher«. Korduan po španskem mestu Cordoba je lična vrsta usnja, strojena iz ovčjih in kozjih kož...«.² V Mestnem arhivu ljubljanskem zasledimo v davčni knjigi iz XVII. stoletja nekaj davkoplačevalcev z nazivom »Cordobanmacher« s povprečno 20 krajcarji letnega davka. O kakšni dejavnosti v smislu dekorativne obdelave usnja tu ne more biti govora. Značilno je, da je »Lederverguldter« plačeval davek v goldinarjih, »Cordobanmacher« pa v krajcarjih. (1 goldinar je bil enak 60 krajcarjem.)

Najstarejši doslej znani zapisek o usnjem predmetu v našem smislu je iz leta 1518 iz spodnjega škofjeloškega gradu, ki pravi: »Anno domini millesimo. CCC., in crastino Bricii facta est annotacio rerum relictarum in camera inferiori olim Laurini... primo ad cistam ibidem posite sunt due polstercziech de serico et corio...«.³ Domnevamo, da tu omenjena blazina ni bila iz navadnega usnja, verjetno je bila zlačena ali slikana, ker jo kronist omenja hkrati z drugo, svileno. V renesančni dobi, ko pohištvo še ni bilo tapecirano, so na lesene klopi polagali usnje-

Sl. 6. Antependij iz Dobrave pri Kropi, XVIII. stoletje

ne blazine. Zelo verjetno je tudi pri nas, seveda v skromnejši meri, krasila stanovanje kakega odličnika slika, ponjava, blazina ali kovček iz pozlačenega, poslikanega usnja. Verjetno je družina ob odhodu takšen predmet vzela s seboj, morda pa je tudi ta ali ona še danes ohranjena blazina dar, ki izvira iz enega od teh stanovanj. Marsikateri predmet so zavrgli, ker se je sčasoma obrabil, raztrgal in — ne navsezadnje — ker je prišel iz mode. Primer, kako so na pohištvu uporabljali slikano usnje, je tabernakelj na Blejskem gradu, ki izvira iz Strahlove zbirke in ima obe stranski ploskvi prevlečeni z raznimi deli usnjenih tapet. V inventarnih popisih plemiških družin (v Osrednjem državnem arhivu Slovenije), ki so bivale pri nas, ni bilo mogoče zaslediti nobenih podatkov o predmetih iz slikanega usnja. Zanimivo je, da se nasprotno n. pr. v dubrovniških arhivih pogosto najdejo takšni podatki, čeprav predmeti tudi tam niso ostali ohranjeni.⁴

Edini izpričani primer uporabe krašenega usnja kot stenske obloge pri nas, je bil do nedavnega na gradu Bogenšperk, kjer so stene v Valvasorjevi sobi nad spodnjim temnim lesenim opažem do zgornje višine oken krasile prvotno srebrno-zlate, pozneje prebarvane reliefne baročne tapete, od katerih je danes ohranjenih le nekaj fragmentov (sl. 5). Če bi bila obloga ostala ohranjena, bi imeli v Valvasorjevi sobi na Bogenšperku edini, toda zelo lep primer stenske tapete iz sedemnajstega stoletja pri nas. Muzej za umjetnost i obrt v Zagrebu hrani nekaj delov slikane tapete, ki po izjavi nekdanjega prodajalca tudi izvira iz Bogenšperka, vendar to ni dokazano.

Glavna opora pri raziskavi slikanega usnja pri nas so vizitacijski zapiski ljubljanske škofije iz sedemnajstega stoletja. Dоследni žal niso. Zdi se, da je bil odnos posameznih vizitatorjev do teh predmetov kaj različen. Gre tu predvsem za antependije.

Nekateri navajajo točno za vsak oltar: »antependio ex corio deaurato« ali »antependio ex corio depicto« ali »caret antependio« ali »ordinavit antependio ex corio deaurato emi« in podobno. Drugi n. pr. antependijev sploh ne omenjajo, tako da ni razvidno, kakšni so bili, ali pa če so sploh bili. Ponekod govori vizitacija o antependiju, tako da ni razvidno, ali je bil usnjen, svilen ali lesen. Antependijev je bilo v posameznih cerkvah tudi do sedem, v Gornjem gradu pa celo trinajst in to nedvomno zelo kvalitetnih. Po teh nepopolnih podatkih iz vizitacijskih virov je bilo mogoče zaslediti okrog tri sto navedb antependijev oziroma odredb za njihovo nabavo. Zanimivo je, da se ti podatki nanašajo skoraj vseskozi na podeželje, na Ljubljano samo pa bore malo. Po izjavi prof. Zdenke Munk, direktorja Muzeja za umjetnost i obrt v Zagrebu so zasledili na Hrvaškem isti pojav, t. j., da za podatke o cerkvenih usnjenih predmetih prevladuje podeželje. Pri nas so navedbe nekako enakomerno porazdeljene na vso Slovenijo. Za ljubljansko stolnico je edini zapisek iz leta 1631 in sicer za glavni oltar: »... antependio ex corio inaurato totum lacerum... ordinavit antependia pro ipso altari, cum pulvinaribus, tot curentur quod sunt colores eccl. pro festivis. Illud vero ex corio, quo utitur singulis diebus, cum totum sit lacerum, vel accomodetur, vel de novo provideatur.« Poleg antependijev omenjajo vizitacije nekajkrat tudi blazine in plaščke (umbella), v enem primeru tudi baldahin in sicer leta 1654 za župno cerkev na Sori: »... antependia de corio inaurato tria... baldachinum novum de corio inaurato cum coloratis portitoriiis.

Zanimivo je, da so podatki za Ljubljano tako skopi in to v času, ko omenjajo za Gornji grad sam trinajst antependijev. Žal, o njih danes ni sledu. Na splošno na Štajerskem ni ohranjenih nobenih usnjenih antependijev več. V drugi polovici sedemnajstega stoletja opažamo, da vizitacije postopno pogosteje omenjajo svilene antependije, ki so končno v duhu mode zamenjali usnjene. Mašnih plaščev pa vizitacije ne omenjajo; ne pripominjajo pa nikjer, da bi bil bodisi antependij ali kakšen drug predmet darovan cerkvi. V nobenem primeru ni bilo mogoče identificirati enega izmed ohranjenih predmetov z enim tistih, ki jih omenjajo viri.

Če torej menimo, da so tako rekoč vsi pri nas ohranjeni predmeti tujega izvora, jih

Sl. 7. Flamska. XVII. stoletje

opredelimo predvsem na špansko, italijansko in flamsko poreklo, le posamezni bi sodili v Francijo ali Nemčijo. Tako je tudi datacija možna le v okviru stilnega razvoja v tisti deželi, v katere področje izdelek uvrščamo. Predmeti z izrazito orientalskimi motivi (sl. 1), so po vsej verjetnosti iz Španije ali Italije. Nekateri motivi nadalje so nedvomno španski, drugi pa, čeprav jih najdemo popolnoma identične v španskem katalogu (sl. 2), bi ravno tako mogli biti izdelani v Italiji. Motivi so pač prehajali iz dežele v deželo. Izdelki španskega izvora so po vsej verjetnosti prišli k nam preko Italije. Nekaj primerkov iz Narodnega muzeja je nedvomno flamskega izvora (sl. 7). Da so tudi ti zašli k nam, ni tako čudno, saj navažajo poročila, da je Flamska v sedemnajstem stoletju tega materiala ogromno izvažala. V sosednih deželah ni bilo mogoče dobiti podatkov, zdi se, da je tako v Italiji kakor tudi v Avstriji področje slikanega usnja malo obdelano.

Najstarejši predmet pri nas je izrez iz večje ploskve, ki je bil predelan v blazino s tipičnim renesančnim motivom španskega izvora. Na temnem reliefnem ozadju je košara z bledimi cveti narcis, ki sloni na črni peklenščkovi glavi, ob njej pa sta na vsaki strani po ena rdeča peklenščkova glava v profilu, pod njima pa ženski poprsji, prav tako v profilu. Posnetek bi bil za reprodukcijo žal preslab. Renesančne so tudi mnoge centralne zasnove naših blazin, so pa vsekako poznejšega datuma. Za blazine so bili tovrstni zaključeni motivi najprimernejši, zato so se vzdržali tako dolgo, dokler je sploh bila moda usnjenih zlačenih, slikanih cerkvenih blazin. Barok in rokoko sta jim le dodajala cvetne poživitve v okusu svojega časa.

Baročnih izdelkov imamo največ, saj je slikanje na usnje v tej dobi doseglo višek tako v kvaliteti, kakor tudi v kvantiteti. So to na eni strani že omenjene blazine z renesančnimi ornamentami in baročnimi dodatki, na drugi strani pa izrezi iz širokopoteznih baročnih zasnov (sl. 3), ki so identične z zasnovami na sodobnih svilah in brokatih. Na antependijih se je moglo zaradi večjih ploskev še bolj uveljaviti baročno občutje, v začetku zadržano, pozneje v rokokoju živahno v motivu in barvi. Hrustančevje in jermenaste zavoje je prepletla naturalistična rastlinska ornamentika. Simetrija pa je prevladovala še dolgo, ko je bil zgodnjebaročni

stil že prešel. Sèm spadata dva antependija iz Kopra, pa tudi antependiji z biblijskimi prizori oziroma s svetniškimi liki (dva v Narodnem muzeju, od katerih je eden iz Škofje Loke (sl. 4), drugi iz Dobrave pri Kropi (sl. 6), dva na Žalostni gori, eden na gradu Snežnik). Ohranjenih je tudi nekaj svetniških likov, ki so verjetno izrezi iz že uničenih antependijev. Najbolj kvaliteten pa je antependij v cerkvi v Zanigradu nad Hrustovljem. Medtem ko vsi drugi sodijo v severnoitalijanski krog, bi delo zanigrajskega sodilo v Španijo. Osrednja slika, Poklon treh kraljev, nima sicer nič specifično španskega, ornamentalno okolje pa je reliefno — kar v Italiji ni bil običaj — in tudi motivika bi najbolj sodila v Španijo. Ta antependij je edini uokvirjen in sicer v lep ozek renesančni okvir. Točno določiti izvor tega antependija seveda ni mogoče, ker ne nosi nobene signature.

Zanimiva študija bi bila primerjava slikanih usnjenih antependijev s slikanimi lesenimi,⁵ ki se pojavijo nekoliko pozneje. Rastlinski dekor na slednjih zajema iz domačega cvetja, kar na usnjenih antependijih ni opaziti. To dejstvo naj bi bil dokaz več, da usnjenih antependijev niso izdelovali pri nas. Iz rokokojske dobe so usnjeni, srebreni, zlačeni, slikani mašni plašči, ki jih je ostalo nekaj lepo ohranjenih in ki nosijo več ali manj vsi isto motiviko. Tudi punce, čeprav nastopajo vedno v istih oblikah, se nekoliko razlikujejo med seboj, n. pr. španske od italijanskih. Tako tudi predstavljajo kriterij, ki olajšuje opredelitev.

Iz flamskih delavnic je v zbirkah Narodnega muzeja nekaj izredno lepih izdelkov iz slikanega usnja. So to tipični primeri te vrste: na reliefno pikastem motnem dnu so naslikana stebila in vejice s sadeži ter raznolikimi cveti, med katerimi prevladuje priljubljena tulpa s ptički in celo levom, ki se vzpenja po veji (sl. 7). Vse to je izdelano kvalitetno, barvno pestro, toda zadržano. V Francijo bi sodila dva primerka rjavo in zlato slikanega usnja s ptički na vejah, pa-

Sl. 8. Francija, XVII. stoletje

vom in lilijo (sl. 8) ter ornamentirana blazina iz Mestnega muzeja v Kranju. Tapeta iz Bogenšperka, ki ima lep vzorec v globokem reliefu z velikimi cvetovi in zavoji, nima niti francoske finese niti ne spada v flamsko motiviko, tako da bi morda izhajala iz kakšne nemške delavnice (sl. 5). Cerkvene blazine imajo večinoma obe strani iz slikanega usnja, tu in tam pa gladek hrbet; nekaj primerkov pa je s ploskovnim tiskanim vzorcem v dveh rjavih barvah.

Vprašanja, ki so se pojavila ob raziskovanju dediščine slikanega usnja pri nas, so naslednja: koliko se je ohranilo tega materiala, kaj povedo viri, ali so usnje zlatili in slikali tudi pri nas, če ne, od kod predmeti izvirajo. Na ta vprašanja smo dobili naslednje odgovore: pri nas se je ohranilo precej cerkvenih blazin, nekaj antependijev in mašnih plaščev ter ostankov tapet. Cerkveni viri iz sedemnajstega stoletja zelo pogosto omenjajo uporabo slikanega usnja v cerkvah. Žal ne moremo v nobenem primeru vskladiti virov z ohranjenim materialom. Od posvetne rabe so ostali ohranjeni le fragmenti zidne obloge iz Valvasorjeve sobe na gradu Bogenšperk in Strahlov tabernakelj na Blejskem gradu. Kakor je razvidno iz vizitacijskih zapiskov ljubljanske škofije, je bila uporaba zlačenih antependijev posebno v XVII. stoletju zelo obsežna; v nasprotju s tem pa so podatki o delavnicah pri nas zelo skopi. Imena domačih obrtnikov ne najdemo med njimi, torej je bila vsa ta dejavnost bodisi v obliki obrti ali trgovine v rokah tujca — Italijana. Kaže, da so tudi vsi drugi predmeti, t. j. španskega, francoskega in flamskega porekla večinoma preko Italije prišli k nam.

Seveda z navedenimi izsledki še davno niso izčrpani vsi viri, ki se nanašajo na slikano usnje pri nas. Gotovo je, da se bo tu in tam še našel kakšen predmet te vrste ali pisan podatek o njem. Novosti za osvetlitev problema menda ne bodo prinesli.

OPOMBE

1. Dr. Josip Mal: Umetnostnozgodovinski zapiski, Cerkev na blejskem otoku, Zbornik za umetnostno zgodovino IV, 1924, št. 3, str. 148.
2. Viktor Kragl: Zgodovinski drobci župnije Tržič, Usnjarstvo, str. 299, Misionska tiskarna Domžale — Groblje 1936.
3. Fontes rerum austriacarum, Österreichische Geschichtsquellen XXXVI Band, Wien 1871, str. 142.
4. Verena Han: Upotreba dekorativne kože u renesansnom Dubrovniku, Anali historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1956.
5. Tone Cevc: Antependiji na Gorenj-

skem, 1956 (v rokopisu). — *Viri*: Vizitacijski zapiski ljubljanske škofije; Knjiga meščanov in Davčna knjiga, Cod. XVII Mestni arhiv ljubljanski. — *Druga literatura*: Celal Esad: Les Arts Décoratifs Turcs, Istanbul, Milli Egitim Bassimevi. — Bossert H. Th: Das Ornamentwerk, Verlag E. Wasmuth G. m. B. H., Berlin 1937. — Braun Joseph: Der christliche Altar II, München 1924. — Clouot Henri: Geschmückte Lederarbeiten, Korduanleder, Verlag E. Wasmuth A. G. Berlin W 8. — Boucher B.: Lederwerk, Geschichte der technischen Künste, Band III/XIII, Union deutsche Verlagsgesellschaft, Stuttgart 1893. — Torres Ferrandis Jose: Cordobanes y Guadameciec, Catalogo ilustrado de la exposicion, Sociedad española de amigos del arte, Madrid 1955.

ZGODOVINSKO BRANJE

»Studi Goriziani«, Gennaio-giugno 1959, vol. XXV; Luglio-dicembre, 1959, vol. XXVI; Rivista della Biblioteca Governativa di Gorizia.

Ta revija je zgled rednega izhajanja. Pred nami ležita zopet obe letošnji številki, ki sta sicer za slovensko zgodovino Goriške v svojih prispevkih skromnejši, pač pa dovolj pomembni za splošno zgodovino Goriške v posameznih obdobjih. V prvi letošnji številki (vol. XXV) je tudi Cossarjev članek o lovskem društvu goriških plemičev, ustanovljenem l. 1779. Društvo je bilo izrazito družabnega značaja in je njegov sloves segel tudi izven Gorice, saj je bil »veliki mojster« družstva kralj obeh Sicilij Filip IV. Burbonski. L. 1802 je društvo ukinitil cesar Franc II. Obsežna razprava J. Lovata, »I gesuiti a Gorizia« (1615-1773), z nad 100 strani teksta je tudi objavljena v tej številki, druga letošnja številka pa prinaša njeno nadaljevanje. Avtorju je pri pisanju služilo kot poglavitni vir delo »Historia collegij Goritiensis«. Prikazal je delovanje jezuitov od leta 1615 dalje. Tega leta je bil namreč ustanovljen v Gorici jezuitski kolegij. Jezuiti so bili važen vzgojni faktor, pečali pa so se tudi z znanostjo, saj je bil eden prvih goriških zgodovinarjev Martin Bavčer, član njihovega reda. Posegli so globoko v verska in kulturna dognanja tistih dob v Gorici in Goriškem. Z ukinitvijo reda leta 1773 je prenehalo njih delovanje.

Iz druge letošnje štev. (vol. XXVI) je omeniti Spessotovo prikazovanje cerkvenih razmer dekanata Ruda ob Soči v letih 1788-1789. Čeprav je Ruda furlansko naselje, je članek le zanimiv zaradi spoznavanja podobnih razmer v nedaleč od tod ležečih slovenskih krajih. Na koncu je dodano še kazalo vseh prispevkov, ki so izšli v reviji od prve številke leta 1923 dalje.

Branko Marušič

Popravek. V članku Jana Sedivýja »Borba za ustanovitev mariborske klasične gimnazije« (Kronika VIII/2, 1960, str. 123, prvi stolpec, zadnje štiri vrstice) popravi napačno se glaseči stavek »Na Slovenskem so se jezuiti naselili prvič leta 1573 v Ljubljani. Na poziv nadvojvode Karla so prevzeli staro latinsko šolo in jo spremenili v gimnazijo« v pravi: »Jezuiti so prišli v Ljubljano leta 1596. Zanje sta se zavzemala škof Janez Tavčar in Ferdinand II.«

Ob 10-letnici samoupravljanja PTT

Svoj prispevek k družbenemu in gospodarskemu razvoju naše dežele so dali tudi PTT kolektivi Slovenije, ko so pred desetimi leti prevzeli v upravljanje svojo dejavnost. Tako kot drugi delovni kolektivi je tudi naš kolektiv, čeprav še neizkušen in miselno še dokaj povezan s tradicionalnim administrativnim vodenjem PTT stroke, prevzel v upravljanje takratno PTT-direkcijo, trdno odločen premagati vse težave in iti v korak z nastajajočimi novimi družbenimi odnosi v naši državi.

Razvoj delavskega upravljanja v PTT stroki lahko delimo na dve obdobji. Prvo obdobje od leta 1950 do leta 1953, ko je bila PTT dejavnost sicer že gospodarsko podjetje, vendar z dokaj ozkimi pravicami. V tem času so za PTT podjetja veljali še razni posebni gospodarski predpisi, ki teh podjetij niso izenačevali z drugimi gospodarskimi organizacijami. Sklep delavskega sveta v podjetju, ki je razpravljal o gospodarskih planih, zaključnem računu itd., niso bili dokončni, ker je bilo podjetje odvisno od Glavne direkcije, ki pa tedaj ni imela organov upravljanja. Zato lahko trdimo, da sta imela delavski svet in upravni odbor v tem prvem obdobju bolj posvetovalni značaj in sta odločala le o izboljšanju kvalitete PTT storitev, o ugotovitvi delovne discipline in podobno. Tudi glede nagrajevanja PTT osebja nista imela posebnega vpliva, ker so bile tedaj plače urejene z uredbo o plačah PTT uslužbencev.

V februarju leta 1954 so bili izvoljeni prvi delavski sveti v tedanjih osnovnih enotah in sicer le na prometnih poštah Ljubljana 2 in Maribor 2 ter v PTT delavnici in avtogarazi. Vse druge osnovne enote so imele le upravne odbore, v katerih je bilo 5 do 7 članov, ki jih je imel noval upravni odbor podjetja.

Drugo obdobje v razvoju delavskega upravljanja pa se pričinja z uveljavitvijo Uredbe o organizaciji in upravljanju jugoslovanskih pošt, telegrafov in telefonov ob koncu leta 1953. S to uredbo je bilo osnovano široko področje samoupravljanja od delavskih svetov in upravnih odborov osnovnih enot in upravnega odbora (Podjetja do upravnega odbora Skupnosti JPPT). Od tega časa dalje lahko govorimo o dejanskem odločanju PTT delovnih kolektivov v upravljanju podjetja.

Ceprav so od tedaj še obstajale določene omejitve glede odločanja v vprašanih PTT tarife, osnovne investicijske politike in perspektivnega razvoja mreže in kapacitet, so vendar organi upravljanja v podjetju sami odločali pri sprejemanju gospodarskega plana, pri potrjevanju zaključnega računa, pri razdelitvi sredstev skupne potrošnje, pri formiranju in uporabi fondov, pri sprejemanju tarifnega pravilnika itd. Od tedaj se je stalno večalo vlaganje v PTT osnovna sredstva, v razširitev mreže in kapacitet, večal pa se je tudi obseg storitev, dvigala se je produktivnost dela in zainteresiranost vseh delovnih kolektivov za unno gospodarjenje s podjetjem.

Na kratko lahko prikažemo napredek in povečanje z nekaj številkami: vrednost PTT sredstev se je v desetletnem razdobju povečala od 326 milijonov na 3 milijarde dinarjev, število uslug se je povzpelo od 144 milijonov na 203 milijone, celotni dohodek podjetja pa se je povi-

šal od 264 milijonov na 2 milijardi 280 milijonov dinarjev.

Še bolj nazorno se kažejo rezultati v obliki novih PTT poslopij, novih avtomatskih telefonskih in telegrafskih central, v razširjeni telegrafsko-telefonski mreži itd., kar pa še vedno ne zadovoljuje hitro rastočih potreb našega družbeno-ekonomskega razvoja.

Organi upravljanja so vsako leto vlagali del ustvarjenih sredstev tudi v gradnjo stanovanj za svoje delavce in uslužbence, nadalje v gradnjo počitniških domov kakor tudi za kulturnoprosvetno in športno udejstvovanje PTT kolektivov.

Tudi strokovnemu dvigu kadrov se je posvečala vsa potrebna skrb in je poleg organiziranja nešteti tečajev in seminarjev danes najvidnejši uspeh na tem področju novo zgrajena šola s praktičnim poukom za telekomunikacije, ki je bila svečano odprta ob desetletnici delavskega samoupravljanja v PTT.

PTT podjetje v Sloveniji je prvo izmed podjetij v Skupnosti JPPT prešlo na nagrajevanje po učinku, zavedajoč se, da je tak način nagrajevanja osnovni pogoj za delavsko samoupravljanje. Tak način nagrajevanja je omogočil znaten dvig produktivnosti dela in racionalnejšo razporeditev zaposlenih, s tem v zvezi pa tudi spoznanje, da je vsak posameznik odgovoren za ekonomski uspeh podjetja.

Napredni miselnosti naših upravljalcev so v zadnjem času okviru PTT organizacije postajali ovira za še večje konstruktivno poseganje kolektiva v upravljanje PTT stroke. Zato so se že pred leti, sprva sicer še nekoliko boječe, nato pa vedno odločnejše postavljale zahteve po decentralizaciji PTT stroke. Rezultat teh stremeljenj in teženj je bližnja reorganizacija, ki s proslavo desetletnice delavskega upravljanja ne sovпада zgolj slučajno, temveč je rezultat desetletnega prizadevanja, da se delavsko upravljanje kar najbolj približa neposrednim upravljalcem.

Novi Zakon o pošti, telegrafu in telefonu, sprejet v decembru 1960, vsklajuje PTT dejavnost s splošnim sistemom razvoja delavskega upravljanja in komunalne ureditve družbene skupnosti. Zakon predvideva ustanovitev večjega števila manjših PTT podjetij, v katera bodo vključeni samostojni obrati in osnovne enote z izrazito gospodarsko samostojnostjo. Taka nova organizacija PTT stroke, v kateri je možna iniciativa vseh delavcev in uslužbencev, bo brez dvoma pospešila razvoj PTT prometa.

PTT stroka stopa torej na popolnoma nova pota, prosta raznih centralističnih vezi, ki so doslej še predstavljale določeno oviro pri hitrejšem razvoju. PTT delovni kolektivi bodo še bolj neposredno odločali o delitvi ustvarjenega dohodka, še bolj si bodo prizadevali za racionalizacijo poslovanja, za odkrivanje notranjih rezerv, za dvig produktivnosti dela itd. Materialni interes posameznika bo še bolj neposredno povezan z ekonomskimi koristmi celote, in to ne le v okviru same PTT stroke, temveč tudi v okviru komune, na katere področju proizvajavec živi.

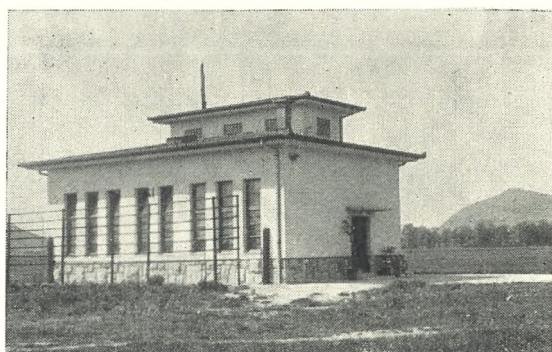
Koristniki PTT uslug pa bodo tudi spoznali, da morajo pri širjenju in modernizaciji sredstev PTT prometa stalno sodelovati, saj se ta sredstva grade zanje in se jih predvsem oni poslužujejo.

Razvoj Ljubljanskega vodovoda po osvoboditvi

Ljubljanski vodovod je bil zgrajen leta 1890 za takratnih 30.000 prebivalcev; celotno omrežje je merilo 27.326 m z glavnim cevovodom 325 mm, 4 vodnjaki in rezervoarjem na Rožniku vsebine 3000 m³. V vodarni v Klečah se je vgradila parna črpalka kapacitete 60 l/s, s katero se je v mesecu decembru 1890 načrpalo 24.672 m³ ali na dan 795 m³, kar znese na dan in osebo 27 l.

Do l. 1945 se je vodovod razširil v sledečih mejah: 2 glavna napajalna cevovoda 325 in 400 mm, 167.237 m omrežja raznih profilov in 15.000 m provizorijev. V vodarni v Klečah so obstajale 4 parne črpalke, od katerih sta se dve odstranili in se je na njihovo mesto vgradila električna centrifugalna črpalka kapacitete 250 l/s, s katerimi smo v letu 1945 načrpali 8.061.933 m³ vode za 96.000 prebivalcev, kar znese na dan in osebo 230 l.

Z gradnjo industrije in porastom prebivalstva se je v letu 1947 pričelo kazati prvo pomanjkanje vode, zlasti na področju Most, Jarš, Zgornje Šiške in Dravelj, dokler ti predeli v letu 1949 niso ostali povsem brez vode in so se oskrbovali z njo le ponoči. Ista usoda je doletela v letih 1949—1950

tudi prebivalce Ljubljane v višjih nadstropjih in višje ležečih zgradbah. Da bi se to kritično stanje čimprej izboljšalo, so se lotili v letu 1947 proučevanja graditve vodnjakov na področju vodarne v Klečah in leta 1948 izdelave generalnega plana za razširitev in povečanje vodovoda. Že v letu 1947 se je pričel polagati glavni napajalni cevovod ϕ 400 mm od Kleč, mimo Litostroja do stare cerkve v Šiški, na področju vodarne v Klečah pa so se izkopali sondažni vodnjaki, na podlagi katerih se je v letu 1949 pričel graditi prvi vodnjak.

Zaradi skrajno slabe preskrbe z vodo na vzhodnem delu Ljubljane, se je pričel v letu 1951 polagati cevovod in graditi vodnjaki v Hrastju. V letu 1954 pa sta se za potrebe Šentvida zgradila dva vodnjaka in cevovod.

Polaganje glavnih cevovodov in vodnjakov je potekalo takole:

		v letih	
1. Kleče—Litostrój—Stara cerkev v Šiški	ϕ 400 mm	1947—1950	3187 m
2. Hrastje—Šmartinska—Zaloška	ϕ 300 mm	1951—1952	4782 m
3. Poljane—Šentvid	ϕ 200 mm	1953—1954	2276 m
4. Kleče—Ljubljana	ϕ 500, 600 in 700 mm	1955—1960	4260 m
5. Kleče — vodnjak št. VI.		1949—1950	
vodnjak št. VII.		1951—1952	
vodnjak št. VIII.		1952—1955	
6. Hrastje — vodnjak št. I.		1952—1955	
vodnjak št. II.		1951—1953	
vodnjak št. III.		1952—1959	brez črpalke
7. Šentvid — vodnjak št. I.		1953—1955	
vodnjak št. II.		1953—1954	

Pregled in razširitev novih gradenj:

Položili so 107.747 m cevovoda, med katerimi so 4 glavni napajalni cevovodi ϕ 200 do 700 mm že gotovi, peti Hrastje—Polje pa v gradnji.

Zgradili sta se dve povsem novi črpališči v Hrastju in Šentvidu ter razširila vodarna v Klečah, v raziskavi pa je vodnjak za črpališče na Bokalciah.

Na področju vodarn je bilo zgrajenih 9 novih vodnjakov, izmed katerih je 7 opremljenih s sodobnimi vertikalnimi črpalkami, osmi vodnjak

je provizorično opremljen, medtem ko je deveti še brez opreme, tako da imamo danes na področju naših vodarn 14 vodnjakov, izmed katerih jih je 13 v obratu.

Dolžina celotnega omrežja znaša 295.984 m, na katerem je vgrajenih 10.766 hišnih priključkov, 1687 hidrantov in 1541 zasunkov. Ta mreža pa zavzema na vzhodu področja Zaloga, Polja, Skofljice, na jugu Črno vas, na zahodu Vrhovce, Dravljje, Šentvid ter na severu Ježico, Tomačevo, Smartno in Zadobrovo.

»SILVA«

Ljubljana

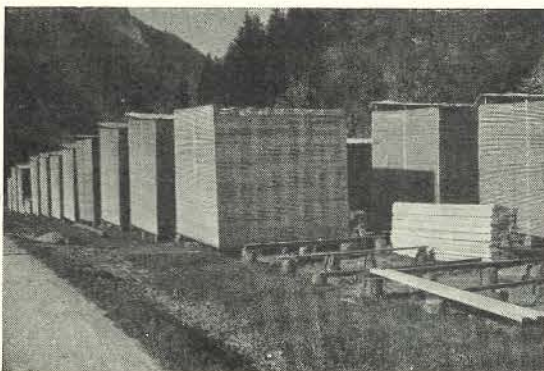
Podjetje »Silva«, Ljubljana, je začelo dobivati prve osnove dosedanjega razvoja pred desetimi leti, t. j. avgusta 1951, ko je gozdove Kamniške Bistrice prevzela v urejanje in upravljanje poleg podjetja še Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v Ljubljani.

Nekdanji lastnik teh področij, »Kamniška korporacija«, je gospodarila po takratnih metodah gospodarjenja in potrebah, ki so jih narekovala te potrebe. Prva povojna leta je tudi gozd Kamniške Bistrice dal svoj delež za obnovo porušene domovine. Z letom 1951 pa je nastopilo novo obdobje v preobrazbi doline Kamniške Bistrice z lesno predelovalnim obratom v Stahovici.

Lepote Kamniške Bistrice so tako izrazite in edinstvene, da zaslužijo res posebne nege in varstva. Tega se v polni meri zaveda tudi kolektiv »Silve« in strokovnjaki F. A. G. V., zato neprestano iščejo možnosti za izboljšave, pa naj si bo to v organizatornem ali strokovnem pogledu.

Ko stopa podjetje v drugo desetletje svojega dela, si zadaja ogromne naloge v zvezi s prosperitetno podjetja in tehničnih dosežkov.

V obdobju novega petletnega plana, t. j. v času 1961—1965 je predvideno, da se vsa gozdna dela popolnoma mehanizirajo, kolikor dopuščajo terenski pogoji. Zato je podjetje že sedaj nabavilo večje število motornih ročnih žag, postavilo žičnice vseh vrst: gravitacijsko, motorno, motorni

Zaloga rezanega lesa

Gozd v Kamniški Bistrici

izvlek itd., traktor z ustreznimi priključki, kamione za prevoz itd. Pri vsem tem pa se vodi tudi skrb o gozdnem delavcu. Rešil se je glavni problem prihoda delavcev na delovišče, — kar je predstavljalo ravno za Kamniško Bistrico veliko vprašanje zaradi oddaljenosti posameznih delovišč, — na ta način, da se je omogočila vsem delavcem nabava motornih koles. S tem pa se ni dosegel samo en namen, t. j. da pride delavec čimprej in spočit na delovišče, marveč se je s tem tudi omogočilo, da ima delavec neposreden stik s kulturnim centrom področja, t. j. s Kamnikom. Vemo, da je bil popreje delavec vezan izključno na dolino in celega tedna ni videl razen gozda ničesar, zaradi česar ni prišel niti do knjig, časopisov, poročil itd. S tem ukrepom lahko rečemo, da se bo zmanjšala kulturna zaostalost v znatni meri.

Se in še se vrstijo predlogi za izboljšave in izpopolnjevanje dela v korist gozda in gozdnih delavcev.

Podjetje pa se ne ukvarja samo z gozdom, marveč tudi s predelavo lesa.

Ob vstopu v dolino Kamniške Bistrice stoji manjši lesnopredelovalni obrat. Ta obrat ima v glavnem vse faze predelave lesa od razreza do končne predelave v galanterijskem obratu in zabojarni. Za nemoteno delo pa skrbi majhna hidroelektrarna.

Tudi v tem obratu so v perspektivnem petletnem planu predvidene večje spremembe in rekonstrukcije, tako da bi postal to majhen, toda tehnično moderen obrat.

Vse to pa nam narekuje nove naloge tudi o istočasnem izboljševanju ljudi preko tečajev in seminarjev, ker se zavedamo, da nam še tako moderni stroji nič ne koristijo, če ne bo pri njem delavec strokovnjak.

Celotno podjetje v obliki majhnega kombinata pa ima končni cilj tudi v tem, da bo kot vzorno podjetje lahko res služilo novemu kadru na fakulteti za gozdarstvo kot dober učni pripomoček v obliki praktičnega dela, od sadike do končnega izdelka lesne industrije.

Pavel Erklavec

JAVNA SKLADIŠČA LJUBLJANA

Pomembno mesto ne samo med podjetji v Ljubljani, ampak tudi v sklopu jugoslovanskega gospodarstva zavzema podjetje Javna skladišča. Področje Javnih skladišč je nekoliko odmaknjeno od industrijskega centra Most in meji na skrajni vzhod Ljubljane. Pravzaprav daje videz modernega naselja ali pristanišča z vsemi komunalnimi napravami. Med desetimi 150-metrskimi stavbami se vijejo železniški tiri in moderna cestišča.

Podjetje je bilo ustanovljeno marca 1954. Za direktorja je bil imenovan Jože Borštnar, ki to funkcijo opravlja še danes. Takoj po ustanovitvi se je vodstvo lotilo izdelave idejnega projekta za celotno zazidavo. Funkcionalni princip zunanje manipulacije blaga je bil postavljen tako, da potekajo ob zunanji strani skladišč cestišča, ob notranji pa industrijski tiri.

Perspektivni plan za obdobje 1960—1965 predvideva gradnjo dvanajstih skladišč z vsemi pripadajočimi komunalnimi napravami.

Z izgraditvijo vseh 26 skladišč bo promet bruto dohodka povečan iz predvidenih 376 milijonov din v letu 1960 na 1.157.000.000 din v letu 1966.

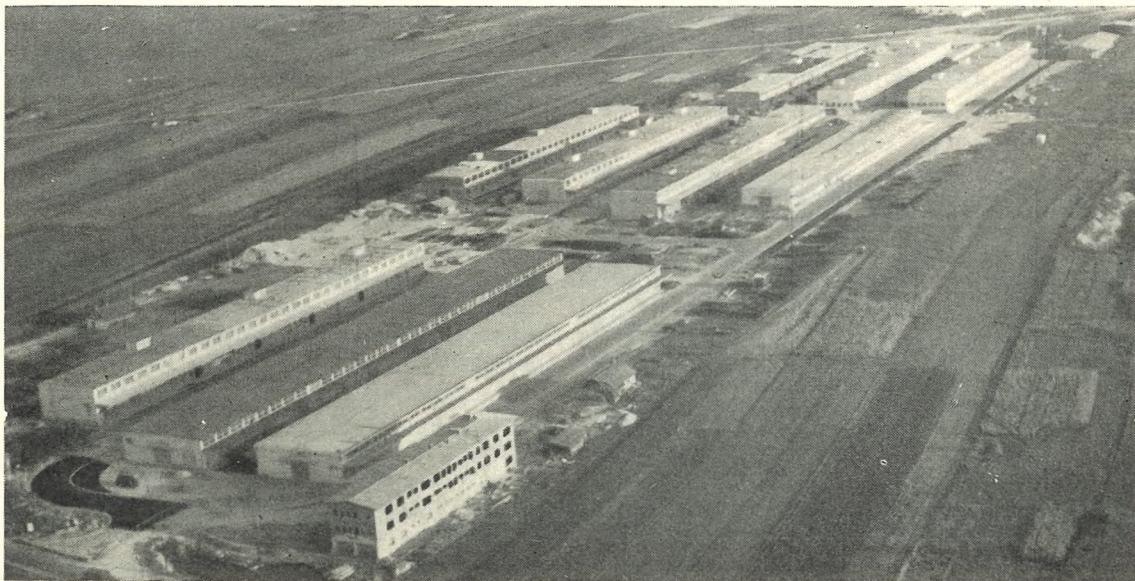
Po fazi intenzivne gradnje se je podjetje lotilo reševanja problemov v zvezi z mehanizacijo,

storilnostjo in izpopolnitvijo služb, ki so predmet poslovanja Javnih skladišč.

Uvedba viličarjev in paletizacija bo postavila skladiščno službo na nivo tovrstnih naprednih podjetij v svetu. V zvezi z mehanizacijo in racionalizacijo podjetje rešuje problem usposobitve delavcev za nove napredne in dognane načine dela. Že v letu 1961 bo pridobilo s pomočjo tečaja približno 30 delavcev kvalifikacijo transportnega delavca, kolikor pa bo potreba narekovala tečaj nadaljevati, se bo nova skupina delavcev izšolala in pridobila potrebno kvalifikacijo. Podjetje ni pozabilo na dvig družbenega standarda delavcev in uslužbencev. Delavci se lahko hranijo v delavsko-uslužbenski restavraciji, kjer prejemajo izdatno hrano po znižanih cenah. Za gradnjo stanovanj je podjetje namenilo velika finančna sredstva in bo v bližnji bodočnosti rešilo problem družinskih stanovanj in samskih bivališč.

Člani kolektiva se aktivno udeležujejo tudi z drugimi dejavnostmi v sindikalnih sekcijah in drugih političnih ter športnih organizacijah.

Celoten delovni kolektiv je ponosen na svoje uspehe in se zaveda, da je napredek podjetja poleg lastnega dela tudi zasluga socialistične ureditve, ki ima tudi za to novejšo gospodarsko dejavnost veliko razumevanja.

Agrokombinat

Ljubljana

Ustanovljen je bil jeseni 1959. leta in je prevzel bivša samostojna kmetijska posestva Črnelo, Dolsko, Ihan, Mengeš, Vodice in Zadobrova s skupno površino 2.500 ha. V letu 1960 so se temu priključile še Farma perutnine Zalog in Tovarna močnih krmil v Mostah.

Namen združevanja toliko objektov v Agrokombinat je postavljen že v samem položaju vseh omenjenih obratov, ki leže v neposredni bližini mesta Ljubljane in morajo proizvajati potrebno hrano za mestno prebivalstvo in zagotoviti določene količine kvalitetnih živilskih proizvodov za izvoz. Iz teh razlogov so po posameznih obratih organizirane specializirane proizvodne enote, ki z uvajanjem industrijskih metod izdelujejo nekatere proizvode. Tako je center za proizvodnjo bekonov v Ihanu s svojimi sorodnimi podobratni Dolsko in Repnje usmerjen za proizvodnjo plemenskih prašičev in bekonov za klanje švedske pasme, obrat Črnelo za proizvodnjo mlade pitane govedi — baby beef, obrata Zadobrova in Pšata pa za izrazito proizvodnjo mleka od krav jerseyjske pasme in je to tudi elitni center za vzrejo jerseyjskih krav — molznic. Na obratu Dolsko pa je center za proizvodnjo rac nesnic in pitališče za race pečenice, farma perutnine v Zalogu pa je urejena za proizvodnjo kuretine in ima v svojem sklopu klavnico perutnine, ki že danes zmore dnevno zaklati in očistiti preko 3000 komadov piščancev.

Tovarna močnih krmil v Ljubljani je popolnoma industrializiran obrat, ki po znanstveno dokazanih in preizkušenih receptih pripravlja in meša razne za posamezne vrste in starosti živine krmne mešanice in s tem omogoča racionalno izkoriščanje surovin in zagotavlja pri živinorejski proizvodnji zelene uspehe.

S spremembo tehnološkega procesa so nastale za živinorejsko proizvodnjo velike potrebe po novih živinorejskih obratih, kar je že v l. 1959 in 1960 zahtevalo znatna investicijska sredstva

ne samo za objekte same, ampak tudi za mehanizacijo transporta in za melioracijo dosedaj slabo produktivnih zemljišč in urejevanje najnujnejših komunikacij. Tudi za zaposleno delovno silo so znatno porasle potrebe po stanovanjih in drugih objektih družbenega standarda, kar pa pri dosedanjih sredstvih še ni bilo mogoče zadovoljivo rešiti.

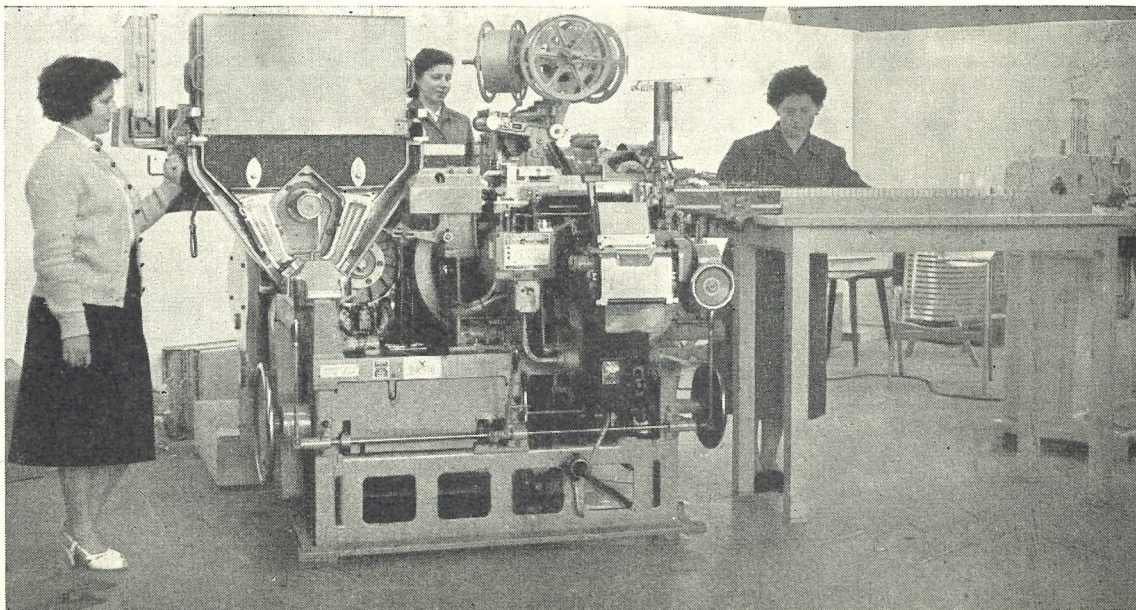
Agrokombinat je v zadnjih dveh letih vložil znatna sredstva za uvoz visokoproduktivnih živali s specializirano proizvodnjo t. j. mlečnih krav, mesnatih prašičev, brzorastočih ras perutnine, rac in kokoši.

Vsa poljedelska proizvodnja je prvenstveno usmerjena za proizvodnjo krme za živino in so dosedaj z intenzivnim gnojenjem in ustrezno agrotehniko doseženi tudi na slabih zemljiščih zadovoljivi pridelki, kar pa bo v bodoče še znatno mogoče stopnjevati.

Principi delavskega samoupravljanja so na Agrokombinatu izvedeni v smislu decentralizacije obratnih delavskih svetov, ki odločajo in predlagajo o najvažnejših problemih proizvodnje na svojem obratu, centralni delavski svet pa odloča o splošnih problemih proizvodne politike celega kombinata, investicijskih programih in načinu njihovega financiranja, o koordinaciji dela posameznih obratov kakor tudi o uspehih posameznih panog proizvodnje in celotnega poslovanja.

Posebna skrb je v Agrokombinatu posvečena dvigu strokovnih kadrov, ki so neposredno zaposleni v sami proizvodnji, da bi se na ta način v njej dosegli tako v kakovostnem kakor tudi količinskem pogledu čim boljši uspehi.

Agrokombinat sodeluje z znanstvenimi zavodi glede raziskave raznih pojavov v poljedelski in živalski proizvodnji, tako da bi se najnovejša dognanja znanosti mogla čimprej uporabiti v praktični proizvodnji in jo poveniti.

Pakiranje cigaret

Tobačna tovarna

L J U B L J A N A

Leta 1828 je začela obratovati v Ljubljani na Poljanskem nasipu čistilnica sladkorja, največja tovarna takratnega glavnega mesta Kranjske. Po 30 letih dela je 25. avgusta 1858 čistilnica ali »Cukrarna« pogorela.

Trinajst let kasneje so stavbo preuredili in namestili v njej tobačno tovarno. Bila je last države. Proizvajati je začela 16. marca 1871 in je bila od samega začetka največja tovarna v mestu, saj je nekaj mesecev po otvoritvi dajala delo skoraj tisoč delavcem.

Poslopje »Cukrarne« je bilo v bistvu le zasilna tobačna tovarna, kajti poleti 1871 so že izbrali prostor za novo tobačno tovarno na Tržaški cesti. Zemljišče za tovarno, ki je bilo veliko blizu 75.000 m², je brezplačno odstopila ljubljanska mestna občina. V pichli dveh letih so tu zgradili poleg dveh velikih osrednjih poslopij še 27 manjših objektov. Na ta način je mogla začeti proizvodnja v novih prostorih že 1. avgusta 1873. Delo v stari »Cukrarni« so takrat opustili.

Vse do prve svetovne vojne je prevladovalo v tovarni izdelovanje cigar, rezanega tobaka za pipo, žvečilnega tobaka, nosljanca in tudi cigaret. Nosljanca so n. pr. proizvedli dvajsetkrat več kot danes. Cigaret, ki so jih takrat izdelovali ročno, so izdelali v celem letu samo toliko, kolikor jih danes proizvedejo v enem dnevu. Šele tik pred prvo svetovno vojno, leta 1913, so jih izdelali toliko, kolikor danes v dveh mesecih. Za vse to je bilo potrebno v tistem času okoli 2500 delavcev. Med njimi je bila ogromna večina delavk. Njihova meзда je bila silno nizka.

Med prvo svetovno vojno in v letih po njej se je proizvodnja znatno povečala. Pozneje pa ni več napredovala, ker je uprava državnih monopolov začela dajati prednost tobačnim tovarnam na jugu države. Iz te dobe moramo omeniti tudi največjo stavko v tobačni tovarni v letu 1929, ki je trajala teden dni.

V času okupacije je okupator izpraznil tovarniška skladišča tako temeljito, da se je podjetje

znašlo ob koncu okupacije brez rezerv tobaka in zaradi letalskega bombardiranja tudi z delno porušeni stavbami. Delavci so po osvoboditvi začeli z obnovo podjetja in dosegli, da je bila tovarna obnovljena po dobrem letu dni. Skladišča so se spet napolnila, podjetje pa se je moralo potruditi, da je moglo zadovoljiti znatno povečanje v potrošnji tobačnih izdelkov.

Danes ima tobačna tovarna trikrat večjo proizvodnjo cigaret kot pred okupacijo, poleg tega je še vedno edini jugoslovanski producent cigar, nosljanca in tobaka za pipo in žvečenje. Tako povečani obseg proizvodnje danes tovarna ustvarja z delovnim elanom, ki črpa svojo moč v delavskem samoupravljanju. Hkrati so strokovni kadri prispevali za metodično izboljšavo tehnološkega procesa tako, da je empirika, na splošno ukoreninjena v tobačni stroki, zamenjana z znanstvenimi prijemi povsod, kjer je le možno.

Raznovrstnosti okusa kadičev želi ustreči tobačna tovarna s cigaretami sledečih imen: Bled, Planica 60, Ljubljana, Filter extra, Filter 57, Vardar, Morava, Velebit, Ibar, Filter 65, Blend V O, Zeta, Drava in Super Drava.

Tovarna izdeluje cigare iz domačih in uvoženih vrst tobaka. Kadičci radi segajo po cigarah Havana, Trabuko, Karavanka, Brazilka, Cigari-los in po močnejših kratkih domačih.

Napredek tovarne je zagotovljen s stalno skrbjo kolektiva za obnovo strojnega parka. Z generalno rekonstrukcijo, ki je pravkar v teku, je nabavljeno 10 novih strojev iz inozemstva. Naročene so tudi druge naprave za izpopolnitev in modernizacijo tehnološkega postopka. Poleg tega je v zadnjih treh letih kupljenih osem strojev, tako da se danes ne more več govoriti o zastarelosti tovarne. Nasprotno, s pravilno gospodarsko politiko stopa v ospredje tovrstnih podjetij.

Delovni kolektiv vsekakor upa, da bo uspešno prebrodil vse težave in zadovoljil zahteve svojih zaposlenih in potrošnikov njegovih izdelkov.

Rašica

TOVARNA PLETENIN

Gameljne pri Ljubljani

Eno največjih podjetij za izdelavo volnenih pletenin v naši državi je nastalo z združitvijo in preselitvijo več manjših pletilnic. Na ruševinah bivše podružnice tekstilne tovarne »Stora« je kolektiv z lastnimi sredstvi zgradil sedanje poslovne prostore, razvil izdelavo pletenin, kljub temu da v kraju do tedaj ni bilo tovrstne proizvodnje. Poleg tega so bili ustanovljeni še obrati Šentvid pri Stični, Ambrus, Horjul, Izola in Moravče. S starimi izrabljenimi stroji v neurejenih stavbah se je kolektiv trudil, da izdela čim kvalitetnejše moderne pletenine za domači trg in za izvoz.

Ni bilo lahko, se hkrati boriti za količino in kvaliteto proizvodnje, posebno še z mladimi nezkušenimi kadri. Še danes v tovarni prevladuje mladina. S trdim delom, zavestjo in strokovno vzgojo kadrov je kolektiv uspel in dosegel na trgu lepe rezultate. Danes prodaja tovarna svoje proizvode od Jesenic do Bitolja. Povsod so cenjeni, ker so kvalitetni, moderni in ne predragi. Borba za kvaliteto se začne že pri nabavi surovin, kajti samo najkvalitetnejše volneno predivo je dovolj dobro. Podjetje uporablja tudi uvoženo volno. Zato je skrb za čim boljše izkoriščanje surovine, ki jo kupujemo za dragocene devize, nujna in se kolektiv tega zaveda. Zato so se zamenjali stari stroji za finejše. S tem je bila dana možnost, da se z manjšo uporabo materiala izdelajo kvalitetne, tople, lepe in trajne pletenine in zmanjša število izdelkov z napakami. Mehanična delavnica, ki je bila namenjena samo za vzdrževanje starih strojev, je izdelala že pred dvema letoma prvi pletilni stroj, do danes pa že preko sto. V letošnjem letu je izdelala prve pletilne stroje na motorni pogon, tako da bo v bodočnosti našim pletiljam v precejšnji meri prihranjeno ročno delo.

Ni bila lahka pot, ki jo je dosedaj opravil kolektiv, posebno strmi vzpon v zadnjih letih je zahteval veliko drobnega dela, veliko zavesti. Če vzamemo za osnovo leto 1955, se je v letu 1956 dvignila vrednost prodanih pletenin na 145 odstotkov, v letu 1957 na 292 odstotkov, v letu 1958 na 372 odstotkov, v letu 1959 na 523 odstotkov, v letu 1960 pa je ob istem številu zaposlenih še nadalje rasla. Vrednost proizvodnje na enega zaposlenega se je od leta 1954 povečala za dva- in polkrat. Tako je danes RAŠICA ne samo največja tovarna oziroma ena največjih tovarn v naši domovini, saj proizvaja približno 12 do 14 odstotkov vse jugoslovanske proizvodnje volnenih ple-

tenin, kljub temu da je podobnih podjetij v državi že preko 90, — temveč je tudi v evropskem merilu med velikimi tovarnami. S svojo kapaciteto preko 230 ton pletenin in 1000 zaposlenimi je verjetno med dvajsetimi največjimi tovarnami te stroke v Evropi. Normalno je torej, da se pojavlja tudi kot izvoznik pletenin že dalj časa v ZSSR, Poljsko, v zadnjem času v Češkoslovaško, na Švedsko, v Norveško in Ameriko.

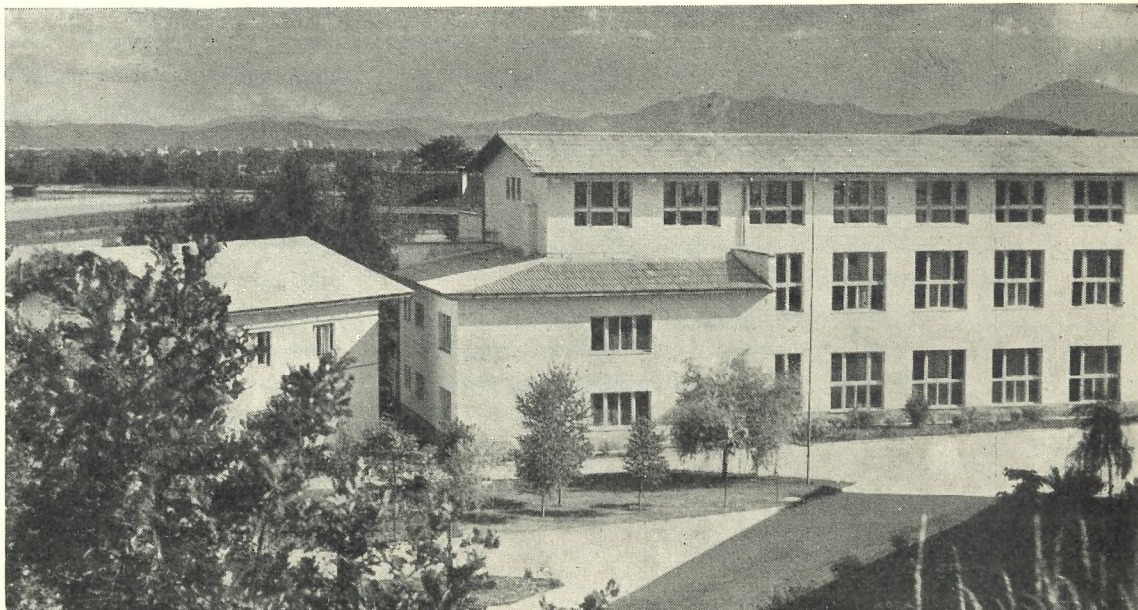
Podjetje namerava v bližnji bodočnosti še razširiti svoje kapacitete z nakupom modernih avtomatičnih strojev, da bi moglo dajati na domači trg še več kvalitetnih pletenin po čim nižjih cenah, zlasti pa še, da bi moglo razširiti svoj izvoz, tako da bi v čim večji meri lahko samo ustvarjalo devize za nakup surovin.

Kljub temu, da je bilo toliko dela vloženega v razvoj podjetja, tudi skrb za človeka ni bila zanemarjena. Prihajanje na delo je urejeno s prevozom z lastnimi avtobusi, za oddih je v prejšnjih letih imelo v Poreču, Povilah in Selcah svoje campinge pod platneno streho. V letošnjem letu pa sta bila opremljena počitniška domova v Izoli in Bovcu.

Z lastnimi avtobusi so bili organizirani izleti, skupni obiski gledališča itd.

V podjetju deluje foto-krožek in strelska družina, ki je zadnji dve leti zasedla na tekmovanju tekstilcev prvo mesto. Mladina se udejstvuje v športu in sodeluje v delovnih akcijah.

Tovarna je dobila svoje ime po vasi Rašica, ki je bila prva, od okupatorja požgana vas v Sloveniji. V zelenju, na svežem zraku se belijo tovarniške stavbe. Dokaz za to so, kaj zmore trdo delo volje in ustvarjalni polet naših ljudi. Tu dela, ustvarja in se bori za boljše življenje kolektiv mladih ljudi. V takem okolju po tolikih dosedanjih uspehih je delo prijetno, kljub temu da je težko. Kljub težavam in trenutnim nesporazumom se znajo dekleta v Rašici tudi posmejati in zapeti. Vedno pa se zavedajo: »Mi smo zgradili tovarno, naše delo je ugledno na trgu, še bomo delali, še se bomo borili, še več dosegli, da bo naše življenje v tovarni in izven nje še prijetnejše.« To je geslo, ki si ga je kolektiv postavil ob praznovanju 10. obletnice delavskega samoupravljanja. Ponosni smo, da je kolektiv v tako kratkem času — deset let — zrastel iz majhnega števila 100 ljudi v kolektiv z nad 1000 zaposlenimi.

TOVARNA TRAKOV

Lotza

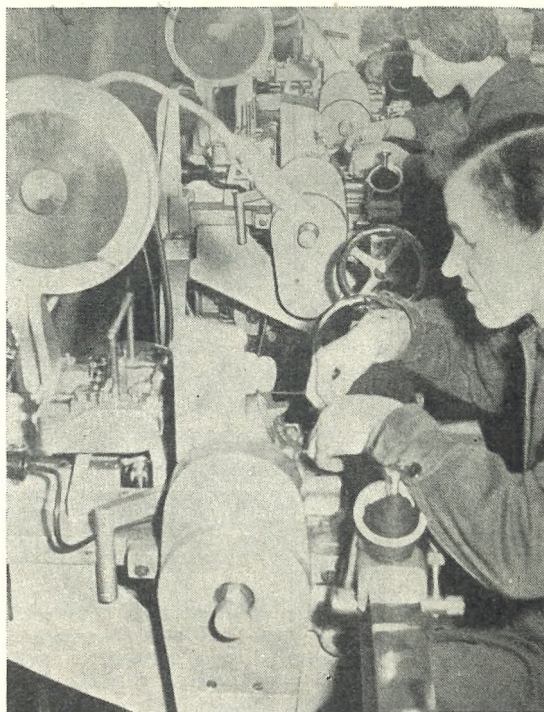
**Zgornja Hrušica
pri Ljubljani**

Tovarno sta utemeljila 10. marca 1928 dva ljubljanska trgovca, Karel Govekar in Edvard Praprotnik. Podjetje se je imenovalo »Tovarna trakov TOTRA, družba z om. zavezo«, Ljubljana. Centrala je bila namreč v Ljubljani, obrat sam pa v Zgornji Hrušici pri Fužinah pod Ljubljano. V prvih letih je bilo zaposlenih v tovarni: 1 pisarniška moč, 1 delovodja in 15 delavk. Te so zaslužile povprečno po 3 din na uro ali 24–30 dinarjev na dan. Največjo konjunkturo je obrat doživel leta 1939, ko je 26 delavk izdelalo 53.400 grosov trakov in vrvic v vrednosti 1.500.000 din na 70 Kordel pletilnih strojih in 3 Doublir strojih.

Po osvoboditvi je bilo treba začeti znova. Podjetje se je preimenovalo v »Tovarna trakov TOTRA«, Ljubljana-Zgornja Hrušica. Razvoj je bil zaradi različnih ovir počasen, saj je še leta 1952 delalo le 16 ljudi, ki so ustvarili prometa za 32 milijonov dinarjev. Sedem let pozneje, leta 1959, je tovarna že zaposlila 162 ljudi, ustvarili so prometa za 223 milijonov din. Od te vsote so odvedli za družbene potrebe kar 74 milijonov din ali približno 2,3-krat večjo vsoto, kot so pred leti sploh ustvarili prometa.

Danes proizvaja TOTRA nad 400 različnih izdelkov: avtomobilske prtljažnike, mrežice za kolesa, trakove za grafično industrijo, različne trakove za konfekcijo, vrvice za tapetnike, trakove z elastiko, vezalke za čevlje itd. Prav vezalk izdelajo dnevno nad 50.000 parov, to je toliko, da krijejo z njimi okoli 90% vse jugoslovanske potrošnje vezalk.

Vse to so izdelovali in še izdelujejo delavci v TOTRI s stroji, ki so ne samo že sorazmerno zelo stari, ampak so nekatere med njimi izvlekli

dobesedno iz kupov starega železja, jih popravili in priredili za obratovanje. Druge spet so si napravili sami v lastni mehanični delavnici. Tak je na primer stroj polavtomat za celuloidno koničenje vezalk. Stroškov z njim so imeli okoli 800.000 din. Če bi ga kupili, bi morali zanj plačati štirikrat več denarja, namreč kar 3.500.000 dinarjev.

Primerni stroji so za TOTRO sploh vprašanje zase. Ker primanjkuje pletilnih strojev za elastiko in strojev za izdelovanje navadnih trakov, smo še vedno navezani na uvoz tega blaga. Če pomislimo, da potrošnja takih izdelkov stalno narašča, je jasno, da bi bilo rentabilneje, kupiti take stroje, kot pa iz leta v leto uvažati trakove.

Domača delavnica v TOTRI se sama zelo trudi, skonstruirati in izdelati vsaj nekaj najnujnejših strojev. To ji je sicer že precej uspelo. Tako se predvideva že v naslednjih letih ne samo proizvodnja pozamenterijskih izdelkov, temveč tudi proizvodnja pozamenterijskih strojev, ki ne bodo samo za potrebe lastnega podjetja, temveč tudi za potrebe ostalih podjetij ali še celo izven Jugoslavije. Dosedanji strojni park podjetja je iztrošen, finančna sredstva pa po tej delitvi za podjetje zelo minimalna.

Za tovarno trakov TOTRA je ta problem največja ovira za hifrejši razvoj proizvodnje tako izdelkov kot pozamenterijskih strojev.

ČASOPISNO ZALOŽNIŠKO PODJETJE

Ljudska pravica

Ljubljana, Kopitarjeva ulica 2

združuje tri dejavnosti:

grafično
časopisno
založniško

Zaupajte

TISKARNI „LJUDSKE PRAVICE“

ki kvalitetno izdeluje vse vrste tiskovin in to:
v knjižnem in ofsetnem tisku ter v bakrotisku

Tiskarna izdeluje enobarvne in večbarvne klišeje,
ima pa tudi svojo knjigovoznico in črkolivnico

Naročajte

LJUBLJANSKI DNEVNIK, opoldanski list

in tednik DELAVSKA ENOTNOST

ki vas zanesljivo informirata o vseh važnejših
političnih, gospodarskih in kulturnih vprašanjih

Obiščite

CANKARJEVO ZALOŽBO

ki vas bo solidno postregla z vsakovrstnimi knji-
gami, tujimi, domačimi in antikvarnimi, dalje s
papirjem, pisarniškim materialom, s šolskimi po-
trebščinami ter s pisalnimi in računskimi stroji

Podjetje
Ljubljanske mlekarne
priporoča naslednje
svoje proizvode:

*vse vrste mlečnih izdelkov,
brezalkoholne pijače:
limonado, oranžado in Dno,
mlečni sladoled Lučko in
Zamorček, ki jih prodaja v vseh
svojih prodajalnah v Ljubljani.*

*Naročite jih lahko tudi v centrali
podjetja, Vodovodna 94,
osebno ali telefonično*

Ljubljanske mlekarne

LJUBLJANA
Vodovodna 94

Geološki zavod

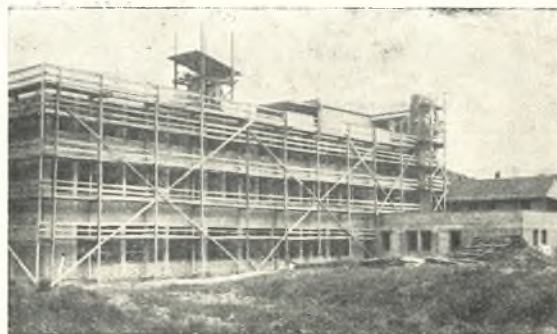
V LJUBLJANI

Telefon 30-165, 32-136

1. Geološko kartiranje,
rudarsko-geološka
raziskavanja in
ustrezne laboratorijske
preiskave
2. geofizična merjenja
3. raziskovalna
vrtanja
4. rudarska raziskavanja

Opravljamo
gradbena
dela
vseh vrst,
visoke
in nizke
gradnje
ter
industrijske
objekte

TEHNOGRAD GRADI

Splošno gradbeno podjetje

ehnograd

LJUBLJANA

Kolezijska 4

Telefon 21-628, 22-393

Agroservis Ljubljana

Telefon 33-204

- ▼ popravljamo traktorje, buldozerje, bagre in vsa druga motorna vozila
- ▼ opravljamo gradbena zemeljska in melioracijska dela
- ▼ izdelujemo kmetijsko strojno opremo serijsko in po naročilu

EXPORT - IMPORT

Slovenija-sadje

Ljubljana, Titova cesta 19/VIII

Telefon: 23-301, 23-302, 23-303

Poštni predal 83 - Telex: Ljubljana 03-179

Trgovska predstavništva v Mariboru, Beogradu in Skopju. Skladišče v Voltji dragi in Kanalu. Hladilnica v Zalogu pri Ljubljani

GRADBENO OBRATNO PODJETJE

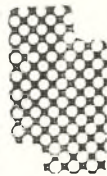
ŠIŠKA

Ljubljana

Pod hribom 55

opravlja vsa gradbena in vzdrževalna dela ter visoke gradnje

Telefon 31-829

Continental EXPORT

Ljubljana, Beethovnova 11/V

Poštni predal 251, telefon 23-446, telex C3-175

U v a ž a :

industrijske stroje, črpalke, gradbene stroje, lesno-predelovalne stroje, orodje in druge metalne proizvode ter tehnični material, šivalne stroje, pisarniške stroje, elektrode, aparate za telegrafijo, telefonijo, televizijo in električni gospodinjski pribor

LJUBLJANSKE OPEKARNE

Ljubljana, Bokalska c. 18

z o b r a t i :

Vič

Telefon 22-833

Brdo

Telefon 20-886

Opeka

Telefon 22-842

Draga

Telefon 30-624

proizvajajo vse vrste zidnih opečnih elementov, raznovrstne stropnike in strešnike

PODJETJE
ZA PROJEKTIRANJE

Slovenija projekt

Ljubljana

Cankarjeva 1/V, tel. 21-569

razpolaga s specializiranimi projektantskimi skupinami za projektiranje industrijskih objektov ter objektov družbenega standarda

izdeluje projekte za komunalne naprave

pripravlja načrte in urbanistične ureditve mestnih predelov ter načrte za ureditev okolice novih objektov in naselij

Mestni zavod

Javna razsvetljava

L J U B L J A N A

Poljanski nasip 42

Telefon 30-419, 31-924

Vzdrževanje, montaže, predelave,
novogradnje električnih naprav
in omrežja, električne razsvetljave

Opravlja študije, elaborate, programe
in projekte za javno razsvetljavo
in osvetlitve ulic, trgov, parkov,
športnih in javnih prostorov,
drugih objektov itd.

Izvrši občasne, evečane in trajne
osvetlitve javnih objektov, prostorov,
dvoran itd.

Gozdno gospodarstvo Ljubljana

Likozarjeva 13

Telefon št. 30-797 - Tek. rač. pri KB 600-701/1-24

Z GOZDNIMI OBRATI:

Bistra, tel. Vrhnika 28

Kamnik, tel. 922-6-328

Litija, tel. Litija 17

Škofljica, tel. Škofljica 5

Ravnik - Rakek 9b

Trbovlje, tel. 80-011

Pogozdovanje / Gojitev gozdov
Varstvo gozdov / Izkoriščanje gozdov
s pravilom / Nakupovanje lesa
Prodajanje lesa / Graditev
prometnih naprav / Urejanje gozdov

Zadružna hranilnica in posojilnica

LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA 4

Podružnice: Ribnica na Dol., Rakek, Litija

Vodi vse račune kmetijskih zadrug, kmetijskih posestev in drugih gospodarskih organizacij ter opravlja zanje vse investicijske in obratne kreditne posle. Zbira in vodi vsa sredstva ljudskih odborov, namenjena za kmetijstvo. Organizira in povezuje hranilno-kreditno poslovanje kmetijskih zadrug. Hranilne vloge obrestuje po 5%.

